THE
HARṢACHARITA
OF
BĀṆABHAṬṬA
With the Commentary (Sañketa)

OF

S'ANKARA.

EDITED

BY

KAS'INĀTH PĀṆḌURANG PARAB.

REVISED BY

VASUDEV LAXMAṆ S'ĀSTRĪ PAṆS'ĪKAR.

Sixth Edition.

PUBLISHED

BY

PĀNDURANG JĀWAJĪ,

PROPRIETOR OF THE "NIRṆAYA-SĀGAR" PRESS,

BOMBAY.

1937.

1

Publisher:-Pandurang Jawaji, } Nirnaya
Printer:-Ramchandra Yesu Shedge, {26 K

॥ श्रीः ॥

महाकविश्रीबाणभट्टकृतं

हर्षचरितम् ।

महाकविचूडामणिशंकरकविविरचितया संकेताख्यया व्याख्यया समेतम् ।

काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परब इत्यनेन संशोधितम् ।

पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा संस्कृतम् ।

(षष्ठं संस्करणम् ।)

तच्च

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी इत्येतैः

स्वीये निर्णयसागराख्ययन्त्रालयेऽङ्कयित्वा

प्रकाशितम् ।

शाके १८५८, सन १९३७.

नमः सर्वविदे तस्मै व्यासाय कविवेधसे ।
चक्रे पुण्यं सरस्वत्या यो वर्षमिव भारतम् ॥ ३ ॥

प्रायः कुकवयो लोके रागाधिष्ठितदृष्टयः ।
कोकिला इव जायन्ते वाचालाः कामकारिणः ॥ ४ ॥

सन्ति श्वान इवासंख्या जातिभाजो गृहे गृहे ।

संप्रत्युत्कृष्टकविलाभिमानेन तादृशमेव कविवरं स्तौति—नमः दिना । सर्वा वेदादिका विद्या गीतादिकलाश्च वेत्ति यस्तस्मै । 'नासौ शब्दो न तद्वाच्यं न सा विद्या न सा कला । जायते यन्न भारो महाकवेः ॥' इति कविरेव वेधाः । उक्तं च—'अपारे प्रजापतिः' । कवीनां वेधाः । कविशब्दोऽत्रोपचारात्कविबुद्धिषु कविबुद्धीनां श्रेष्ठ इत्यर्थः । तथा चाह मुनिः—' ... बुद्धय.' इति । यद्वा व्युत्पत्त्युत्पादनद्वारेण कवय एवंभूताः सन्त ... एव कविशब्दस्यार्थः । यदुक्तम्—'इदं कविवरैः ... पुण्यं पावनम् । यदुक्तम्—'भारताध्ययनात्पुण्यादपि पादमधीयतः । पूयन्ते सर्वपापानि देहिनः ॥' इति । सरस्वती वाणी तस्या ... हेतुत्वाद्वर्षं वृष्टिमिव । वर्षं वा स्थानविशेषः । यतोऽसौ तत्रास्ते । ... हास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित्' । भरतावधिकृत्य कृतो ... त्वम् । यद्वा भारतं वर्षमिव । भरतः कश्चिद्राजा तस्य निवासं भारतं ... कदेशस्तदिव । उक्तं च—'स्याद्वृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमं ... यद्वा भारतवर्षान्तरस्था भावा मनुष्येषु सुलभास्तद्वन्महाभारतस्था एतदपि सरस्वत्याख्यया नद्या पुण्यम् ॥ ३ ॥

एवं सर्वज्ञतागुणकथनेन कविप्रशंसां कृत्वा काव्यप्रशंसामाह— ... दिना । काव्यमेवं नाम स्वभावसुभगम् । येनेदृशा अपि कवयः कोकिला इव जायन्ते वल्गुवाचः संपद्यन्ते । किं पुनः संविशिष्य न ... पिशुनभूयसा कुत्सिताः कवयो जायन्त इति कुकविनिन्दैवेयमिति ... द्वेषपूर्वकोऽनर्थाभिनिवेशस्तेनाधिष्ठिता दृष्टिर्बुद्धिर्येषाम् । वाचाला ... । कामेन स्वेच्छया, न त्वलंकारकृद्दर्शितनीत्या, कुर्वन्ति ये ते । पक्षे—कुकन्ति गृह्णन्ति चेतांसीति कुकाः । ते च ते वयो मयूरप्रवराः ... णो भेदित्वम् । दृष्टिश्चक्षुः । वाचा भारत्या आला आ ... यतस्तादृशाः सन्तः । कामं व्यसनं कुर्वन्ति तच्छीलाः । ... यान्तीत्यर्थः । यद्वा अवाचालाः । अकारप्रश्लेषोऽत्र ॥ ४ ॥

सन्तीत्यादि । असंख्या अगणनार्हाः । जाति ... विद्यन्ते मन्यन्ते । 'गतोऽस्तमर्को भान्तीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिण.' ...

कथेव भारती यस्य न व्याप्नोति जगत्त्रयम् ॥ ९ ॥

उच्छ्वासान्तेऽप्यखिन्नास्ते येषां वक्त्रे सरस्वती ।
कथमाख्यायिकाकारा न ते वन्द्याः कवीश्वराः ॥ १० ॥

कवीनामगलद्दर्पो नूनं वासवदत्तया ।
शक्त्येव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम् ॥ ११ ॥

पदबन्धोज्ज्वलो हारी कृतवर्णक्रमस्थितिः ।
भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यबन्धो नृपायते ॥ १२ ॥

अविनाशिनमग्राम्यमकरोत्सातवाहनः ।

पाठ्यानानि च तान्यमयति बोधयति । तथा सर्वत्र सेयं भवति । 'नारदोऽथावयद्येयानसितो देवलः पितॄन् । गन्धर्वयक्षरक्षांसि [illegible] ॥' इत्युक्तम् ॥ ९ ॥

अधुना स्वपुरतः स्वप्रभृतिभिः [illegible] नमस्कारमाह—उच्छ्वासान्ते इति । उच्छ्वास इत्युच्छ्वासो [illegible] उच्छ्वासान्तरकरणक्षमाः । [illegible] इति यावत् । [illegible] 'आन्यन्ते [illegible]' [illegible] । वक्त्रे सरस्वती । [illegible] । तथा चाह भामहः—'वक्त्रं चापरवक्त्रं च [illegible]' इति । आख्यायिकाः कुर्वन्तीत्याख्यायिकाकाराः । [illegible] । अथ 'कवि पुराणम्' इति न्यायेन [illegible] [illegible] संहारेऽपि तेऽखिन्नाः [illegible] । उक्तं च— [illegible] इत्यादि । [illegible] येषाम् । सर्वस्य हि [illegible], न पुनः [illegible] । ते च वन्द्याः सर्वस्य ॥ १० ॥

कवीनामिति । वासवदत्ता कथा, [illegible] दत्ता च । [illegible] । कवीनां [illegible], [illegible] च ॥ ११ ॥

पदबन्धेति । पदानां [illegible] बन्धः प्रकृष्टा रचना । [illegible] । हारी [illegible], [illegible] । [illegible] वा । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च । [illegible] ॥ १२ ॥

अविनाशिनमित्यादि । अविनाशिनं [illegible], [illegible] च [illegible], [illegible] च । [illegible] । [illegible]

१ [illegible]

नूपुरव्याहाराहूतैर्भवनकलहंसकुलैर्ब्रह्मलोकनिवासिहृदयैरिवानुगम्यमाना समं सावित्र्या गृहमगात् ।

अत्रान्तरे सरस्वत्यवतरणवार्तामिव कथयितुं मध्यमं लोकमवततारांशुमाली । क्रमेण च मन्दायमाने मुकुलितबिसिनीविसरव्यसनविषण्णसरसि वासरे, मधुमदमुदितकामिनीकोपकुटिलकटाक्षक्षिप्यमाण इव क्षेपीयः क्षितिधरशिखरमवतरति तरुणतरकपिलपलाशलोहिते लोकैकचक्षुषि भगवति, प्रस्तुतसुरभिमाहेयीपयक्षरत्क्षीरधाराधवलितेष्वासन्नचन्द्रोदयोद्दामक्षीरोदलहरीक्षालितेष्विव दिव्याश्रमोपशल्येषु, अपराह्णप्रचारचलिते चामरिणि चामीकरतटताडनरणितरदने रदति सुरस्रवन्तीरोधांसि स्वैरमैरावते, प्रस्तानेकविद्याधराभिसारिकासहस्रचरणालक्तकरसानुलिप्त इव प्रकटयति च तारापथे पाटलताम्, तारापथप्रस्थितसिद्धदत्तदिनकरास्तमयार्घ्यावर्जिते रञ्जितककुभि, कुसुम्भभासि स्रवति पिनाकिनृत्तिमुदितसंध्यास्वेदसलिल इव रक्तचन्दनद्रवे, वन्दारुमुनिवृन्दारकवृन्दबध्यमानसंध्याञ्जलिवने, ब्रह्मोत्पत्तिकमलसेवागतसकलकमलाकर इव राजति ब्रह्मलोके, समुच्चारिततृतीयसवनब्रह्मणि, ज्वलितवैतानज्वलनज्वालाजटालाजिरेष्वारब्धधर्मसाधनशिबिरनीराजनेष्विव महर्षिमन्दिरेषु, अघमर्षणमुषितकिल्बिषविषगरो-

---

स [illegible]नयमधोमुखीभवति । जालकं समूहः । व्याहार उक्तिः ।

मध्यमं लोकं भूमिम् । अंशुमाली रविः । क्रमेणेत्यादावस्मिन्नपि सावित्री सरस्वतीमवतीर्णेति सम्बन्धः । विसरशब्द औणादिकः षण्डपर्यायः । मुदिता [illegible]था. । कामिन्याः [illegible] । [illegible] कथमयमद्यापि नास्तमेतीत्यनःकोपः । क्षिप्यमाण [illegible] । क्षेपीयस्तूर्णतरम् । लपनं वदनम् । लोके आदित्या [illegible] प्रकाश्यते । माहेयी गौः । उद्गमः प्रवृद्धिगतः । उदयार्थ[illegible]गमीरम् । चामीकरं सुवर्णम् । रदना दन्ताः । रदति विलिखति । सुरस्रवन्ती गङ्गा । रोधस्तटम् । स्वैरं स्वेच्छम् । 'या दूतिका गमनकाल[illegible] सोढुं मारशर[illegible] । निर्याति वल्लभजनाधरपान[illegible] कथ्यते [illegible] तारापथो नभः । आवर्जिते प्रदीर्णे । ककुभो दिशः । कुसुम्भं [illegible]न् । रक्तचन्दनद्रवे सरति स्रवतीति योजना । वन्दारु वन्दनशीलम् । [illegible] [illegible] । सवनं [illegible] च [illegible] । [illegible] । वैतानो यज्ञः । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] दुस्त्यजा जन्मभूमयः । दारयति दारुणः क्रकचपात [illegible] हृदयं संस्तुतजनविरहः, सा नार्हस्येवं भवितुम् । अभूमिः [illegible] दुःखवेदाङ्कुरप्रसवानाम् । अपि च पुराकृते कर्मणि [illegible] शुभेऽशुभे वा फलकृति तिष्ठत्यधिष्ठातरि मते प्रष्ठतम [illegible]ऽपगमो विदुषि, शुचाम् । इदं च ते त्रिभुवनमङ्गलैककमलम- [illegible] कथमिव शुचमपवित्रयन्त्यश्रुबिन्दवः । तदलम् । अधुना कतमं भुवो भागमलंकर्तुमिच्छसि । कस्मिन्नवतितीर्षति ते [illegible] प्रदेशे हृदयम् । कानि वा तीर्थान्यनुग्रहीतुमभिलषसि । [illegible] वा धन्येषु तपोवनधामसु तपस्यन्ती स्थातुमिच्छसि । सज्जो- [illegible] सहपांसुक्रीडापरिचयपेशलः प्रेयान्सखीजनः [illegible] । अनन्यशरणा चाद्यैव प्रभृति प्रतिपद्यस्व मनसा [illegible] क्रियया च सर्वविद्याविधातारं दातारं च श्रेयसस्य चर- [illegible] पवित्रितत्रिदशासुरं सुधासूतिकलिकाकल्पितकर्णावतंसं देव- [illegible] त्रिभुवनगुरुं त्र्यम्बकम् । अल्पीयसैव कालेन स ते शापशो- [illegible] विवरिष्यति' इति ।

एवमुक्ता मुक्तमुक्ताफलधवललोचनजललवा सरस्वती प्रत्यवा- [illegible]—'प्रियसखि, त्वया सह विचरन्त्या न मे क्वचिदपि पीडा- [illegible] ब्रह्मलोकविरहः शापशोको वा । केवलं कमला- [illegible] मे हृदयम् । अपि च त्वमेव वेत्सि मे भुवि [illegible] समाधिसाधनानि योगयोग्यानि च स्थानानि स्थातुम्' इत्येवमभिधाय विरराम । रणरणकोपनीतप्रजागरा चानिमीलित- लोचनैव तां निशामनयत् ।

पत्रम्, हृदयं चित्तम्, मध्यं च । संस्तुतः परिचितः । सेति । सर्वनामपदं जानासीत्यादिपूर्वोक्तार्थगर्भीकारेण । अभूमिरस्थानम्, अक्षेत्रं च । श्रैष्ठ्ये विधम् । शुभेऽशुभे वेत्यादि । सप्रतिपक्षा लोकोक्तिरियम् । 'अभ्युपपत्तमति' इत्येन न सता नैवासताप्याकुल', 'गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः' इत्यादिवत् । अधिष्ठातरि स्वामिनि । प्रष्ठेऽग्रगामिनि । अपवित्रता नयन्ति, न तु शोभां त्याज- यन्ति । धामसु स्थानेषु । तपस्यन्ती तपश्चरन्ती । सज्ज. प्रगुणः । आशाच्चर्य- यमिति स्पष्टरूपः । नि.सामान्यविश्रम्भभाजनतामभिव्यनक्ति सखीजनशब्दः । श्रेयसस्य कल्याणस्य दातारम् । सुधासूतिश्चन्द्रः । कलिका तदंशः । शापविरति- मेकार्णेवोक्ता । अतस्तत्र किमन्यापेक्षयेत्याशङ्क्याह—अल्पीयसैव कालेनेति । आर्द्रयति क्लेदयति । धर्मधामानि मध्यदेशादीनि ।

गे संमुखमापतन्तमपश्यत् । क्रमेण च सामीप्योपजायमाना-
व्यक्तिः कस्मिन्नप्यहनि सफरोदरधूसरे रजसि पयसीव मक-
रकं प्लवमानं पुरः प्रधावमानेन, प्रलम्बकुटिलकचपल्लवघटितल-
लाटजूटकेन, धवलदन्तपत्रिकाद्युतिहसितकपोलभित्तिना, पि-
नद्धकृष्णागुरुपङ्ककल्कच्छुरणशबलवारबाणकञ्चुकेन, उत्तरीय-
वशिरोवेष्टनेन, वामप्रकोष्ठनिविष्टस्पष्टहाटककटकेन, द्विगुणपट्ट-
पट्टिकागाढग्रन्थिग्रथितासिधेनुना, अनवरतव्यायामकृतकर्कशश-
रीरेण, पानहरिणयूथेनेव मुहुर्मुहुः समुड्डीयमानेन, लङ्घितसमवि-
षमावटविटपेन, कोणधारिणा, कृपाणपाणिना, सेवागृहीतविवि-
धवनकुसुमफलमूलपर्णेन, 'चल चल, याहि याहि, अपसर्पाप-
सर्प, पुरः प्रयच्छ पन्थानम्' इत्यनवरतकृतकलकलेन युवप्रायेण,
हृदयमात्रेण पदातिबलेन सनाथमश्ववृन्दं संददर्श ।

मध्ये च तस्य सार्धचन्द्रेण मुक्ताफलजालमालिना विविधरत्न-
खण्डखचितेन शङ्खक्षीरफेनपाण्डुरेण क्षीरोदेनेव स्वयं लक्ष्मीं दातु-
मागतेन गगनगतेनातपत्रेण कृतच्छायम्, अच्छाच्छेनाभरणद्युतीनां
निवहेन दिशामिव दर्शनानुरागलग्नेन चक्रवालेनानुगम्यमानम्,
आनितम्बविलम्बिन्या मालतीशेखरस्रजा सकलभुवनविजयार्जि-
तया रूपपताकयेव विराजमानम्, उत्सर्पिभिः शिखण्डखण्डि-
कापद्मरागमणेरंशुजालैरदृश्यमानवनदेवताविधृतैर्बालपल्लवैरिव
प्रमृज्यमानमार्गरेणुपरुषवपुषम्, बकुलकुड्मलमण्डलीमुण्डमालाम-
ण्डनमनोहरेण कुटिलकुन्तलस्तबकमालिना मौलिना मीलितातपं

घटितललाटजूटता दाक्षिणात्येषु वेषः । दन्तपत्रिका कर्णाभरणभेदः । पिनद्धो बद्धः । कृष्णागुरुणः पङ्को निर्घृष्टकृष्णागुरुः, तस्य पङ्कस्य कल्कः कल्कचूर्णः, तच्छुरणात्कर्षणेन गुणेन शबलं कर्बुरं साधिकारिणि कञ्चुकं वारबाणं यस्य । उत्तरीयेत्यादिना सुभटतो धर्मादित्रयं चाह । वामेत्यनेनाथमिलभाववर्णना शस्त्रिणा चोक्ता । 'प्रकोष्ठमन्तरं विद्यात्करभमणिबन्धयोः' । हाटकं स्वर्णम् । यदेव द्विगुणान् एव गाढग्रन्थिसहितम् । ग्रथिता निबद्धिनी । असिधेनुश्छुरिका । पानहरिणो यो धानाभिमुखं धावति । अवटः उन्मार्गः । कोणो लगुडः ।

मध्य इत्यादौ तस्य च मध्येऽष्टादशवर्षदेशीयं युवानमद्राक्षीदिति सम्बन्धः । क्षीरोदस्याप्यर्धचन्द्रादि सर्वं योज्यम् । छाया कान्तिरपि । चक्रवालेन समूहेन । नितम्बशब्दो मुख्यार्थः । 'पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः' इत्यमरः । शिखण्डखण्डिका चूडाभरणम् । प्रमृज्यमानेति । वर्तमानकालोऽत्र विवक्षितः । बकुलेत्यादिना

चसि संमुखमापतन्तमपश्यन् । क्रमेण च सामीप्योपजायमानाभिव्यक्ति तस्मिन्महति शफरोदरधूसरे रजसि पयसीव मकरचक्रं प्लवमानं पुरः प्रधावमानेन, प्रलम्बकुटिलकचपल्लवघटितललाटजूटकेन, धवलदन्तपत्रिकाद्युतिहसितकपोलभित्तिना, पिनद्धकृष्णागुरुपङ्ककल्कच्छुरणकृष्णशबलकषायकञ्चुकेन, उत्तरीयकृतशिरोवेष्टनेन, वामप्रकोष्ठनिविष्टस्पष्टहाटककटकेन, द्विगुणपट्टपट्टिकागाढग्रन्थिप्रथितासिधेनुना, अनवरतव्यायामकृशकर्कशशरीरेण, वातहरिणयूथेनेव मुहुर्मुहुः खमुड्डीयमानेन, लङ्घितसमविषमावटविटपेन, कोणधारिणा, कृपाणपाणिना, सेवागृहीतविविधवनकुसुमफलमूलपर्णेन, 'चल चल, याहि याहि, अपसर्पापसर्प, पुरः प्रयच्छ पन्थानम्' इत्यनवरतकृतकलकलेन युवप्रायेण, सहस्रमात्रेण पदातिबलेन सनाथमश्ववृन्दं संददर्श ।

मध्ये च तस्य सार्धचन्द्रेण मुक्ताफलजालमालिना विविधरत्नखण्डखचितेन शङ्खक्षीरफेनपाण्डुरेण क्षीरोदेनेव स्वयं लक्ष्मीं दातुमागतेन गगनगतेनातपत्रेण कृतच्छायम्, अच्छाच्छेनाभरणद्युतीनां निवहेन दिशामिव दर्शनानुरागलग्नेन चक्रवालेनानुगम्यमानम्, आनितम्बविलम्बिन्या मालतीशेखरस्रजा सकलभुवनविजयार्जितया रूपपताकयेव विराजमानम्, उत्सर्पिभिः शिखण्डखण्डिकापद्मरागमणेररुणैरंशुजालैरदृश्यमानवनदेवताविधृतैर्बालपल्लवैरिव प्रमृज्यमानमार्गरेणुपरुषवपुषम्, वकुलकुड्मलमण्डलीमुण्डमालामण्डनमनोहरेण कुटिलकुन्तलस्तबकमालिना मौलिना मीलितातपं

घटितललाटजूटता दाक्षिणात्येषु वेषः । दन्तपत्रिका कर्णाभरणभेदः । पिनद्धो बद्धः । कृष्णागुरुणः पङ्को निर्घृष्टकृष्णागुरुः, तस्य शुष्कस्य सतः कल्कश्चूर्णः, तच्छुरणकृष्णेन गुणेन शबलं कषायं साधिवासितं कञ्चुकं वारबाणं यस्य । उत्तरीयेत्यादिना मनस्वितां समाधिप्रसङ्गं चाह । वामेत्यनेनाश्वमित्त्रभाववर्णना शृङ्गारिता चोक्ता । 'प्रकोष्ठमन्तरं विद्यादरत्निमणिबन्धयोः' । हाटकं स्वर्णम् । पदेन द्विगुणान एव गाढग्रन्थिसहलम् । प्रथिताविसतिनी । असिधेनुश्छुरिका । वातहरिणो यो वाताभिमुखं धावति । अवट उन्मार्गः । कोणो लगुडः ।

मध्य इत्यादौ तस्य च मध्येऽष्टादशवर्षदेशीयं युवानमद्राक्षीदिति संबन्धः क्षीरोदस्याप्यर्धचन्द्रादि सर्वं योज्यम् । छाया कान्तिरपि । चक्रवालेन निरन्तरशब्दो मुख्यार्थः । 'पद्मालितम्य कौतव्या.' इत्यमरः । चूडाभरणम् । प्रमृज्यमानेति । वर्तमानकालोऽत्र विवक्षितः ।

असंलग्नजानुभ्यां विशालवक्षःस्थलोपलवेदिकोत्तम्भनशिलास्त-
म्भां चारुचन्दनस्थासकस्थूलकान्तिभ्यामूरुदण्डाभ्यामुपहस-
दैरावतकरायामम्, अतिभरितोरुभारवहनखेदेनेव तनु-
ङ्घाकाण्डम्, कल्पपादपपल्लवद्वयस्येव पाटलस्योभयपार्श्वावल-
ः पादद्वयस्य दोलायमानैरसमयूखैरश्वमण्डनचामरमालामिव
न्तम्, अभिमुखमुखैरुदञ्चद्भिरतिचिरमुपरिविश्राम्यद्भिरिव
तविकटम्, पतद्भिः खुरैः खण्डितभुवि प्रतिक्षणदशनविमुक्त-
खणायितखरखलीने दीर्घघ्राणलीनलालिके ललाटलुलितचारु-
किरचामरे शिञ्जानशातकौम्भजयनशोभिनि मनोरंहसि
ाङ्गलकपोलकालकायलोम्नि नीलसिन्धुवारवर्णे वाजिनि महति
रूढम्, उभयतः पर्याणपट्टश्लिष्टहस्ताभ्यामासन्नपरिचारकाभ्यां
यमानधवलचामरिकायुगलम्, अग्रतः पठतो बन्दिनः
पितमुत्कण्टकितकपोलफलकेन लग्नकर्णोत्पलकेसरपक्ष्मराज-
व मुखशशिना भाययन्तम्, अनङ्गयुगावतारमिव दर्शयन्तम्,
मर्षामिव सृष्टिमुत्पादयन्तम्, विलासप्रायमिव जीवलोकं
यन्तम्, अनुरागमयमिव सर्गान्तरमारचयन्तम्, शृङ्गारमय-
दिवसमापादयन्तम्, रागराज्यमिव प्रवर्तयन्तम्, आकर्ष-
नमिव चक्षुषोः, वशीकरणमन्त्रमिव मनसः, स्वस्थावेशचूर्णमि-
न्द्रियाणाम्, असंतोषमिव कौतुकस्य, सिद्धयोगमिव सौभाग्यस्य,

मुखं जानुनोरुपरिभागः । उत्तम्भनं धारणम् । स्थासकश्चन्दक । आयामो
म् । न केवलमायामं सुकुमारमप्युपहसन्तम् । धर्मयोरेकनिर्देशोऽन्यदुपमान-
तम् । 'अतिभरितोरुभारवहनेन' इति पाठः । ऊरुः एव भारः । प्रकाशा जङ्घा
काण्डम् । कल्पपादपसंबन्धितया न केवलं लौहित्यं सौकुमार्यमुच्यते ।
पाटलसंपत्कल्पद्रुदलदिग्विकासान्तरम् । अतिचिरमित्यादिनानुगमनमुच्यते ।
तम्—'आहुता प्रथिता रघूद्वहल्वात्सप्तसंस्थिता । विकर्षाधातुगन्धवेन
न च ॥' इति । विकटं विस्तृतम् । खुरैरिति । सम्पारवेविकसाङ्कुलकर्णप्रमदो-
। एवंविधवनिवेशावभरत् । खलीन कविका । लालिका कविकारज्जुम् । चन्दनं
मण्डनमात्रम् । गोलाङ्गूल. कृष्णमुखो वानरः । नीलैलावी कुसुमसुन्दरकृष्णवर्णतर
रिव पीनवक्षसम् । महतीति । उक्तं च—'सर्वलक्षणहीनोऽपि महाकायः
स्यते' इति । आमर्षणेन विचलनीयस्वरूपम् । अनङ्गयुगेति
लक्षितं युगं कालविशेषस्तस्य नूतनमदनसदृशत्वम् । यद्वा अनङ्गसंदर्प .
सिव । विलासबहुलपूर्वकल्पं । चन्द्रमर्षीमितेति कन्दिर्परदेव ।
करणार्थे चमत्कम् । असंतोषमिवेति । यस्य प्राप्य धैर्यं न

मद्गणौ तौ सावित्री समं सरस्वत्या स्निग्धासनदानादिना मधु-कुसुमफलार्घावसानेन वनवासोचितेनातिथ्येन यथाक्रममुपजग्राह । आसीनयोश्च तयोरासीना नातिचिरमिव स्थित्वा तं द्वितीयं प्रव-यसमुद्दिश्यावादीत्—'आर्य, सहजलज्जाधनस्य प्रमदाजनस्य प्रथ-माभिभाषणमकुलीनता, विशेषतो वनमृगीमुग्धस्य कुलकुमारी-जनस्य । पेशलमियमालोकनकृतार्थाय चक्षुषे स्पृहयन्ती प्रेरयत्यु-द्दामस्पन्दमानहृदयिनी मोग्रवृत्तिः । प्रथमदर्शने चोपायननिवेद-नयति सज्जनः प्रणयम् । अप्रगल्भमपि जनं प्रभवता प्रश्रयेणा-र्पितं मनो मध्विव वाचालयति । अयमेनैव चातिनम्रे साध्वी धनुर्वीव गुणः परां कोटिमारोपयति विस्रम्भः । जनयन्ति च विस्मयमतिधीरधियामप्यदृष्टपूर्वा दृश्यमाना जगति वस्तुः सृष्टवि-शेषाः । यतस्त्रिभुवनाभिभावि रूपमिदमस्य महानुभावस्य । सौज-न्यपरतन्त्रा चेयं देवानांप्रियस्यातिभद्रता कारयति कथां न तु युवतिजने महोत्था तरलता । तत्कथय कतमेनापुण्यभाक्तमो विजृम्भितविरहव्यथः शून्यतां नीतो देशः । क वा गन्तव्यम् । कस्य चायमपहृतहरहुंकारादंकारोऽपर इवानन्यजो युवा । किंनामः समृद्धतपसः पितुरयममृतवर्षी कौस्तुभमणिरिव हरेर्हृदय-माह्लादयति । का चास्य त्रिभुवननमस्या प्रभातसंध्येव महतस्ते-जसो जननी । कानि चास्य पुण्यभाञ्जि भजन्त्यभिख्यामक्षराणि ।

सगुणा निर्मितेन । 'उपलेभवृण चीरा कथयन्त्यभिवादनम्' । आतिथ्यमेवोपजग्राह-पूजयत् । 'प्रवया: स्थविरेणत्' । अकालीनता धृष्टता । वनशब्देन मृगीगतान्येऽपि जनयोरर्थविभावमाह । उपायनं ढौकनिका । उपनयति ढौकयति । प्रगल्भमि-त्यादि । मनः कर्तृ अप्रगल्भमपि जनं वाचालयति । कीदृशम् । प्रभवता स्वामिना प्रश्रयेण समर्पितं दत्तमेवंविधमस्मदीयं युष्मासु मन इति भक्तिःप्रकाशितं यथ परतन्त्र येनापि प्रभावशीलेन ढौकितं मध्वप्रगल्भमपि जनं कुलयोषितमाय वाचा-लयति किंचन जल्पयति । अत्रापि प्रश्रयेणेति साभिप्रायम् । तथा च—'अन्य-थान्यवनितागतचित्तं चित्तनाथमभिशङ्कितवत्सा । पीनभूरिगुरुयापि न मेने निर्वृ-तिर्हि मनसो मदहेतो: ॥' इत्युक्तम् । नम्रे प्रह्वे, कुब्जे च । गुणो विनयादि, ज्या च । कोटि: प्रकर्ष:, धनुःशिखा च । देवानांप्रियस्येति पूजावचनम् । पश्चा भद्र-दृ । अनागमनेत्यादिना प्रश्नोऽन्यासाक्षया दधीचस्य तद्वर्णयोग्यतया कतम इति देशोत्कर्षकुलादिकं पृच्छति—कस्येति । देवस्य । पिता देवा. । अनन्यज. कामः अहृतस्तेजस इति । महस्य तेज. सूर्यादम् । अभिख्या नाम ।

आर्यपरिज्ञानेऽप्ययमेव क्रमः कौतुकानुरोधिनो हृदयस्य । श्रूयतां तस्यां प्रकटितप्रश्रयोऽसौ प्रतिव्याजहार—'आयुष्मति, सतां हि प्रियंवदता कुलविद्या । न केवलमाननं हृदयमपि च ते चन्द्रमयमिव सुधाशीकरशीतलैरानन्दयति वचोभिः । सौजन्यजन्मभूमयो भूयसा शुभेन सज्जननिर्माणशिल्पकल्पा भवादृशो जायन्ते । दूरे तावदन्योन्यस्यालापनमभिजातैः सह दृष्टोऽपि मिश्रीभूता महतीं भूमिमारोपयन्ति । श्रूयताम्—'अयं खलु भूषणं भार्गववंशस्य भगवतो भूर्भुवःस्वस्त्रितयतिलकस्य, अदभ्रभावस्तम्भितजम्भारिभुजस्तम्भस्य, सुरासुरमुकुटमणिशिलाशयनदुर्ललितपादपङ्केरुहस्य, निजतेजःप्रसरप्लुष्टपुलोम्नश्च्यवनस्य बहिर्वृत्तिजीवितं दधीचो नाम तनयः । जनन्यप्यस्य जितजगतोऽनेकपार्थिवसहस्रानुयातस्य शर्यातस्य सुता राजपुत्री त्रिभुवनकन्यारत्नं सुकन्या नाम । तां खलु देवीमन्तर्वत्नीं विदित्वा वैजनने मासि प्रसवाय पिता पत्युः पार्श्वात्स्वगृहमानाययत् । असूत च सा तत्र देवी दीर्घायुषमेनम् । अनेहसावर्धत तत्रैवायमानन्दितज्ञातिवर्गो बालतारकराज इव राजीवलोचनो राजगृहे । भर्तृभवनमागच्छन्त्यामपि दुहितरि नासेचनकदर्शनमिममुज्झन्मातामहो मनोविनोदनं नप्तारम् । अशिक्षतायं तत्रैव सर्वा विद्याः सकलाश्च कलाः । कालेन चोपारूढयौवनमिममालोक्याहमिवासावप्यनुभवतु मुखकमलावलोकनानन्दमस्येति मातामहः कथंकथमप्येनं पितुर-

---

क्रम इति । यथास्योत्पत्त्यादिकं तद्वद्भवतोऽपीत्यर्थः । कला उपायः । भूरिति रेफान्तो भूवाची । भुव इति रेफान्तः पातालवाची । भूश्च भुवश्च स्वश्च भूर्भुवःस्वः । एषां त्रयमिति समासः । अदभ्रोऽनल्पः । जम्भारिरिन्द्रः । स ह्यश्विभ्यां यज्ञभागभुजौ कुर्वावामिति चिरं प्रार्थितः । तथेति प्रतिपद्य ताभ्यां भागं दददिन्द्रेणोद्यतवज्रेण रोषितः । ततस्तेनास्य सवज्रः स्तम्भितो भुज इति । दुर्ललितोऽलभ्यविषयः । प्लुष्टपुलोम्न इति । अनवरतं रुदत्यां दुहितरि कोपान्मात्रा गृहाणेमामिति पुलोम्नो राक्षसस्योक्तम् । ततस्तां प्रतिगृह्य तत्रैव स्थापयित्वा क्वापि गते रक्षसि सा भृगुणा विवाहिता । ततः सगर्भा सती पुलोम्नागत्यापह्रियमाणतया च्यवनं गर्भमत्याक्षीत् । तेन चान्वर्थनाम्ना तद्दृशो दृष्ट्वाऽदहत । अन्तर्वत्नी गर्भिणीम् । वैजनने मासि प्रसवमासे । दीर्घायुषमिति साभिप्रायम् । ...र्णिते सत्येतदेव वरगुणवर्णनमवशिष्यते । अनेहसा परिपूर्णेन ... । 'न जायते यत्र तृप्तिस्तदासेचनकं विदुः' । नप्तारं पौत्रम् ।

न्तिक्रमधुना व्यसर्जयन् । मामपि तस्य देवस्य सुगृहीतनाम्नः शर्या-नस्याज्ञाकारिणं विकुक्षिनामानं भृत्यपरमाणुमवधारयतु भवती । पितुः पादमूलमायान्तं मया साभिमारमकरोत्स्वामी । तद्धि नः कुलक्रमागतं राजकुलम् । उत्तमानां च चिरंतनता जनयत्यनुजी-विन्यपि जने स्नेहमात्रमपि मन्दाक्षम् । अक्षीणः खलु दाक्षि-ण्यकोशो महताम् । इतश्च गव्यूतिमात्रमिव पारेशोणं तस्य भग-वतश्च्यवनस्य स्वनाम्ना निर्मितव्यपदेशं च्यावनं नाम चैत्रर-थकल्पं काननं निवासः । तदवधिश्चेयं नो यात्रा । यदि च गृहीतक्षणं दाक्षिण्यमनवहेलं वा हृदयमस्मास्वुपरि भूमियां प्रसा-दानामयं जनः श्रवणार्हो वा, ततो न विमाननीयोऽयं नः प्रथमः प्रणयः कुतूहलस्य । वयमपि शुश्रूषवो वृत्तान्तमायुष्मत्योः । नेय-माकृतिर्दिव्यतां व्यभिचरति । गोत्रनामनी तु श्रोतुमभिलषति नो हृदयम् । तत्कथय कतमो वंशः स्पृहणीयतां जन्मना नीतः । का चेयमत्रभवती भवत्याः समीपे समवाय इव विरोधिनां पदा-र्थानाम् । तथा हि । संनिहितबालान्धकारा भास्वन्मूर्तिश्च, पुण्ड-रीकमुखी हरिणलोचना च, बालातपप्रभाधरा कुमुदहासिनी च, कलहंसस्वना समुन्नतपयोधरा च, कमलकोमलकरा हिमगिरिशि-लापृथुनितम्बा च, करभोरुर्विलम्बितगमना च, अमुक्तकुमारभावा स्निग्धतारका च' इति । सा त्ववादीत्—'आर्य, श्रोष्यति कालेन । भूयसी दिवसानत्र स्थातुमभिलषति नो हृदयम् । अल्पीयांश्चायमध्वा । परिचय एव प्रकटीकरिष्यति । आर्येण न विस्मरणीयोऽयमनुषङ्ग-

साभिमारं ससहायम् । मन्दाक्षमुपरोधम् । गव्यूतिं क्रोशद्वयम् । यात्रा प्रस्था-नम् । गोत्रं वंशः । समवाय एकत्रस्थितिः । बालेषु केशेष्वन्धकारं तम इति यस्या बालं प्रत्यग्रम् । भास्वती मूर्तिमती, भास्वत आदित्यस्य च मूर्तिः । न कदापि संनिहितबालान्धकारा भवतीति विरोधः । पुण्डरीकं पद्मम्, सिंहश्च तस्य मुखं यत्र तत्र कथं हरिणस्य विलोचने स्त इति विरोधः । पयोधरौ स्तनौ, मेघाश्च पयोधराः । कलहंसानां स्वनो यस्यां सा । तस्मिन्नपि प्रकारे भवतीति विरोधः । करौ हस्तौ, रश्मयश्च । हिमं कमलप्रतिभूतं हिमम् । यत्र च हिम-गिरिशिलाभिः पृथुसंस्थानभागस्तत्र कथं पद्मकोमलकान्तिः । हिमस्पर्शे पद्मना-शात् । 'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' करभसोरूः । विलम्बितं सवि-लासम्, विलम्बितश्च करभो मन्दः । करभोरुः कथं विलम्बितगमनेति विरोधः । कुमारभावो बाल्यम्, कुमारे च भावो भक्तिः । स्निग्धो रम्यः, प्रतीतश्च । कनीनिका, दैत्यभेदश्च तारकः स्कन्देन यो हतः । परिचयः संस्तवः ।

नूपुररवानुसारिणि च मन्दं मन्दं मन्दाकिनीहंस इव समुत्सर्पति सवितरि गगनतलम्, कुसुमसंध्याप्रणामा निशामुख एव निपत्य त्रिभुवनाद्यौ पर्यङ्कतले तस्थौ । सावित्र्यपि कृत्वा यथाक्रियमाणं सायंतनं क्रियाकलापमुचिते शयनकाले किसलयशयनमभजत । जातनिद्रा च सुष्वाप ।

इतरा तु मुहुर्मुहुरङ्गवलनैर्विलुलितकिसलयशयनतला निमीलितलोचनापि नाभजत निद्राम् । अचिन्तयच्च—'मर्त्यलोकः खलु सर्वलोकानामुपरि, यस्मिन्नेवंविधानि संभवन्ति त्रिभुवनभूषणानि सकलगुणग्रामगुरूणि रत्नानि । तथा हि । तस्य मुखलावण्यप्रवाहस्य निष्यन्दबिन्दुरिन्दुः । तस्य च चक्षुषो विक्षेपा विकचकुमुदकुवलयकमलाकराः । तस्य चाधरमणेर्दीधितयो विकसितबन्धूकवनराजयः । तस्य चाङ्गस्य परभागोपकरणमनङ्गः । पुण्यभाञ्जि तानि चक्षूंषि चेतांसि यौवनानि वा क्षेत्राणि, येषामसावविषयो दर्शनस्य । क्षणं तु दर्शयता च तमन्यजन्मजनितेनैव मे फलितमधर्मेण । का प्रतिपत्तिरिदानीम्' इति चिन्तयन्त्येव कथंकथमप्युपजातनिद्रा चिरात्क्षणमशेत । पुनरपि च तमेव दीर्घलोचनं ददर्श ।

सप्तेव दिवा तस्थौ इति । 'कुसु—' इत्यादिना 'तस्थौ' इत्यन्तेन क्रियान्तरत्यागेन वैमनस्यमाविष्कृतं । 'वेपते श्वसते चैव मनोरथविचिन्तने । प्रद्वेषेणान्यकार्याणामनुरक्ता विरज्यते ॥' निशामुख एवेति । न पुनरुचिते शयनकाले विमुखशीलितेन निःसहत्वमस्या दर्श्यते । सुष्वापेति' । न पुनर्निद्रामलभत । यथाक्रियमाणमित्यनेन च सरस्वतीतोऽस्या व्यतिरेकं दर्शयन्नस्वस्था एवानवस्थामाह ।

विलुलित विपर्यासितम् । मर्त्यलोक इत्यादिना गुणकीर्तनम् । चतुर्थमवस्थाविशेषमाह । तदुक्तम्—'अङ्गप्रत्यङ्गलीलाभिर्वाक्चेष्टाहसितेक्षणैः । नास्त्यन्य सदृशस्तेन तदेतद्गुणकीर्तनम् ॥' इति । गुणा सौन्दर्यादयः, रत्नानि च । तद्दर्शने गुरूणि बहुमानभाञ्जि । इतरत्र तु गुरूणि तावदेव । गुणग्रामस्यापि गुणिष्वर्पितानि दुर्वहानीति यावत् । सम्येति । पूर्वानुभूतस्य बिन्दुरिति न केवलं लावण्यप्रवाहाभिप्रायेण यावन्नतनिःसरणादवस्थात् । विक्षेपा पतनः प्रेरणानि । कुमुदं श्वेतमुत्पलम् । कुमुदकुवलयकमलाकरविलासचक्षुषो दीधितय इति मणिशब्दाभिप्रायेण । विकसितशब्देन लौहित्यातिशयमाह । अङ्गानि विद्यन्ते यस्य तदङ्गं शरीरम् । परभागो वर्णस्य वर्णान्तरेण शोभातिशयः । क्षेत्राणि स्त्रीसंबन्धीनि । का प्रतिपत्तिः किमनुष्ठेयम् । मदन-इत्यादिनोद्वेगरूपां पञ्चममवस्थामिदमाह । यदुक्तम्—'आसने शयने वापि हृष्यति न तुष्यति । नित्यमेवोत्सुका च स्यादुद्वेगस्थानमाश्रिता ॥ चिन्तानि श्वासेन हृद्दाहाभिनयेन च । कुर्यात्तदेवमलन्तमुद्योगाभिनयेन च ॥' इति ।

च । अन्वक्षमागमिष्यत्येव मालतीति नाम्ना वाणिनी वार्तां वो विज्ञातुम् । उच्छ्वसितं सा कुमारस्य' इति । तच्छ्रुत्वा पुनरपि सावित्री समभाषत—'अतिमहानुभावः खलु कुमारो यदेवमविज्ञायमाने क्षणदृष्टेऽपि जने परिचितिमनुबध्नाति । तस्य हि गच्छतो यदृच्छया कथमप्यंशुकमिव मार्गलतासु मानसमस्मासु मुहूर्तमासक्तमासीत् । अशून्यं हि सौजन्यमाभिजात्येन वः स्वामिसूनोः । अलसः खलु लोको यदेवं सुलभसौहार्दानि येनकेनचिन्न क्रीणाति महतां मनांसि । सोऽयमौदार्यातिशयः कोऽपि महात्मनामितरजनदुर्लभो येनोपकरणीकुर्वन्ति त्रिभुवनम्' इति । विकुक्षिरथावचैरालापैः सुचिरमिव स्थित्वा यथाभिलषितं देशमयासीत् ।

अपरेद्युरुद्यति भगवति द्युमणावुद्दामद्युतावभिद्रुततारके तिरस्कृततमसि तामरसव्यासव्यसनिनि सहस्ररश्मौ शोणमुत्तीर्यायान्ती, तरलदेहप्रभावितानच्छलेनातिस्वच्छं सकलं शोणसलिलमिवानयन्ती, स्फुटितातिमुक्तककुसुमस्तबकसमत्विषि सटाले महति मृगपताविव गौरी तुरंगमे स्थिता, सलीलमुरोबन्धारोपितस्य तिर्यगुत्कर्णतुरगाकर्ण्यमाननूपुरपटुरणितस्यातिबहलेन पिण्डालक्तकेन पल्लवितस्य कुङ्कुमपिञ्जरितपृष्ठस्य चरणयुगलस्य प्रसरद्भिरतिलोहितैः प्रभाप्रवाहैरुभयतस्ताडनदोहदलोभागतानि किसलयितानि रक्ताशोकवनानीवाकर्षयन्ती, सकलजीवलोकहृदयहठहरणाघोषणयेव रशनया शिञ्जानजघनस्थला, धौतधवलनेत्रनिर्मितेन निर्मोकलघुतरेणाप्रपदीनेन कञ्चुकेन तिरोहिततनुलता,

---

इति । अत एवाग्रहणकारणप्रश्नमित्यादि पठ्यते । अन्वक्षं प्रत्यक्षम् । वाणिनी दूती । उच्छ्वसितमिलनेनातिविस्रम्भतया स्वयम् । उच्छ्वसितं प्राण इति वा । यदृच्छया यथाकथंचित् । यथ तथा गच्छति यस्य निरपेक्षतया क्वचिदुपकारि गच्छति । आभिजात्येन महाकुलीनत्वेनोपकरणीकुर्वन्त्यायत्ततां नयन्ति । उच्चावचैः प्रकृतवस्त्वस्पर्शिभिः, विविधैरिति वा ।

अपरेद्युरित्यादावीदृशी मालती समदृश्यतेति संबन्धः । दिवि मणिरिव द्युमणिः । तिमिरद्रावणं सूर्यः । अभिद्रुता व्यपगता । तामरसं पद्मम् । व्यासो विकासः । अतिमुक्तकं पुष्पभेदः । केचिन्मालतीलताकुसुममाहुः । सटाभिः सटालेति । 'प्रत्यक्षा-दानो लक्ष्म्यलरम्यम्' । गौरी गौराङ्गी, पार्वती च । सकलकुरङ्गहरणसंसक्ति-पदोपेतमेवाभिलषणम् । प्रियमधुरशब्दसादरनाकर्ण्यमानेन्दुकम् । पिण्डः कपिलोऽलक्तकरसः । दोहदोऽभिलाषः । शब्दविशेषानुगमेऽराल । शिञ्जानं शब्दायमानम् । निर्मोकः सर्पत्वक् ।

डामनिमकरिकासनाथा, मकरकेतुकेतुपताका, कुलदेवतेव चन्द्रमसः, पुनःसंजीवनौषधिरिव पुष्पधनुषः, वेलेव रागसागरस्य, ज्योत्स्नेव यौवनचन्द्रोदयस्य, महानदीव रतिरसामृतस्य, कुसुमोद्गतिरिव सुरतनरोः, बालविद्येव वैदग्ध्यस्य, कौमुदीव कान्तेः, धृतिरिव धैर्यस्य, गुरुशालेव गौरवस्य, बीजभूमिरिव विनयस्य, गोष्ठीव गुणानाम्, मनस्वितेव महानुभावतायाः, तृप्तिरिव तारुण्यस्य, कुवलयदलदामदीर्घलोचनया पाटलाधरया कुन्दकुड्मलस्फुटदशनया शिरीषमालासुकुमारभुजयुगलया कमलकोमलकरया बकुलसुरभिनिःश्वसितया चम्पकावदातदेहया कुसुममय्येव ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या महाप्रमाणाश्वतरारूढयानुगम्यमाना, कतिपयपरिचारकपरिकरा मालती समदृश्यत । दूरादेव च दधीचप्रेम्णा सरस्वत्या लुण्ठितेव मनोरथैः, आकृष्टेव कुतूहलेन, प्रत्युद्गतेवोत्कलिकाभिः, आलिङ्गितेवोत्कण्ठया, अन्तःप्रवेशितेव

श्रृङ्खलाबद्धो नानारत्नोपमण्डितः । ललाटलम्ब्यलंकारश्चूडातिलको मतः ॥' अवचूलं चिह्नम् । मकरिका मकराकारं रूपम् । वेला यथा सागरं क्षोभयति तद्वदेवेयं रागम् । क्षोभेन यथा सागरो दुस्तर एवमेतयापि रागः । यथा । ज्योत्स्नया विना चन्द्रोदयो भवन्नपि न क्वापि विलसन्विभाव्यते तथैतया विना यौवनं सविलासमन्यत्र न दृश्यते । रतिप्रधानो रसः शृङ्गार एव । माधुर्यातिशययोगित्वात्प्रहृष्टत्वाच्च । ह्लादनममृतम् । यदुक्तम्—'शृङ्गार एव परमः परः प्रह्लादनो रसः' इति । सम्प्रयोगो रतं रहःशयनं मोहनमिति पर्यायाः । बालविद्या न कंचन मुञ्चति, तद्वदेव वैदग्ध्यम् । कौमुदीति । तथाविधकान्त्यतिशयसंभवात् । ध्रियते येन धृतिः । अस्यां सत्यां धैर्यमपि । यद्वा धृतिः प्रवेशरक्षणम् । यथा प्रविशन्कश्चिद्राजनिकटं ध्रियते केनचित्तथा धैर्यं तावत्प्रसरति । यावदेषा न दृष्टा एतस्यां दृष्टायां सर्वे धैर्यशून्या इति । 'समानविद्यावित्तशीलबुद्धिवयसामनुरूपैरालापैरेकत्रासनबन्धो गोष्ठी'। मनस्विता' इत्यनेनैतस्या महानुभावताया व्यभिचारित्वमुच्यते । यस्मादत्र मनस्विता तत्र महाशयत्वमेवावश्यं संभावयतीति स्थितमेव । तृप्तिरिवेति । यथा कश्चित्संजाततृप्तिर्नान्यत्किंचिदपेक्षते तद्वदास्वादितमालतीकं तारुण्यम् । एतदाश्रयेणैव परिपूर्णं दिव्यविषयोपभोगप्राप्तिस्ता रुण्यस्येत्यर्थः । कुसुममय्येवेति । कुवलयादिभिर्नेत्रादीनां विधानम् । तरुणोऽश्वोऽश्वतरः । 'वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे' इति तनुत्वे तरप् । अत्र च व्याख्यानम्—'तनुत्वं द्वितीयवयःप्राप्तिः' इति । अश्वतरो वा गर्दभेनाश्वायां जातः । मालतीति । एवं दधीचपरिवारभूतया मालत्या गुणवर्णनद्वारेण सरस्वत्या एव निःसामान्यगुणातिशयो ध्वन्यते । लुण्ठितेवेति । वक्ष्यमाणं प्रार्थनादि । तथा मनोरथैरप्रेद्य

हृदयेन, स्नपितेवानन्दाश्रुभिः, विलुप्तेव स्मितेन, वीजितेवोच्छ्वसितैः, आच्छादितेव चक्षुषा, अभ्यर्चितेव वदनपुण्डरीकेण, सखीकृतेवाशया सविधमुपययौ । अवतीर्य च तुरगाद्दूरादेवावनतेन मूर्ध्ना प्रणाममकरोत् । आलिङ्गिता च ताभ्यां सविनयमुपाविशत् । सप्रश्रयं ताभ्यां संभाविता च पुण्यभाजमात्मानममन्यत । अकथयच्च दधीचसंदिष्टं शिरसि विनिहितेनाञ्जलिना नमस्कारम् । अगृह्णाच्चाकारतः प्रभूतग्राम्यतया तैस्तैरपि पेशलैरालापैः सावित्रीसरस्वत्योर्मनसी ।

क्रमेण चातीते मध्यंदिनसमये शोणमवतीर्णायां सावित्र्यां स्नातुमुत्सारितपरिजना साकूता मालती कुसुमप्रस्तरशायिनीं समुपसृत्य सरस्वतीमाबभाषे—'देवि, विज्ञाप्यं नः किंचिदस्ति रहसि। अतो मुहूर्तमवधानदानेन प्रसादं क्रियमाणमिच्छामि' इति । सरस्वती तु दधीचसंदेशाशङ्किनी किं वक्ष्यतीति स्तनविनिहितवामकरनखकिरणदन्तुरितमुद्भिद्यमानकुतूहलाङ्कुरनिकरमिव हृदयमुत्तरीयदुकूलवल्कलैकदेशेन संछादयन्ती, गलतावतंसपल्लवेन श्रोतुं श्रवणेनेव कुतूहलात् धावमानेनानवरतश्वाससंदोहदोलायितां जीवितामिव समासन्नलतामवलम्बमाना, समुत्फुल्लस्य मुखशशिनो लावण्यप्रवाहेण शृङ्गाररसेनेव श्लावयन्ती जीवलोकम्, शयनकुसुमपरिमललग्नैर्मधुकरकदम्बकैर्मदनानलदाहश्यामलैर्मनोरथैरिव निर्गत्य मूर्ध्नि उत्क्षिप्यमाणा, कुसुमशयनीयात्स्मरशरसंज्वरिणी, मन्दं मन्दमुद्गान् । 'उपांशु कथय' इति कपोलतलप्रतिबिम्बितां लज्जयेव कर्णमूले मालतीं प्रवेशयन्ती मधुरया गिरा सुधीरमुवाच—'सखि मालवि किमर्थमेवमभिदधासि । कावमवधानदानस्य शरीरस्य प्राणानां वा । सर्वस्याप्रार्थितोऽपि प्रभवत्येवातिवेलं चक्षुष्यो जनः । सा

...म् । लुण्ठनं च पाथेयाभिवितरणमेवमन्यत् । उत्कलिका रहरहिका । सविध... । अपि च यः स्निग्धो दूरात्सविधमायाति, तस्य लुण्ठनादिसर्वमर्चनायमानं क्रियत इति ध्वनिः । पेशलैर्हृद्यैः ।

आकूतमभिप्रायः । रहस्येकान्ते । सरस्वतीत्यादौ सरस्वती कुसुमशयनीयादुदगादुदतिष्ठदिति संबन्धः । अवतंसपल्लवेन गलतेतीत्थंभूतलक्षणे तृतीया । संदोहः समूहः । संज्वरः संतापः । उपांश्वनुपकम् । अतिवेलमतिमात्रम् । 'अतिपेशलः' इति पाठे पेशलः सुन्दरः । चक्षुष्योऽनुकूलः । लमिव व्यक्तम् । चक्षुष्य इतिभङ्ग्या दधी-

काचिद्या न भवसि मे स्वसा सखी प्रणयिनी प्राणसमा च । नियुज्यतां यावतः कार्यस्य क्षमं क्षोदीयसो गरीयसो वा शरीरकमिदम् । अनवरतमाश्वं मे त्वयि हृदयम् । प्रीता प्रतिसरा विधेयास्मि ते । व्यावृणु वरवर्णिनि, विवक्षितम्' इति । सा त्ववादीत्—'देवि, जानास्येव माधुर्यं विषयाणाम्, लोलुपतां चेन्द्रियग्रामस्य, उन्मादितां च नवयौवनस्य, पारिप्लवतां च मनसः । प्रख्यातैव मन्मथस्य दुर्निवारता । अतो न मामुपालम्भेनोपस्थातुमर्हसि । न च बालिशता चपलता चारणता वा वाचालतायाः कारणम् । न किंचिन्न कारयत्यसाधारणा स्वामिभक्तिः । सा त्वं देवि, यदैव दृष्टासि देवेन तत एवारभ्यास्य कामो गुरुः, चन्द्रमा जीवितेशः, मलयमरुदुच्छ्वासहेतुः, आधयोऽन्तरङ्गस्थानेषु, संतापः परमसुहृत्, प्रजागर आप्तः, मनोरथाः सर्वगताः, निःश्वासा विग्रहाग्रेसराः, मृत्युः पार्श्ववर्ती, रणरणकः संचारकः, संकल्पा बुद्ध्युपदेशवृद्धाः । किं वा विस्ता-

---

च इति पञ्चि : [illegible]

'दैवं गुरु [illegible]

व्यावृणु प्र [illegible]

मैत्री निग [illegible] । [illegible] । चारणता धूर्तता । असाधारणानन्यवर्ती । देवी देवेनेति च परस्परसमगुणयोगित्वमभिव्यनक्ति । गुरुर्गरीयान्, उपदेष्टा वा । तद्वशवर्तित्वात् । यथ दैवतस्य गुरुराचार्यं बधिदवर्त्यं सेवते । जीवितस्येश्वरः स्वामी जीवितेशः । शिशिरतया मदनदाहप्रशमनहेतुत्वात् । अमृतमयत्वेन च जीवितसंधारणक्षमत्वात् । अथ च जीवितेशो मृत्युः । चन्द्रादयो ह्यापात एव तापं शमयन्ति, अनवरतं सेव्यमानाः पुनः कामोद्दीपकत्वेन मृत्युं दिशन्ति । राजपक्षे जीवितेशः बधिरपुरोहितप्रभव । उच्छ्वसनकुम्भ्नाकत्वेन हेतुः । अथ च धार्मीकान्तो कारणम्, द्वारस्थ सन्निधस्य विश्वासनीयाः । आधयश्चित्तपीडाः । अथ एवान्तरङ्गमन्त्र शरीरं यान्ति स्पन्दन्ति हेतु, इतरजान्तरान्तर्वर्तिविकलस्थानेषु प्रियसखीसमनाधिकारेषु । परं प्रकृष्टम् । अनुप्तोऽनिद्रो वा, अत्यन्त परममुहूर्तमयं च अस्य मनो बाधयन्त्य वधित् । सर्वगताश्चरा अपि संचरन्तः । विग्रहो विरोध, देहश्च । मृत्युरिति । सन्ततमोदारेण निश्चितं मिवर्ते । रणेऽप्येव पार्श्वे प्रत्युत्थितं नेव । स्मरण तु समरसिक्तम् । अत एव संचारक एवत्र को संचरितव्य सं चरितं वस्तु च प्रापयते सः । द्विविध हि कार—संस्क,

पयामि । अनुरूपो देव्या इत्यात्मसंभावना, शीलवानिति प्रक्रमविरुद्धम्, धीर इत्यवस्थाविपरीतम्, सुभग इति त्वदायत्तम्, स्थिरप्रीतिरिति निपुणोपक्षेपः, जानाति सेवितुमित्यस्वामिभावोचितम्, इच्छति दासभावमामरणात्कर्तुमिति धूर्तालापः, भवनस्वामिनी भवसीत्युपप्रलोभनम्, पुण्यभागिनी भजति भर्तारं ताहशमिति स्वामिपक्षपातः, त्वं तस्य मृत्युरित्यप्रियम्, अगुणज्ञासीत्यधिक्षेपः, स्वप्नेऽस्य बहुशः कृतप्रसादासीत्यसाक्षिकम्, प्राणरक्षार्थमर्थयत इति कातरता, तत्रागम्यतामित्याज्ञा, वारितोऽपि बलादागच्छतीति परिभवः । तदेवमगोचरे गिरामसीति श्रुत्वा देवी प्रमाणम्' इत्यभिधाय तूष्णीमभूत् ।

अथ सरस्वती प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा प्रत्यवादीत्—'अयि, न शक्नोमि बहु भाषितुम् । एषास्मि ते स्मितवादिनि वचसि स्थिता । गृह्यन्ताममी प्राणाः' इति । मालती तु 'यदाज्ञापयसि । अतिप्रसादः' इति व्याहृत्य प्रहर्षपरवशा प्रणम्य प्रजविना तुरगेणोत्ततार शोणम् । अगाच्च दधीचमानेतुं च्यवनाश्रमपदम् । इतरा तु सखीस्नेहेन सावित्रीमपि विदितवृत्तान्तामकरोत् । उत्कण्ठाभारभृता च ताम्यता चेतसा कल्पायितं कथंकथमपि दिवसशेषमनैषीत्, अस्तमुपगतवति भगवति गभस्तिमति, स्तिमिततरमवतरति तमसि, प्रहसितामिव सितां दिशं पौरंदरीं दरीमिव केसरिणि मुञ्चति चन्द्रमसि, सरस्वती शुचिनि चीनांशुकसुकुमारे तरङ्गिणी दुकूलकोमले शयन इव शोणसैकते समुपविष्टा स्वप्नकृतप्रार्थनापादपतनलग्नां दधीचचरणनखचन्द्रिकामिव ललाटिकां दधाना, गण्डस्थलादर्शप्रतिबिम्बितेन 'चारुहासिनि, अयमसावाहूतो हृदयदयितो जनः' इति श्रवणसमीपवर्तिना निवेद्यमान-

इत्य महान्तः, स्थविराश्च । अनुरूप इत्यादिनेदमिद तवास्तीति वक्रोक्त्या सार्वं मालती वैदग्ध्येनाह । प्रक्रम आरम्भः । निपुणोपक्षेपो बुद्धिमदुपक्रमः । धूर्तालापः, प्रतारणावचनम् । वारित इति । अवलेपेऽप्यर्थः ।

प्रहर्षनेति गर्वनिश्चयम् । अनामिकया सरस्वती प्रतिपादयामासेति संबन्धः । गभस्तिमान्रविः । पौरंदर्यैन्द्री । दरी गुहा । चीनेत्यादि सैकतविशेषणम् । उपमानस्य तु दुकूलकोमल इत्युक्तम् । तरङ्गिणी प्रतिदिनं क्षीयमाणेन इन्दुलेखे प्रतिमुखे च चन्द्रिका कान्तिरस्य । करपत्रालंकारो ललाटिका

मदनसंदेशेनेवेन्दुना, विकीर्यमाणनखकिरणचक्रवालेन बालव्यजनीकृतचन्द्रकलाकलापेनेव करेण वीजयन्ती स्वेदिनं कपोलपट्टम्, 'अत्र दधीचादृते न केनचित्प्रवेष्टव्यम्' इति तिरश्चीनं चित्तभुवा पातितां विलासवेत्रलतामिव बालमृणालिकामधिस्तनं स्तनयन्ती कथमपि हृदयेन वहन्ती प्रतिपालयामास । आसीच्चास्या मनसि—'अहमपि नाम सरस्वती यत्रामुना मनोजन्मना जघन्येव परवशीकृता तत्र का गणनेतरासु तपस्विनीष्वतितरलासु तरुणीषु' इति ।

आजगाम च मधुमास इव सुरभिगन्धवहः, हंस इव कृतमृणालधृतिः, शिखण्डीव घनप्रीत्युन्मुखः, मलयानिल इवाहितसरसचन्दनधवलतनुलतोत्कम्पः, कृष्यमाण इव कृतकरकचग्रहेण ग्रहपतिना, प्रेर्यमाण इव कंदर्पोद्दीपनदक्षेण दक्षिणानिलेन, उह्यमान इवोत्कलिकाबहलेन रतिरसेन, परिमलसंपातिना मधुपपटलेन पटेनेव नीलेनाच्छादिताङ्गयष्टिः, अन्तःस्फुरता मत्तमदनकरिकर्णशङ्खायमानेन प्रतिमेन्दुना प्रथमसमागमविलासविलक्षस्मितेनेव धवलीक्रियमाणैककपोलोदरो मालतीद्वितीयो दधीचः । आगत्य च हृदयगतदयितानूपुररवमिश्रयेव हंसगद्गदया गिरा कृतसंभाषणो यथा मन्मथः समाज्ञापयति, यथा यौवनमुपदिशति, यथानुरागः शिक्षयति, यथा विदग्धताध्यापयति, तथा तामभिरामां

चक्रवालं समूहः । बालव्यजनं चामरम् । स्तनमध्ये प्रवेशाभावात्तिरश्चीनमित्युक्तम् । यश्च वेत्री प्रवेशनिषेधननिमित्तं वेत्रलतां पातयति स तिरश्चीनं स्तनयोरधिस्तनम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । कुचपृष्ठ इत्यर्थः । स्तनयन्ती कलयन्ती । स्तनिः शब्दार्थश्चौरादिकः । 'स्थगन्ति' इति वा पाठः । तपस्विनीषु वराकीषु ॥

आजगामेत्यादावाजगामेति संबन्धः । सुरभिगन्धवहो वातः सुरभिगन्धं च यो वहति । धृतिर्धारणम्, प्राणधारणा च । घनः । सरसं सान्द्रं यच्चन्दनं तेन धवलया तनुलतयाहितश्च उत्कम्पः कामधर्मो यस्य । अन्यत्र चन्दनांश्च धवांश्च लान्ति श्रयन्ति यास्तन्व्यो लतास्तासामाहित उत्कम्पः कम्पनं येनेति । कृष्यमाण इत्युत्प्रेक्षात्रयम् । करा रश्मयः, हस्ताश्च कराः । हस्तस्य कर्षणं समुचितम् । ग्रहपतिश्चन्द्रः । प्रेर्यमाण इति । अनिलस्योचितमेतत्कर्म । उह्यमान इति । जलस्योचितमेतत् । उत्कलिका रहरहिका, ऊर्मयश्च । रसोऽभिलाषः, जलं च । परिमल आमोदः । पटलं समूहः । प्रतिमा प्रतिच्छन्दकम् । यथा मन्मथ इति । मन्मथस्य प्रभवनशीलत्वेनाज्ञादानमुचितम् । एवं सर्वत्रोपपत्तिः । अयमित्थं यौवनस्योपदेशः । देवताविषयं संभोगश्रृङ्गारवर्णनं प्रवर्तते । कुमारिले च गान्धर्वविवाहो

रामामरमयत् । उपजातविस्रम्भा चात्मानमकथयदस्य सरस्वती तेन तु सार्धमेकं दिवसमिवानयत्संवत्सरमधिकम् ।

अथ दैवयोगात्सरस्वती बभार गर्भम् । असूत चानेहसा स[र्व]लक्षणाभिरामं तनयम् । तस्मै च जातमात्रायैव 'सम्यक्स[र]हस्याः सर्वे वेदाः सर्वाणि च शास्त्राणि सकलाश्च कलाः मत्[प्र]सादात्स्वयमाविर्भविष्यन्ति' इति वरमदात् । सद्भर्तृश्लाघया द[र्श]यितुमिव हृदयेनादाय दधीचं पितामहादेशात्समं सावित्र्[या] ब्रह्मलोकमारुरोह । गतायां च तस्यां दधीचोऽपि हृदये ह्रादिन्येव [अ]भिहतो भार्गववंशसंभूतस्य भ्रातुर्ब्राह्मणस्य जायामक्षमालाभि[धानां] मुनिकन्यकामात्मसूनोः संवर्धनाय नियुज्य विरहातुरस्त[पो]वनमगात् । यस्मिन्नेवावसरे सरस्वत्यसूत तनयं तस्मिन्नेवाक्ष[माला]पि सुतं प्रसूतवती । तौ तु सा निर्विशेषं सामान्यस्तन्यादिना श[नैः] शनैः शिशू समवर्धयत् । एकस्तयोः सारस्वताख्य एवाभव[त्] द्वितीयोऽपि वत्सनामाभवत् । आसीच्च तयोः सोदर्ययोरिव र[म]णीया प्रीतिः ।

अथ सारस्वतो मातुर्महिम्ना यौवनारम्भ एवाविर्भूताशेषविद्[या]संभारस्तस्मिन्सवयसि भ्रातरि प्रेयसि प्राणसमे सुहृदि व[त्से] वाङ्मयं समस्तमेव संचारयामास । चकार च कृतदारपरिग्रहस्य[ा]स्मिन्नेव प्रदेशे प्रीत्या प्रीतिकूटनामानं निवासम् । आत्मना[पि] पाटी, कृष्णाजिनी, वल्कली, अक्षवलयी, मेखली, जटी च भूत्[वा] तपस्यतो जनयितुरेव जगामान्तिकम् ।

अथ तस्माद्वत्सप्रभवादिपुरुषजनितात्मप्रधरणोन्नतिनिर्गतप्रघोषः परमेश्वरशिरोधृतः, सकलकलागमगम्भीरः, महामुनिमान्यः

---

१ न तथा वर्णेन यथा[illegible] । [illegible] ।

अनेहसा कालेन । [illegible] । ह्रादिनी वज्रम् ।

[illegible] यत्र तदाश्रमपदम् । '[illegible] ॥' [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] । [illegible]

विपक्षक्षोभक्षमः, क्षितितललब्धायतिः, अस्खलितप्रवृत्तो भागीरथीप्रवाह इव पावनः प्रावर्तत विपुलो वंशः । यस्मादजायन्त वात्स्यायना नाम गृहमुनयः, आश्रितश्रौता अप्यनालम्बितालीकबकव्रताः, कृतकुक्कुटव्रता अप्यवैडालवृत्तयः, विवर्जितजनपङ्क्तयः, परिहृतकपटकौरकुचीकूर्चाकूताः, अगृहीतगह्वराः, न्यक्कृतनिकृतयः, प्रसन्नप्रकृतयः, विगतविकृतयः, परप्रवादपराचीनचेतसः, वर्णत्रयव्यावृत्तिविशुद्धान्धसः, धीरधिषणाविधूतान्येषणाः, असङ्कसुकस्वभावाः, प्रणतप्रणयिनः, शमितसमस्तशाखान्तरसंशीतयः, उद्घाटितसमग्रग्रन्थार्थग्रन्थयः, कवयः, वाग्मिनः, विमत्सराः, सरसभाषितव्यसनिनः, विदग्धपरिहासवेदिनः, परिचयपेशलाः, नृत्यगीतवादित्रेष्वबाह्याः, ऐतिहास्यावितृष्णाः, सानुक्रोशाः, सत्यशुचयः, साधुसंमताः, सर्वसत्त्वसौ-

---

इति गच्छन्तो य आदिपुरुषाः पूर्वबान्धवाः शुक्राचार्यैः कृताः तेषां चरणानां कठादिशाखाध्यायिनामुत्कर्षो यस्य सः । अन्यत्र प्रवर्धमानस्तु वामनरूपो य आदिपुरुषो हरिस्तेन जनिता सम्पन्नत्रिभुवनमाहात्म्यं यस्य स इति । किल त्रैलोक्याक्रान्तिकाले ब्रह्मलोकप्राप्ताद्विष्णुपदाद्ब्रह्मणा कमण्डलुजलक्षालिताद्गङ्गा समभवदिति वार्ता । प्रदोषो यशः, शब्दश्च । परमेश्वरो राजा, हरश्च । सकलानां कलानां वृत्तपायानामागमस्तेन सह कलकलेन च सकलकलं यदागमनं तु न च । महामुनिभिर्गुरुरपि । विपक्षाः शत्रवः, शैलाश्च । क्षीणो पक्षिणां वा पक्षच्छेदेषु सहिष्णुः । आयतिः प्रतापः, विस्तारश्च । स्खलितं स्वाचारच्युतिः । प्रवृत्तं प्रकृष्टवृत्तम् । अस्खलितं असंस्पृष्टं कृत्वा गतश्च । श्रौतं वेदभवम्, विश्रुतं च । 'भिक्षो भयाद्वा शोकाद्वा ध्वनिः काकुरुदाहृता' । अत्र च छल लक्ष्यते । बकस्य काकुः बकव्रतं येषां विश्वस्तसाधितं ते दम्भचारित्वसाधितबककाकवो भवन्त्येव । अमी तु न तथेति विरोधः । कुक्कुटव्रतं नियमविशेषः । यत्र कुक्कुटाण्डप्रमाणग्रासभोजनम् । न वैडाली हिंसावृत्तिर्येषां तैः, विरोधे तु कुक्कुटानां मतं भक्षणं येन कृतं स कथं बिडालवृत्तिर्न स्यात् । पङ्क्तिर्भोजनविधौ व्यवहारः, पाको वा । कपटो व्याजवृत्तिः । कूर्चाः एकुत्याः । आत्मश्लाघा व्यवहारः, समूह इत्यन्ये । एतेष्वाकूतं परिहृतं यैः । गह्वरं पापम् । निकृतिः शाठ्यम् । प्रकृतिः स्वभावः । पराचीनं पराङ्मुखम् । अन्धोऽन्नम् । धीर स्थिर । धिषणा बुद्धिः । अन्वेषणा याञ्चा । असङ्कसुकः स्थिरः, सगुणो । शाखाः कठादयः । संशीतिः संशयः । ग्रन्थिर्दुर्बोधप्रदेशः । परिहासं विदन्ति, न तु स्वयं कुर्वन्ति । परिचयः संस्तवः । अबाह्याः, अदक्षतया इत्यर्थः । अबाह्याः, न तु तदेकनिष्ठाः । ऐतिह्यमागमः । अनुक्रोशो दया । संमता इष्टाः । सौहार्दं मैत्रीः । सर्वे गुण

चक्रवाकिका, जाङ्गुलिको मयूरकः, ताम्बूलदायकश्चण्डक
भिषक्पुत्रो मन्दारकः, पुस्तकवाचकः सुदृष्टिः, कलादश्चामीकर
हैरिकः सिन्धुषेणः, लेखको गोविन्दकः, चित्रकृद्वीरवर्मा
पुस्तकृत्कुमारदत्तः, मार्दङ्गिको जीमूतः, गायनौ सोमिलग्रह
दित्यौ, सैरन्ध्री कुरङ्गिका, वांशिकौ मधुकरपारावतौ, गान्धर्वोपा
ध्यायो दर्दुरकः, संवाहिका केरलिका, लासकयुवा ताण्डविकः
आक्षिक आखण्डलः, कितवो भीमकः, शैलालियुवा शिखण्डकः
नर्तकी हरिणिका, पाराशरी सुमतिः, क्षपणको वीरदेवः, कथकः
जयसेनः, शैवो वक्रघोणः, मन्त्रसाधकः करालः असुरविवरव्य
सनी लोहिताक्षः, धातुवादविद्विहंगमः, दार्दुरिको दामोदरः
ऐन्द्रजालिकश्चकोराक्षः, मस्करी ताम्रचूडः । स एतैश्चान्यैश्चानुग
म्यमानो बालतया निघ्नतामुपगतो देशान्तरालोकनकौतुकाक्षिप्त
हृदयः सत्स्वपि पितृपितामहोपात्तेषु ब्राह्मणजनोचितेषु विभवे
सति चाविच्छिन्ने विद्याप्रसङ्गे गृहान्निरगात् । अगाध निरवग्र
महत्यानिव नवयौवनेन स्वैरिणा मनसा महतामुपहास्यताम् ।

अथ शनैः शनैरत्युदारव्यवहृतिमनोहन्ति बृहन्ति राजकुला
वीक्षमाणः, निरवद्यविद्याविद्योतितानि च गुरुकुलानि सेवमानः
महार्हालापगम्भीरगुणवद्गोष्ठीश्चोपतिष्ठमानः, स्वभावगम्भीरधी

दर्शिताः ... । वदन्ति कात्यायनिकां धूतसावदगमम्' ।
जाङ्गुलिको गारुडिकः । भिषग्वैद्यः । 'स्वर्णकारः कलादः स्यात्' ... हैरिकः'
... 'प्रसाधनोपचारज्ञा सैरन्ध्री ... स्मृता' । संवाहिका ...
... मर्दनं विधत्ते । लासको नर्तयति यः । कुबेरादिना ... समान...
... । ... द्यूतकार. । कितवो धूर्तः । शैलाली ...
... नटः । पाराशरी भिक्षुः । असुरविवरव्यसनी पातालभिलाषी । धातुवा...
... । मस्करी परिव्राट् । निघ्नतामधीनत्वम् । कौतुकेति । ...
... । ... गम्भीराशयेन ... । निरवग्रहः ...
... । स्वैरिणा स्वच्छन्देन ।

... हर्षचरित... ।
... । अथ ...
... गुरुकुलानि सेवमानः । ... ...
... । ... । ... ।

नानि विदग्धमण्डलानि च गाहमानः, पुनरपि तामेव वैपश्चिती-मात्मवंशोचितां प्रकृतिमभजत् । महतश्च कालात्तामेव भूयो वात्स्यायनवंशाश्रयामात्मनो जन्मभुवं ब्राह्मणाधिवासमगमत् । तत्र च चिरदर्शनादभिनवीभूतस्नेहसद्भावैः ससंस्तवप्रकटितज्ञातेयैरा-प्तैरुत्सवदिवस इवानन्दिताभिगमनो बालमित्रमण्डलस्य मध्यगतो मोक्षसुखमिवान्वभवत् ।

इति श्रीबाणभट्टकृतौ हर्षचरिते वात्स्यायनवंशवर्णनं नाम

प्रथम उच्छ्वासः ।

'कपिशाल्लोदेश्च' । आप्तैरिति । बन्धुभिर्योगिभिश्च । योगिपक्षे बाल इव बाले मित्रो रविर्निस्तेजस्त्वात् । उक्तं च—'तपस्यन्तं यतिं दृष्ट्वा निस्तेजा जायते रविः । मोक्षमार्गप्रयत्ने तु तेजो नैवास्य विद्यते ॥' इति । मित्रं सखा, सूर्यश्च मित्रः । मण्डलं समूहः । बिम्बम् । मोक्षसुखमपि सूर्यबिम्बगतैरनुभूयत इति । आश्रया-दिवासु कविभिर्निजवंशवर्णनं क्रियते तथा वंशः ख्यापितः स्यादिति । आत्मनश्च रितवर्णनम् । सकलकलाकौशलं प्रकाशीति । हर्षस्य चरिते च वर्णयितव्ये नाम प्रस्तुतं चैतदिति शिवम् ॥

इति श्रीशंकरकविरचिते हर्षचरितसंकेते प्रथम उच्छ्वासः ।

द्वितीय उच्छ्वासः ।

अतिगम्भीरे भूपे कूप इव जनस्य निरवतारस्य ।
दधति समीहितसिद्धिं गुणवन्तः पार्थिवा घटकाः ॥ १ ॥
रागिणि नलिने लक्ष्मीं दिवसो निदधाति दिनकरप्रभवाम् ।
अनपेक्षितगुणदोषः परोपकारः सतां व्यसनम् ॥ २ ॥

अथ तत्रानवरताध्ययनध्वनिमुखराणि, भस्मपुंड्रकपाण्डुरललाटैः कपिलशिखाजालजटिलैः कृशानुभिरिव क्रतुलोभागतैर्वटुभिरध्यास्यमानानि, सेकसुकुमारसोमकेदारिकाहरितायमानप्रघणानि, कृष्णाजिनविकीर्णशुष्यत्पुरोडाशीयश्यामाकतण्डुलानि, बालिकाविकीर्यमाणनीवारबलीनि, शुचिशिष्यशतानीयमानहरितकुशपूलीपलाशसमिन्धि, इन्धनगोमयपिण्डकूटसंकटानि, आमिक्षीयक्षीरक्षारिणीनामग्निहोत्रधेनूनां खुरवलयैर्विलिखिताजिरवितर्दिकानि, कामण्डलव्यमृत्पिण्डमर्दनव्यग्रयतिजनानि, वैतानवेदीसंस्कारव्यानामौदुम्बरीणां शाखानां राशिभिः पवित्रितपर्यन्तानि, वैश्वदे-

अतीत्यादि। यस्य क्रोधादिभावगण इङ्गितादिना परेण न चेत्यते स गम्भीरः। उक्तं च-'यस्य प्रसादादाकारात्क्रोधहर्षभयादय । भावस्था नोपलभ्यन्ते तद्गाम्भीर्यमुदाहृतम् ॥' इति । अगाधश्च । अवतारणमवतारः, प्रवेशनम् । अवतरन्ति येनेत्यवतार , सोपानादिश्च । समीहितसिद्धिं राजगृह आत्मनः प्रवेशलक्षणम्, जलमहणलक्षण च । गुणा औदार्यादय , आकर्षणरज्जवश्च । पार्थिवा राजानः, पृथ्वीविकाराश्च । घटयन्ति वाञ्छितेन प्रयोजयन्तीति घटकाः, कुम्भाश्च । अनेन ईदृशे राजि बाणस्य कृष्ण एव समीहितसिद्धावुपायस्त इति सूचितम् ॥ १ ॥

रागिणि रक्ते, शिवशाभिरञ्जिनी च । लक्ष्मी शोभाम्, समृद्धिं च । अनपेक्षितगुणदोषम्, बाणदोषाननपेक्ष्य गुणाः । अनेन कृष्ण ईदृशे बाणे राजन्यपि सदा प्रिय निधास्यतीत्युक्तम् ॥ २ ॥

अथेत्यादि। बाणा बाणधनानि मखनानि धमन्गुणमशिटशिरि गवन्यः । शिखा चूडा, जाटा च । सोमो यज्ञियं द्रव्यम् । केदारिकं स्वल्पं क्षेत्रम् । प्रघणेषु तथोविन्यात् । अङ्गिना हरिताः गेहदनाना हरितायमानाः । सोढ़ित्यादिना कच् । प्रघणान्यङ्गनानि । 'प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके तु वेश्मनः' । पुरोडाशीये यादि भर्जितश्च इव । बालिकाः कुमार्यः । नीवारा अकृष्टपच्या व्रीहयः । पूली राशिः । आमिक्षीयक्षीर। तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा । 'आमिक्षा सा शृते क्षीरे याद्ध्युक्तमस्तु ' इति । तस्यै हितमामिक्षीयम् । आमिक्षाहर्विषमसे च संजातमच् । अग्निहोत्रेषु तस्या अनवरतमत्र, यत्र धरवत्स हृत्वाविहि । तथा

वपिण्डपङ्क्तिपाण्डुरितप्रदेशानि, हविर्धूमधूसरिताङ्गनविटपिकिसलयानि, वत्सीयबालकलालितलघुवत्सवर्णकानि, क्रीडत्कृष्णसारच्छागशावकप्रकटितपशुबन्धप्रबन्धानि, शुकसारिकारब्धाध्ययनदीयमानोपाध्यायविश्रान्तिसुखानि, साक्षात्त्रयीतपोवनानीव चिरदृष्टानां बान्धवानां प्रीयमाणो भ्रमन्भवनानि, बाणः सुखमवितत् ।

तत्रस्थस्य चास्य कदाचित्कुसुमसमययुगमुपसंहरन्नजृम्भत ग्रीष्माभिधानः संफुल्लमल्लिकाधवलाट्टहासो महाकालः । प्रत्यग्रनिर्जितस्यास्यमुपगतवतो वसन्तसामन्तस्य बालापत्येष्विव पयःपायिषु नवोद्यानेषु दर्शितस्नेहो मृदुरभूत् । अभिनवोदितश्च सर्वस्यां पृथिव्यां सकलकुसुमबन्धनमोक्षमकरोत्प्रतपत्पुष्पसमयः । स्वयम्भुवराजस्याभिषेकार्द्राश्चामरकलापा इवागृह्यन्त कामिनीनां चिकुर-

---

अपि हवनं मवलेप । वल्वैः समूहैः । विनर्दिका वेदिश्च । कमण्डलुमुनिकरकलसे स्थिताः कामण्डलव्याः । 'उगवादिभ्यो यत्' । यतीनां निष्किंचनत्वादादरलाभ स्वयंकरणम् । वितानो यज्ञः तत्र भवा वैतानी यज्ञभित्यर्थंभूः । शङ्कुः कीलकः । तस्मै हितः शङ्कव्यः । औदुम्बरीणामिति । तासां यज्ञियत्वात् । वत्सेभ्यो हिता वत्सीयाः वत्सपरिचर्याचतुरा. । तर्णका. सद्योजाता वत्साः । कृष्णसारेति छागविशेषणम् । तदुक्तम्—'लोहितसारङ्ग कृष्णसारङ्गो वा' इति सारङ्गचन्द्र शबले वर्तते । कृष्णसारा मृगा इति केचित् । तत्तु न । तेषां तदानुपयुक्तत्वात् । पशुबन्धा यज्ञाः ।

कुसुमसमयो वसन्तः स एव युगं कल्पस्वलक्षणं वा युगं मासद्वयम् । समुत्फुल्लमल्लिकाभिर्धवलस्य अट्ट विक्रयस्थानानि तेषां विकासो यत्र, अन्यत्र तद्वदट्टहास उद्दवं हसितं यस्य । शब्दशक्तिमूलानुरणनव्यङ्ग्यरूपो ध्वनिश्च । प्रकृतवर्णने ह्यन्यदप्यत्र प्रतीयते । न वाच्यतया । तथा च—महाकालः साट्टहासः कल्पमुपसंहरञ्जृम्भते मुखं च विदारयति । महान्काले ग्रीष्माख्यः, भैरवश्च । पयो जलम्, क्षीरं चाबालापत्यपक्षे—नवमुद्यानमुद्गमनं येषां तेषु । इदंप्रथमतयापमनप्रवृत्तेषित्यर्थः । दर्शितश्चेह इत्यनेनास्य विजिगीषुव्यवहार आरोपितः । निर्जितस्य च पुनः प्रतिष्ठापनमेव युक्तम् । स्नेह आर्द्रता, प्रीतिश्च । मृदुरकठोरः, सदयश्च । अभिनवोदित इति । साधारणं विशेषणम् । वासन्तिकपुष्पाभिप्रायेण सकलदृग्बन्धनं वृन्तधारी च प्रतपत्प्रकर्षेण तपन्, अन्यत्र शत्रुहृदयेषु प्रतापं जनयन् । अभिनवोदितश्च राजा बन्धनमोक्षं करोति । उक्तं हि—'युवराजाभिषेके वा परचक्रावरोपणे । पुत्रजन्मनि मोक्षो बन्धनस्य विधीयते ॥' इति । आदरप्रतिपादनाय स्वयंशब्दः । । अन्यत्र मङ्गलमज्जनातनं तत्संपर्कसद्भावाई

विश्वसत्पतत्त्रिणि, करीषंकषमरुति, विर-
रुधि, रुधिरस्नुतहृलिकेसरिकिशोरकलिह्यमानकठोरधातकी-
के, ताम्यत्स्तम्बेरमयूथवमथुतिम्यन्महामहीधरनितम्बे, दूयमा-
दरदीनदानारण्यानश्यामिकालीनमूकमधुलिहि, लोहितायमान-
दारसिन्दूरितसीम्नि, सलिलस्यन्दसंदोहसंदेहमुह्यन्महामहिष-
षाणकोटिविलिख्यमानस्फुटत्स्फाटिकदृषदि, धर्ममर्मरितगर्मुति,
प्रपांसुकुक्कूलकातरविकिरे, विवरशरणश्वाविधि, तटार्जुनकुररकु-
ज्वरनिवर्तमानोत्तानशफरशारपङ्कोपपल्वलाम्भसि, दावजनित-
जगन्नीराजने, रजनीराजयक्ष्मणि, कठोरीभवति निदाघकाले,
प्रतिदिशमाटीकमाना इत्वरेषु प्रपावाटकुटीपटलप्रकटलुण्ठका,

मलक्षितान्तं घर्मासहाः । अत एव पतत्त्रित्वेऽपि पृथगुपादानम् । पतत्त्रित्वाभि-
प्रायेण श्वासनिःश्वासादेव समुचितम् । एवं तथाभूतक्षमाभावात् । करीषो गोमयम् ।
स्पर्शसाधारणाटिकं दुष्प्रधारि । किशोरश्चेति । बालत्वेन तृष्णायमसहिष्णुना,
धताविशयश्च द्योत्यते । धातकी लताभेदः । स्तबकः पुष्पगुच्छः । स्तम्बे-
ते हस्ती । वमथुः करिकरशीकरः । तिम्यन्त आर्द्रीभवन्तः । नितम्बाः सानवः ।
रदाः करिणः । दीनं क्षीणम् । आरण्याना अप्रसरणधर्मकलादीयमधुष्कश्यामिका
द्रेखावंशविधनी । लीना अतिशयचिस्पृश्य । मूका गुञ्जितहीनाः । अलोहिता
लोहिता भवन्तो लोहितायमानाः । मन्दाराः पारिभद्रद्रुमाः । सिन्दूरिता आहितसि-
न्दूरा इव । लोहितत्वात् । ग्रामस्य ग्रामान्तरेण मर्यादा सीमा । स्यन्दः स्रुति । विलि-
ख्यमाना विपाट्यमानाः । मर्मरिता शुष्कत्वेन शब्दायमानाः । गर्मुतो लता । कुकूलं
तुषाग्निः । विकिराः कुक्कुटाद्याः । श्वाविधः शल्लकाः श्रेहिकाख्या हिंस्राः प्राणिनः ।
तटशब्देन नैकट्यमाह । अर्जुना ककुभाभाः । कुररा मीनपक्षिणः । कूजः शब्द
एव शेषापचारिताश्वरत्वेन स्फुरन्त. शफरा मत्स्याः । शारं सितोदरत्वात् ।
वठे नड्वले । कुरराशब्दस्य यदा कूजन्ति तदा मत्स्याः पीडिताः सन्त उत्तरव-
तीति वस्तुधर्मोऽयम् । नीराजनमिति । नीराजनं शान्तिकर्म । राजयक्ष्मा
यव्याधि । शने· शनैरपचयकारित्वात् । मातरिश्वानः वीरशाः प्रवर्तन्तेत्या-
—प्रतिदिशमित्यादि । आटीकमाना उच्चैर्भ्रमन्तः । साभिप्रायमेतत् । रजो
यथादेशेषो तथाविधधर्मनिवेशात् । ग्रीष्मे ह्येवंविधा वायवः प्रवर्तन्तेति कालधर्मः
उन्मत्तपक्षे—आटीकमाना इत्यादि सर्वं वक्ष्यमाणयोग्यतया योजनीयम् । उद्भ
मणाद्या ह्युन्मादस्यानुभावाः । तदुक्तम्—'अ. . . .
स्नोत्थितप्रधावितगीतपठितस्मितपोत्थधूनन. . .
करस्पर्शनोपभोगैरन्यैश्चाव्यवस्थितचेष्टानुकरणादिभिरनुभावैरभिनयेद्' इति

वैश्वानरत्करञ्जमञ्जरीबीजजालकैः, सप्ररोहा इवातपातुरवनमहिषनासानिकुञ्जस्थूलनिःश्वासैः, सापत्या इवोड्डीयमानजवनवातहरिणपरिपाटीपेटकैः, सभ्रुकुटय इव दह्यमानखलधानतुषकूटकु-लधूमकोटिभिः, सावीचिवीचय इव महोष्ममुष्टिभिः, लोमशा व शीर्यमाणशाल्मलिफलतूलतन्तुभिः, दद्रुणा इव शुष्कपत्रप्रक-राकृष्टिभिः, सिराला इव तृणवेणीविकिरणैः, उच्छ्मश्रव इव धूयमानयवयवशूकशकलशङ्कुभिः, दंष्ट्राला इव चलितशल्लसूचीशतैः, जिह्वाला इव वैश्वानरशिखाभिः, उत्सर्पत्सर्पकञ्चुकचूडाला ग्रहस्तम्भरसाभ्यवहरणाय कवलग्रहमिवोष्णैः कमलमधुभिरभ्य-स्यन्तः सकलसलिलोच्छोषघर्मघोषणापटहैरिव शुष्कवेणुवनास्फो-टनपटुरवैस्त्रिभुवनविभीषिकामुद्भावयन्तः, च्युतचलचापपक्षश्रेणी-नारितच्छवयः, त्विषिमन्मयूरलतालातकोपकल्मापवपुष इव स्फुटि-

---

तरे सर्वे एव करतलादि वादयन्ति । शिञ्जाना. शब्दायमानाः । करञ्जो वृक्षभेद. । उन्मत्ता अपि खेदाश्रि मुञ्चन्ति । सापत्या इवेति । सप्ररोहेति । प्ररोहोऽङ्कुरः । उन्मत्ता अपि श्वभ्रादिपतनभयादपत्यानि न त्यजन्ति । पेटकैः यूथैः । सभ्रु-कुटय इवेति । दह्यमानाभिप्रायेणोक्तम् । उन्मत्ता अपि क्रोधप्राया एव ...घस्य भ्रुकुट्यादयोऽनुभावा । खलधानं क्षोदादिदेशः । धूयमानं धान्यमित्यन्ये । सतस्य ज्वालाभावाद्धूमवर्णनं समुचितम् । कुटिलपदेन च भ्रुकुटीसादृश्यमाह । अवीचिर्नरकभेदस्तस्य वीचय इव वीचयो ज्वाला. । महोष्मेति । उन्मत्ता अपि छेदकर्मविना लोमशाः । ...दादिविधाद्ध्मायन्ते । लोमशा इवेति । उन्मत्ता अपि छेदकर्मविना लोमशाः । तूलं कार्पास । दद्रुः कुष्ठविकारः । दद्रुरस्यास्तीति दद्रुणा । 'दद्रु हस्त्यं च' इति न । उन्मत्ता अभ्युद्वर्तनं विना दद्रुणा भवन्ति । सिराला प्रकटनाड्य । उन्मत्ता अपि इचलर्त्तिसराला भवन्ति । वेणी पङ्क्ति । सिरासादृश्यप्रतिपादनाय वेणीपदम् । दंष्ट्रा श्मश्रुः कूर्चः । छुद्रा किंशारव. । उन्मत्ता अपि केशवपनाभावाद्दीर्घश्मश्रव । अन्ये तु—बहिर्निर्गता दन्ता । शल्ल. श्वाविद् । सूची दीर्घकण्टकरूपाणि लोमानि, अन्ये तु—दंष्ट्राल्यः शल्लय., श्वाविध. पक्षाश्च शल्ल्य उच्यन्ते । तथा च—'श्वाविध शल्ले-षिव' इति महाभारते दर्शन इत्याहु । उन्मत्ता अन्येषमादिविकारेण सर्वं लीढयन्ते । एवं जिह्वाल अपि । एवमेव ज्वालादिना विनोन्मुखच्छसुपर्वरिल्यादि ।...हस्तग्रह । ग्रहस्तम्भो ग्रहज्वरः । रसाभ्यवहरणं शोषणम्, रसाना च मधुराद्रीना भोजनम् । 'अर्धबालो मुखे पूर्णे गण्डूषः कवलोऽन्यथा' । अभ्यस्यन्ती । एवमिदं शोषणस्य इति । घर्मो ग्रीष्म । घोषणं आख्या । विभीषिकामिति । वे सर्पा धनदीलक्षे त्रिभुवनेऽपि भयमुत्पादयन्ति । चाषः किकीदिविः पक्षिभेदः । ~ पक्षे—विस्मरणशीलत्व पुरोत्सादि दोष्यम् । छविः...। त्विषिमत्यादि. ।

वगुञ्जाफलस्फुलिङ्गाङ्गाराङ्किताङ्गाः, [illegible] णभ्रान्तयः, भुवनभस्मीकरणाभिचारचरुपचनचतुराः, [illegible] तिमिरिव [illegible] वसून, अशिशिररसिकवावारकितरंहसः, ततशैलविलीयमानशिल जतुरसलवलिप्तदिशः, दावदहनपच्यमानचटकाण्डखण्डसाचिक्क कोटरकीटपटलपुटपाकगन्धकटवः, प्रावर्तन्तोन्मत्ता मातरिश्वानः

सर्वतश्च भूरिभस्त्रासहस्रसंधुक्षणक्षुभिता इव जरठाजगर म्भीरगलगुहावाहिवायवः, कचित्स्वच्छन्दतृणचारिणो हरिणाः कचित्तरुतलविवरविवर्तिनो बभ्रवः, कचिज्जटावलम्बिनः कपिलाः कचिच्छकुनकुलकुलायपातिनः श्येनाः, कचिद्विलीनलाक्षारस

न्मुकम् । कल्माषं रक्तकृष्णम् । गुञ्जा रक्तिकोत्पलानि लोहितकृष्णानि भवन्ति स्फुलिङ्गा अग्निकणा । अङ्गाराङ्कितानीवाङ्गाराङ्कितानि दग्धान्यङ्गानि । ये साङ्गारास्ते मलिनशरीरा भवन्ति । उन्मत्ता अप्यभिचाराश्वभ्रादिषु पतन्ति । झाकारभीषणा भ्रमन्ति च ॥ अभिचार उच्चाटनम् । अभिचारैः चाटनमारणाद्यर्थं चरुपचनं कुर्वन्ति, रक्तेन चाग्नीन्प्रीणयन्ति । पारिभद्रा निम्बा मदना इत्यन्ये । उन्मत्ता अपि निर्विवेकतया रक्तादि यत्किंचिद्वृ प्रायमग्निषु विक्षिपन्ति, तत एव विश्वस्य दोषाय पर्यवस्यन्ति । तारकित रंहो वेगो येषां ते । शिलाजतुरश्मसारः । दावदहनेन पच्यमानानि यानि चटका ण्डानि तेषां विदारणवशात्स्फुटिता ये खण्डाः कपालानि तैः । दोलावद्रुपरि नवचिनानि कषायमानानि यानि तरुकोटरेषु कीटपटलानि क्रिमिसमूहा प्रामतिपेशलत्वेन यत एव तैः खण्डैरपर्याच्छादकतया स्थितैः पुटपाकैः प्रद मोऽभ्यन्तरपातस्तद्गन्धेन कटव उद्वेजकाः । अग्नाग्निपाकेन खण्डत्वं खण्डै रमति मरणान्मक्षिनश्च कीटानाम् । उन्मत्ता इति । ये चोन्मत्तास्ते शिका व्याप्ताः कर्दमविलिप्तदिशो गन्धकटवः शारीकरायाः पूर्वोक्ताः क्रियाः प्रायेण कुर्व इति । सर्वत्रात्र महावाक्ये ध्वनिच्छायान्वेष्या । मातरिश्वानो वायवः ।

सर्वतश्चेत्यादौ दावाग्नय. प्रलसदस्यन्तेति सबन्धः । भस्त्रा दृतिः । संधुक्ष मुद्दीपनम् । जरठाजगरा वृद्धसर्पाः । गला एव गुहा गलगुहाः । स्वच्छन्दमपरिमि यथारुचि । चरण भक्षणम्, गमनं च । हरिणा. शुक्लाः, मृगाश्च । बभ्रवः कपिल नकुलाश्च । इतरत्र जटामूलानि च । कपिलाः पिङ्गलाः । कपिलाख्यमुनिसंप्रदा न्मनुष्या एवाभेदोपचारेण कपिलाः । एते च जटावल्कलधारिणः । कुल्मषा नीडाः श्येना. शुक्ला., पक्षिणश्च । अपरत्र धर्ममतयाः, कपोभवा वा । लाक्षाया विली नतया पीतलाः । ओष्ठाधराः । आ समन्तात्स्यन्दिन्य आर्द्राः, सी-

शुक्तयः शुष्केषु सरःसु, खेदिन इव विलीयमानमधुपटलगोलगलितमधूच्छिष्टवृष्टयः काननेषु, खलतय इव परिशीर्यमाणशिखासंहतयो महोधरेषु, गृहीतशिलाकवला इव ज्वलितसूर्यमणिशकलेषु शिलोच्चयेषु, प्रत्यदृश्यन्त दारुणा दावाग्नयः।

तथाभूते च तस्मिन्नत्युग्रे ग्रीष्मसमये कदाचिदस्य स्वगृहावस्थितस्य भुक्तवतोऽपराह्णसमये भ्राता पारशवश्चन्द्रसेननामा प्रविश्याकथयत्—'एष खलु देवस्य चतुःसमुद्राधिपतेः सकलराजचक्रचूडामणिश्रेणीशाणकोणकषणनिर्मलीकृतचरणनखमणेः सर्वचक्रवर्तिनां धौरेयस्य महाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीहर्षदेवस्य भ्रात्रा कृष्णनाम्ना भवतामन्तिकं प्रज्ञाततमो दीर्घाध्वगः प्रहितो द्वारमध्यास्ते' इति। सोऽब्रवीत्—'आयुष्मन्, अविलम्बितं प्रवेशयैनम्' इति।

अथ तेनानीयमानम्, अतिदूरगमनगुरुजडजङ्घम्, कार्दमिकचेलचीरिकानियमितोचण्डचण्डातकम्, पृष्ठप्रेङ्खत्पटच्चरकर्पटघटितगलितग्रन्थिम्, अतिनिविडसूत्रबन्धनिम्नितान्तरालदृश्यमानच्छेदया लेखमालिकया परिकलितमूर्धानम्, प्रविशन्तं लेखहारकमद्राक्षीत्। अप्राक्षीच्च दूरादेव—'भद्र, भद्रमशेषभुवननिष्कारणबन्धोरत्रभवतः कृष्णस्य' इति। सः 'भद्रम्' इत्युक्त्वा प्रणम्य नातिदूरे समुपाविशत्। विश्रान्तश्चाब्रवीत्—'एष खलु स्वामिना माननीयस्य लेखः प्रहितः' इति विमुच्य चार्पयत्। अथ बाणः सादरं गृही-

दाह। वल्कलशब्दस्त्वगुपलक्षणार्थः। शम्बूकाः शुक्तयः प्राणिभेदाः। मधुपटलगोलो माक्षिककरण्डः। मधूच्छिष्टं सिक्थकम्। खलतयः खल्वाटाः। शिखा ज्वाला, चूडा च। अत्र [illegible] देश। शिलोच्चयो गिरिः। 'ग्रावो वह्निगतो वह्निर्दावश्च वनमुच्यते'।

तथाभूतेत्यादिनाऽऽस्थान [illegible] दर्शयति। आकुर्वत[illegible]। न लभ्यते (?)। एतेन तस्य किमपि माहात्म्यमाह। [illegible] तस्य तदा प्रवेशाभावात्। एतदेव देवस्येत्यादिविशेषणगणमनुगमन द्वारमध्यास्त इत्यनेन पोषयिष्यते। पारशवः शूद्रापुत्रः। शाणो निकषपाषाणः। [illegible] सार्वभौमाः। धौरेयो मुख्यः। प्रज्ञाततमोऽतिविश्वस्तः। एतेन च बाणे बहुमान एव गम्यते।

जङ्घा गमनसाधनाः। कर्दमेन रक्तं कार्दमिकम्। चेलं वस्त्रम्। चीरिका [illegible] दृढमुक्तम्। पार्श्वस्थे। चण्डातकमर्धोरुकं वासः। पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्। [illegible] कर्पटम्। लेखमालिकेति। अन्योऽपि तद्वदेव लेखः प्रहीतः [illegible] मूर्धधारणं लेखस्य। 'परिकलित-' इति पाठे वेष्टित इत्यर्थः। तत्र [illegible] नाति

त्वा स्वयमेवावाचयत्—'मेखलकात्संदिष्टमवधार्य फलप्रतिबन्धी धीमद्भिरपहरणीयः कालातिपात इत्येतावदत्रार्थजातम्। इतरद्वार्तासंवादनमात्रकम्'। अथ धृतलेखार्थश्च समुत्सारितपरिजनः संदेशं पृष्टवान्। मेखलकस्त्ववादीत्—'एवमाह मेधाविनं स्वामी—जानास्येव मान्यः यथैकगोत्रता वा, समानजातिता वा, सम संवर्धनं वा, एकदेशनिवासो वा, दर्शनाभ्यासो वा, परस्परानुरागश्रवणं वा, परोक्षोपकारकरणं वा, समानशीलता वा, स्नेहस्य हेतवः। त्वयि तु विना कारणेनादृष्टेऽपि प्रत्यासन्ने बन्धाविव बद्धपक्षपातं किमपि स्निह्यति मे हृदयं दूरस्थेऽपीन्दोरिव कुमुदाकरे। भवन्तमन्तरेणान्यथा चान्यथा चायं चक्रवर्ती दुर्जनैर्ग्राहित आसीत्। न च तत्तथा। न सन्त्येव ते येषां सतामपि सतां न विद्यन्ते मित्रोदासीनशत्रवः। शिशुचापलापराधीनचेतोवृत्तितया च भवतः केनचिदसहिष्णुना यत्किंचिदसदृशमुदीरितम्। इतरो लोकस्तथैव तद्गृह्णाति वक्ति च। सलिलानीव गतानुगतिकानि लोलानि खलु भवन्त्यविवेकिनां मनांसि। बहुमुखश्रवणनिश्चलीकृतनिश्चयः किं करोतु पृथिवीपतिः। तत्त्वान्वेषिभिश्चास्माभिर्दूरस्थितोऽपि प्रत्यक्षीकृतोऽसि। विश्रम्भकथासु त्वदर्थम्—यथा प्रायेण प्रथमे वयसि सर्वस्यैव चापलैः शैशवमपराध्यतीति। तथेति च प्रतिपन्नं स्वामिना। अतो भवता राजकुलमकृतकालक्षेपमागन्तव्यम्। अवकेशीवादृष्टपरमेश्वरो बन्धुमध्यमधिवसन्नासि मे बहुमतः। न च सेवावैषम्यविषादिना परमेश्वरोपसर्पणभीरुणा वा भवता भवितव्यम्। यतो यद्यपि—

दूर इति। अपि तु दूर एवेति सर्वथैव स्वस्य प्रभावविषयं प्रतिपादयति। फलं प्रतिबध्नाति रुणद्धीति फलप्रतिबन्धी। कालातिपातः कालात्ययः। अर्थजातमभिधेयप्रकारः। अवधृतो ज्ञातः। एकेत्यादि कारणमुत्तरोत्तरमप्रधानम्। अन्यथा चान्यथा चेति। एतेन किंचिदेव स्नेहपतीति दर्शयति। अत एवाह—न च तत्तथेति। तथात्वे तु बाणस्य दुर्जनता प्रसज्येत। कृष्णस्यापि तादृशपक्षपातः स्वामिप्रतारणादि च दोषादेव भवेत्। अत एव वक्ष्यति—तत्त्वान्वेषिभिरित्यादि। प्रतिदिन इत्येतावति वक्तव्ये आसीदित्यनेन दुर्जनाः संप्रति निरवकाशा इति प्रतिपादितम्। अतएव वक्ष्यति—तथेति च प्रतिपन्नं स्वामिनेति। सतां साधूनामपि। सतां भवताम्। उदासीनो मध्यस्थः। अपराधीनापराङ्मुखी चेतोवृत्तिर्यस्याः।

स्वेच्छोपजातविषयोऽपि न याति वक्तुं
देहीति मार्गणशतैश्च ददाति दुःखम् ।
मोहात्समाक्षिपति जीवनमप्यकाण्डे
कष्टं मनोभव इवेश्वरदुर्विदग्धः ॥ २ ॥

तथाप्यन्ये ते भूपतयः, अन्य एवायम् । न्यक्कृतनृगनलनिषधनहुषाम्बरीषदशरथदिलीपनाभागभरतभगीरथययातिरग्रतमयः स्वामी । नास्याहंकारकालकूटविषदिग्धदुष्टा दृष्टयः, न गर्वगुरुगरगलग्रहगद्गदा गिरः, नातिस्मयोष्मापस्मारविस्मृतस्थैर्याणि स्थानकानि, नोद्दामदर्पदाहज्वरवेगविकृता विकाराः, नाभिमानमहासंनिपातनिर्भिन्नाङ्गभङ्गानि गतानि, न मदार्दितवशीकृतोद्धतिप्लुतनिष्ठुराक्षराणि जल्पितानि । तथा च । अस्य विमलेषु साधुषु रत्नबुद्धिः, न शिलाशकलेषु । मुक्ताधवलेषु गुणेषु प्रसाधनधीः, नाभरणभारेषु । दानवत्सु कर्मसु साधनश्रद्धा, न करिकीटेषु । सर्वातिसारे यशसि महाप्रीतिः, न जीवितजरत्तृणे । गृहीतकरालासासु

निष्फलप्रायः । य चातुर्यविलासप्रवणो न कामिनीप्रियः । स्वेच्छोपजाता विषया मण्डलानि यस्मात्तादृशानि देहि इत्यस्येति वक्तुं न पार्यते । इतरत्र स्वेच्छया मनोभवेनोपजात उत्पन्नो विषयो गोचरो यस्य । तथा चोच्यते—'काम जानामि ते मूलं संकल्पात्किल जायसे' इति । अथ च स्वेच्छया उपजाता विषया यस्यार्थे देही च [illegible] वक्तुं न याति । न [illegible] इति विशेषः । [illegible] वक्तुं न [illegible] । मार्गणा याचकाः, शराश्च मार्गणाः । [illegible] जीवनम्, [illegible] च, ईश्वरो राजा इव । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible]

नताभियोगः, न निजकलत्रचर्मपुत्रिकासु । गुणवति धनुषि
बुद्धिः, न पिण्डोपजीविनि सेवकजने । अपि च । अस्य मित्रो-
णमात्मा, भृत्योपकरणं प्रभुत्वम्, पण्डितोपकरणं वैदग्ध्यम्,
र्ववोपकरणं लक्ष्मीः, कृपणोपकरणमैश्वर्यम्, द्विजोपकरणं सर्व-
, सुकृतसंस्मरणोपकरणं हृदयम्, धर्मोपकरणमायुः, साहसोप-
णं शरीरम्, असिलतोपकरणं पृथिवी, विनोदोपकरणं राजकम्,
तापोपकरणं प्रतिपक्षः । नास्याल्पपुण्यैरवाप्यैव सर्वातिशायि-
पुरसप्रसूतिः पादपल्लवच्छाया' इति । श्रुत्वा च तमेव चन्द्रसेनं
समादिशत्—'कृतकरिपुं विश्रान्तसुरितमेनं कारय' इति ।

अथ गते च तस्मिन्, पर्यस्ते च वासरे, संघट्टमानरक्तरङ्कुज-
संपुटपीयमान इव क्षयिणि क्षामतां व्रजति बालवायसास्यारुणेऽप-
राह्णातपे, शिथिलितनिजवाजिजवे जपापीडपाटलेऽस्ताचलशिखर-
स्खलिते रक्ततीव कमलिनीकण्टकक्षतपादपल्लवे पतङ्गे, पुरः

। प्रसादनं संपादनम्, दण्डश्च । गुणो ज्या, शौर्यादयश्च गुणाः । उपकिय-
तेऽनेनेत्युपकरणमुपयोगः । आत्मेति । नहि मित्राणि मित्रव्यतिरेकेण
ान्धवादिव स्वयादि किंचिदपेक्षन्ते । प्रभुत्वमिति । तस्य प्रभुत्वं सेवक-
वीनां दानसंपादनादि । यथाह—'यथाकालं प्रवर्तन्ते पण्डिता' इत्यादि वैदग्ध्य-
मात्रापेक्षया पण्डितानां प्रेरणादिसदर्थादनपेक्षितया हि सेवासौचित्यं न प्रतीयते ।
अनेन पण्डितसामान्यात्तदभिप्रायेण तस्य समुचितमेव देवाचमन्यमिनक्ति ।
वैदग्ध्यापेक्षितं दर्शयतीति यावत् । नान्यथा पुरुषा । लक्ष्मीरुपत्रयमरादिप्र-
क्षिप्तिरूपा छत्रादिवस्तुत्वा एव लभन्तेऽप्यैषामनर्हत्वात् । कृपणेत्यादि ।
णानां पोषणमेव समुचितम् । तत्र चैश्वर्यमेव हेतुः । ऐश्वर्यमर्थवत्ता । न गु
ञादिवदेते सर्वसमर्हन्ति । सर्वशब्देन दारा अप्युच्यन्ते । एवमादि
त्मा एव लभन्ते । तद्व्यतिरेकेणान्येषामनर्हत्वात् । एव हृदयादि तदभिप्रा
देव विचारणीयम् । गुणभेदस्वापनया रत एव । रत गुणरत । उप
क्रान्तिः । यद्वा छत्रावरणभेदो सर्वस्य वस्तुनिदाधपणीयरगुपवर्तते । अस्येत्य
दभिप्रायेण पादयो. सम्पत्समुत्पत्तिमभिव्यज्यते । पुष्पदानादयपे. । ए
स्यो ताम्रातपत्रादिवस्त्रादि । 'शोणमाम्भोदरवे सद्विरमे वद्रिपुरच्छदें' । बोऽयशो
वायस बाल. । जपा रविप्रियं पुष्पम् । आपीड सवक । बोऽयशो
विसवस्थानं सतपादपल्लवदुःखेक्षणम् । रक्तुजलीवेति । दय उपरि
शितपाने विषमे पथि । वे पुनरस्माकं सिरावालक्ष्टादक दशन ।
नुष्टे तत्प्राप्ति कमलिनीलादि निर्वक्षम् । तत्प्रतीव रक्ततीव । पुर

भगवत्या महाश्वेतया माण्डल्यायनया कृतसकलगमनमङ्गलः, दत्ता-शीर्वादो बान्धववृद्धाभिः, अभिनन्दितः परिजनजरतीभिः, वन्दित-चरणैरभ्यनुज्ञातो गुरुभिः, अविचारितैराघ्रातः शिरसि कुलवृद्धैः, वर्धितगमनोत्साहः शकुनैः, मौहूर्तिकमतेन कृतनक्षत्रदोहदः, शोभने मुहूर्ते हरितगोमयोपलिप्ताजिरस्थण्डिलस्थापितमसितेतरकुसुममा-लापरिक्षिप्तकण्ठं पिष्टपञ्चाङ्गुलपाण्डुरं मुखनिहितनवचूतपल्लवं पूर्ण-कलशमुदीक्षमाणः, प्रणम्य कुलदेवताभ्यः कुसुमफलपाणिभिर-प्रतिरथं जपद्भिर्द्विजैरनुगम्यमानः, प्रथमचलितदक्षिणचरणः, प्रीतिकूटान्निरगात् ।

प्रथमेऽहनि घर्मकालकष्टं निरुदकं निष्पत्रपादपविषमं पथिकजनभ्रियमाणप्रवेशपादपोत्कीर्णकात्यायनीप्रतियातनं शुष्क-मपि पल्लवितमिव तृषितश्वापदकुललम्बितलोलजिह्वालवास-हस्रैः पुलकितमिव निपातच्छमल्लगोलाङ्गूललिह्यमानमधुगोलचलितसरघा-संपातैः रोमाञ्चितमिव दग्धस्थलीरन्ध्रस्थूलाभीरुकन्दलशतैः शनै-श्चण्डिकाकाननमतिक्रम्य मल्लकूटनामानं ग्राममगात् । तत्र च भ्रातृनिर्विशेषेण भ्रात्रा सुहृदा च जगत्पतिनाम्ना संपादितसपर्यः सुखमवसत् । अथापरेद्युरुत्तीर्य भगवतीं भागीरथीं यष्टिगृहक-नाम्नि वनग्रामके निशामनयत् । अन्यस्मिन्दिवसे स्कन्धावार-मुपमणितारमन्वजिरवति कृतसंनिवेशमाससाद । अतिष्ठच्च नाति-दूरे राजभवनस्य ।

लग्ने । दत्तेत्यादिभागो । बान्धववृद्धाभिप्रायेण समुचित एव । अभिनन्दित इति । प्रतिपद द्वयमूह्यम् । जरती वृद्धा । आघ्रातः शिरसि चुम्बितः । मौहूर्तिक गणक । नक्षत्रदोहदं प्रति नक्षत्रप्राशनम्, नक्षत्रविषयोऽभिलाषो वा । अजिरमङ्गनम् । स्थण्डिल भूः । परिक्षिप्तो वेष्टितः । पिष्टपञ्चाङ्गुलमाजको-पर्भिः पञ्चभिरङ्गुलीभिर्मङ्गल्याय दीयते । अप्रतिरथं प्रास्थानिकं मन्त्रम् । निर्जलादिना स्वस्य दानृत्वमुक्तम् ।

घर्मकालो निदाघः । कात्यायनी दुर्गा । प्रतियातना प्रतिमा । श्वापदजातपा-विलम्बितैरङ्गुलिशेषा । जिह्वैव लता । दीर्घलाव । गोलाङ्गूलः कृष्णमुखो वानरः । मधुगोलं माक्षिककरण्डः । सरघा मधुमक्षिका । अभीरु शतावरी । कन्दलानि नवनालानि । भ्रातेति चन्द्रसेनेन । द्वयोस्तथाभिप्रायेण सुखमित्युक्तम् । मणि-तारं पत्तनभेदम् । अन्वजिरवति नदीभेदनिकटे । संनिवेशो गृहादिरचना ।

अन्यत्र शरज्जलधरैरिव सद्यःस्रुतपयःपटलधवलतनुभिः कल्पपादपैरिव मुक्ताफलजालकजायमानालोकलुब्धच्छायामण्डलैर्नारायणनाभिपुण्डरीकैरिवाश्लिष्टगरुडपक्षैः क्षीरोदोद्देशैरिव धौतमानविकटविद्रुमदण्डैः शेषफणाफलकैरिवोपरिस्फुरत्स्फीतमाणिक्यखण्डैः श्वेतगङ्गापुलिनैरिव राजहंसोपसेवितैरभिभवद्भिरिव निदाघसमयमुपहसद्भिरिव विवस्वतः प्रतापमापिबद्भिरिवातपं चन्द्रलोकमयमिव जीवलोकं जनयद्भिः कुमुदमयमिव कालं कुर्वद्भिर्ज्योत्स्नामयमिव वासरं विरचयद्भिः फेनमयीमिव दिवं दर्शयद्भिरकालकौमुदीसहस्राणीव सृजद्भिरुपहसद्भिरिव शातक्रतवीं श्रियं श्वेतायमानैरातपत्रखण्डैः श्वेतद्वीपायमानम्, क्षणदृष्टनष्टदिग्भुवं च मुष्णद्भिरिव भुवनमाक्षेपोत्क्षेपदोलायितं दिनं गतागतानीव कारयद्भिरुत्सारयद्भिरिव कुनृपतिकलङ्कशालीं कालेयीं क्षितिं विकचविशदकाशवनपाण्डुरदिशं शरत्समयमिवोपपादयद्भिर्विगलत्तुषमयमिवान्तरिक्षमाविर्भावयद्भिः शशिरश्मिरुचीनां चलतां चामराणां सहस्रैर्दोलामानम्, अपि च हंसयूथायमानं करिकर्णशङ्खैः, कल्पलतावनाय-

---

दणम् । स्रुतं निर्गतम् । पयः क्षीरम्, जलं च । पटलत्वेन च धवलनुराश्रये येषाम् । अन्यत्र धवलाश्च ते तनवः, क्षीणाश्च ते । पुण्डरीकग्रहणेनावरणस्यालमप्युच्यते । गरुडपक्षा रत्नभेदाः, गरुडस्य चाङ्गच्छदाः । क्षीरोदेति । शुक्लतया । राजहंसा प्रधानहंसाः, रक्तचञ्चुचरणा राजहंसाः । निदाघस्य तिरस्करणादभिभवद्भिरिवेत्युक्तम्—उपहसद्भिरिवेति । प्रतापस्योपहास एव समुचितो वैयर्थ्यात् । अथ च प्रतापपदेन भास्या विवस्वत आरोपितविजिगीषुव्यवहारलाञ्छनस्य संतापकारि यत्र उष्णम् । आतपं प्रकाशम् । आपिबद्भिरिति । तस्य सर्वत एवानिर्दहनात् । जीवलोकमिति । यथ जीवानां लोकस्तत्र कथं चन्द्रलोक इति विरोधः । कुमुदमयमिवेति । कुमुदमयशब्दत्वं भवति न तु कालस्य । कुमुदमयं च समयं कार्तिकादि । ज्योत्स्नेति । वासरे ज्योत्स्ना न संभवतीति विरोधः । एवं च दिवः फेनमयीत्वम् । जलदे हि फेनानामभावः । कौमुदी कुमुदिनी, कार्तिकी च ज्योत्स्ना । पूर्वं सामान्येनोक्ता इति । विशेषेण श्वेता इवाचरन्तः श्वेतायमानाः । तेऽत्र तेषां स्वत एव श्वेतसम्भूतपदेन कथमुपमानतेत्युच्यते । श्वेतगुणा इवाचरन्तः श्वेतायमानाः । तेन यथा श्वेतगुणयोगादन्यस्मिन्विधीयते तद्वदेतद्योगात् छत्राकारमिति । श्वेता इवरिव दृश्यन्ते । केचित्तु 'श्वेतमाने' इति पठन्ति । क्षणेऽसादौ चामराणां सहस्रैर्दोलायमानमित्यन्वयः । कलेरियं कालेयी । सर्वत्राभिषद्धिम्भो दश । पटलस्य इव

मानं कदलिकाभिः, माणिक्यवृक्षकवनायमानं मायूरातपत्रैः, मन्दाकिनीप्रवाहायमाणमंशुकैः, क्षीरोदायमानं क्षौमैः, कदलीवनायमानं मरकतमयूखैः, जन्यमानान्यदिवसमिव पद्मरागबालातपैः, उत्पाद्यमानापराम्बरमिवेन्द्रनीलप्रभापटलैः, आरभ्यमाणापूर्वनिशमिव महानीलमयूखान्धकारैः, स्यन्दमानानेककालिन्दीसहस्रमिव गरुडमणिप्रभाप्रतानैः, अङ्गारकितमिव पुष्परागरश्मिभिः, कैश्चित्प्रवेशमलभमानैरधोमुखैश्चरणनखपतितवदनप्रतिबिम्बनिभेन लज्जया स्वाङ्गानीव विशद्भिः कैश्चिदङ्गुलीलिखितायाः क्षितेर्विकीर्यमाणकरनखकिरणकदम्बकव्याजेन सेवाचामराणीवार्पयद्भिः कैश्चिदुरःस्थलदोलायमानेन्द्रनीलतरलप्रभापट्टैः स्वामिप्रकोपप्रशमनाय कण्ठबद्धकृपाणपट्टैरिव कैश्चिदुच्छ्वाससमीरभ्राम्यद्भ्रमरपटलान्धकारितमुखैरपहृतलक्ष्मीशोकधूमलम्बश्मश्रुभिरिवान्यैः शेखरोड्डीयमानमधुपमण्डलैः प्रणामविडम्बनाभयपलायमानमौलिभिरिव निर्जितैरपि समानितैरिवानन्यशरणैरन्तरान्तरा निष्पतता प्रविशता चान्तःप्रतीहाराणामनुमार्गप्रधाविनानेकार्थिजनसहस्राणामनुपालितपुरुषानभ्रान्तैः पुनःपुनः पृच्छद्भिः 'भद्र, अद्य भविष्यति भुक्तास्थाने दास्यति दर्शनं परमेश्वरः, निर्गमिष्यति वा बाह्यां कक्ष्याम्' इति दर्शनाशया दिवसं नयद्भिर्भुजनिर्जितैः शत्रुमहासामन्तैः समन्तादासेव्यमानम्, अन्यैश्च प्रतापानुरागागतैर्नानादेशजैर्महीपालैः प्रतिपालयद्भिर्दर्शनकालमध्यास्यमानम्, एकान्तोपविष्टैश्च जैनैरार्हतैः पाशुपतैः पाराशरिभिर्वर्णिभिश्च सर्वदेशजन्मभिश्च सर्वाभिश्च [illegible] सर्वाभिश्च भाषाभिश्च म्लेच्छजातिभिः सर्वदेशान्तरागतैश्च दूतमण्डलैरुपास्यमानम्, सर्वप्रजानिर्माणभूमिमिव

[illegible]

पतीनां लोकत्रयसारोच्चयरचितं चतुर्थमिव लोकम्, महामा-
त्यैरप्यवधनीयसमृद्धिसंभारम्, कृतयुगसहस्रैरिव कल्पितसं-
वेशम्, स्वर्गार्बुदैरिव विहितरामणीयकम्, राजलक्ष्मीकोटिभि-
व कृतपरिग्रहं राजद्वारमगमत्।

अथ चास्य जातविस्मयस्य मनसि—'कथमिवेदमियत्प्रमाणं प्राणिजातं जनयतां प्रजासृजां नासीत्परिश्रमः, महाभूतानां वा परिक्षयः, परमाणूनां वा परिच्छेदः, कालस्य वान्तः, आयुषो वा व्युपरमः, आकृतीनां वा परिसमाप्तिः' इति। मेखलकस्तु दूरादेव द्वारपाललोकेन प्रत्यभिज्ञायमानः 'तिष्ठतु तावत्क्षणमात्रमत्रैव पुण्यभागी' इति तमभिधायाप्रतिहतः पुरः प्राविशत्।

अथ स मुहूर्तादिव प्रांशुना, कर्णिकारगौरेण, वीध्रकञ्चुकच्छन्नवपुषा, समुन्मिषन्माणिक्यपदकबन्धबन्धुरकशाबन्धकृशावलग्नेन, हिमशैलशिलाविशालवक्षसा, हरवृषककुदकूटविकटांसतटेन, उरसा चपलहृषीकहरिणकुलसंयमनपाशमिव हारं बिभ्रता, 'कथयतं यदि सोमवंशसंभवः सूर्यवंशसंभवो वा भूपतिरभूदेवंविधः' इति प्रष्टुमानीताभ्यां सोमसूर्याभ्यामिव श्रवणगताभ्यां मणिकुण्डलाभ्यां समुद्भासमानेन, शुद्धदनलावण्यविसरवेणिकाक्षिप्यमाणैरधिकारगौरवादीयमानमार्गेणेव दिनकृतः किरणैः प्रसादलब्धया विकचपुण्डरीकमुण्डमालिकयेव दीर्घया दृष्ट्या दूरादेवानन्दयता, नैष्ठुर्याधिष्ठानेऽपि प्रतिष्ठितेन पदे पदे प्रश्रयमिवावनम्रेण,

---

तत्कार्यं सर्वे भावा कारणभूता इव तत्र लक्ष्येरन्। अर्बुदं दश कोटयः। कोटिशतम्। इह तु बहुसंख्योपलक्षणार्थावर्बुदकोटिशब्दौ। परिसमाप्तिरनारम्भः। तिष्ठत्विति। विद्यायुक्ते कदाचिदनादरशङ्कैतदेवाह—पुण्यभागीति।

अथेत्यादावीदृशपुरुषेणानुगम्यमानो निर्गत्यावोचदिति संबन्धः। अन्तराले वस्त्रान्तरादिवर्णनाभावादथेत्यादिना समनन्तरमेव निर्गमनेन पुनरादर एव प्रतीयते। अत आह—मुहूर्तादिवेति। पुरुषानुगतत्वेन चादर एव पोष्यते। वीध्रं निर्मलम्। बन्धुरं शोभनम्। कशा सुवर्णघटितकटिसूत्रम्। तस्य बन्धेन निवेशनेन कृशमवलग्नं मध्यं यस्य तेन। हिमशैले। हिमग्रहणं यशो धवलत्वात्। हरग्रहणं अपरांशप्रतिपादनाय पूर्ववत्। हृषीकाणीन्द्रियाणि। आनीताभ्यामिति। आनयने तस्य प्रभविष्णुना सूच्यते। यत्र प्रष्टुमानीयते स श्रवणं

मौलिना पाण्डुरमुष्णीषमुद्वहता, वामेन स्थूलमुक्ताफलच्छुरणदन्तुरत्सरुं करकिसलयेन कलयता कृपाणम्, इतरेणापनीततरलत्वां ताडितीमिव लतां शातकौम्भीं वेत्रयष्टिमुन्मृष्टां धारयता पुरुषेणानुगम्यमानो निर्गत्यावोचत्—'एष खलु महाप्रतीहाराणामनन्तरश्चक्षुष्यो देवस्य पारियात्रनामा दौवारिकः। समनुगृह्णात्वेनमनुरूपया प्रतिपत्त्या कल्याणाभिनिवेशी' इति। दौवारिकः समुपसृत्य कृतप्रणामो मधुरया गिरा सविनयमभाषत—'आगच्छत। प्रविशत दर्शनाय। कृतप्रसादो देवः' इति। बाणस्तु 'धन्योऽस्मि, यदेवमनुमाह्यं मां देवो मन्यते' इत्युक्त्वा तेनोपदिश्यमानमार्गः प्राविशदभ्यन्तरम्।

अथ वनायुजैः, आरट्टजैः, काम्बोजैः, भारद्वाजैः, सिन्धुदेशजैः, पारसीकैश्च, शोणैश्च, श्यामैश्च, श्वेतैश्च, पिञ्जरैश्च, हरितैश्च, तित्तिरिकल्माषैश्च, पञ्चभद्रैश्च, मल्लिकाक्षैश्च, कृत्तिकापिञ्जरैश्च, आयतनिर्मांसमुखैः, अनुत्कटकर्णकोशैः, सुवृत्तश्लक्ष्णसुघटितघण्टिकाबन्धैः, यूपानुपूर्वीपरिणायतोदग्रग्रीवैः, उपचयभासुरस्कन्ध-

गच्छति। वेणिका प्रवाह। वामेनेति। तदा तस्य व्यापारानुपपत्तेः। अपनीतेत्यादिनास्य नियमविधायित्वं पोष्यते। उन्मृष्टामुत्तंसिताम्। अनेन भास्वरतैव पोष्यते। अनन्तरः प्रधानम्। चक्षुष्यः प्रियः। आगच्छतेत्यादौ बहुलनिर्देशेनादर एवास्योपपाद्यते।

अथेत्यादावेवंविधैस्तुरङ्गैरन्वितां मन्दुरां विलोकयन्दूरादिभधिष्ण्यागारमपश्यदिति संबन्धः। वनायुजादीनि देशविशेषेणाश्वानां नामानि। शोणैरित्यादिवर्णविशेषवर्णनम्। 'शोणः पद्मारुणः स्मृतः'। पिञ्जरैरीषत्कपिलैः। हरिन्मुद्गनिभो वर्णः। तित्तिरिः पक्षिभेदस्तद्वच्चित्रैः। 'सिताश्च यस्य वाजिनः पाद्यसमस्ताङ्के मुखम्। स पञ्चभद्रनामकोऽश्वो नृपस्य राज्यवर्धनः'। मल्लिकाक्षैः सितताराके नयने येषां ते मल्लिकाक्षाः। उक्तं च—'पृथुसिताभा सना चैव मल्लिकाकुसुमप्रभा। तारौ यस्य तु पर्यन्ते परिक्षेप्ये तु लोचने॥ स हयो मल्लिकाक्षस्तु दृष्टिपर्यन्ततारकः' इति। तारका कृत्तिकास्तनेकबिन्दुभिः शोभितत्वचः कृत्तिकापिञ्जराः। आयतेत्यादि। तदुक्तम्—'मुखं तस्यायतनतं मधुरं समाहितम्। ऋजु चैवोपदिष्टं च परिपूर्णं च शस्यते॥' इति। कर्णेनाप्युक्तम्—'ह्रस्वा मधुरस्य निम्नं संहितशब्द भद्रभागम्' इति। अनुत्कटो ह्रस्वः। कोशो मध्यम्। हिरणो ग्रीवायाश्च मध्यमं स घण्टिकाबन्धः। यो निगाल इत्युच्यते तस्य स्थापारि शस्यते। यदाह—'ग्रीवाशिरोऽन्तरश्चिरो दीर्घतरः समाहितः।

संधिभिः, निर्मांसोरःस्थलैः, अस्थूलमग्रगुणपृष्ठवंशोद्दपीठकठिनखुर-मण्डलैः, अविजयधुदनभयादनिर्मिताघाणीवोदराणि कृतानि धारयद्भिः, उच्चर्दोर्णविभज्यमानपृथुजघनैः, जगतीदोलायमानया-लपल्लवैः, कथमप्युभयतो निरावद्धभूरिशसंयमननियन्त्रितैः, आपतैरपि पश्चात्पादपन्धप्रसारितैवाङ्घ्रिभिरायततरैरिवोपलक्ष्यमाणैः, मदुगुणसूत्रग्रथितग्रीवागण्डकैः, आमीलल्लोचनैः, दूर्वारोमन्थ्यामलफेनलवशबलान्दन्तानगूढोष्ठपुटान्तःस्फुरितत्वचः कण्डूज्वरः प्रतीकान्प्रचालयद्भिः, सालसपलितपालिधिभिः, एकपार्श्वविश्रान्तिश्लथशिथिलितजघनार्धैः, निद्रया प्रध्यायद्भिश्च, स्खलितहुंकारमन्दमन्दतान्द्रायमाणैश्च, सादिनगुरुखरणीरणितखुरखरशिग्ररसुरलिखितदमातलैपांससमभिलपद्भिश्च, प्रतीयमाणयवसप्राग्भारगमतारोद्भूतक्षोभैश्च, प्रकुपितषण्ढचण्डालहुंकारकातरतरतरलतारकैश्च, कुङ्कुममृष्टिपिञ्जराङ्गतया सततसंनिहितनीराजनानलदह्यमानैरिवोपरि-

---

मोदुर्गौ लर्पिणो मातिदुर्नांदोऽउभिधानतः ॥ गुदिरधोऽनुपदिधश्च निगाल्ये गद्दतः शुभः ॥' इति । यूपो यक्तचिह्नं मस्येवानुपूर्वी यस्या । तथा यदा आयता उदमा उदुरा धीवा देवाम् । तदुक्तम्—'धीशा भूलम्बिनी हस्व दीर्घे च शुभमादिता । नके यदा विदोर्हता तथा शिरधि धावना ॥ निगाले स्याच निर्मांगा यदौ शाङ्खिना भृशम् । स्थिरमोशापकदा च शुभाय प्रशस्यते ॥' इति । उपनयेत्यादि । तदुक्तम्—'एकन्थ गुरुरिपूर्णे सापच्यमाग पूर्पुरिश । बहुमांशाक्षरोक्षितः स्थिरतोतथ पूरितः ॥' इति । निशुम स्थूलसन्दृहिनि द्व-त्तम् । उक्त च—'स्थूलास्थि महदस्थि दृढ पृथुल यश निर्दति । उर हिरवग्रांशमितं स्थूलोर्द महताम् ॥' इति । निर्मांसगुपचादोनिरमिति केचित् । अस्थूलमग्रगुण-[illegible] । उक्त च—'अङ्गे पुगे दीर्घे निर्माते पूजिते निगुरशिरे'

[illegible] गुरुदा

[illegible] —'उदरे

द्दनमगुद घृतशोचितं तथा । [illegible] ' इति ।

द्रोणी सोभरिदेव । यदाह—'द्रुरोर वडिपर्यन्तमांसोचर्कपतिभेदा । दोणि-वेरि प्रयांगति । सोभा हस्तिनि पचनी ॥' इति । काला एव पदवः । उभयत इति । आपुत्तमेयमवदेदुभवत्र पनाकन्थ । गावधो भूयदयैर । सदवकैत्ल पुनः पुनरविचर्यमिपतः । कर्णिक, पुष्ट । तच शाङ्गदुष पद । गुरुपदी गुरुषचडनुप्रपतिरिच भू । बन्दतोडबुदत । प्रदूर्पि प्रदत्तंवसू ।
मर्दं रसनम् । दैवतम् मोचितः । आपर्विन भुविष्यम् । इत्यत्सरखो

विततवितानैः, पुरः पूजिताभिमतदेवतैः, भूपालवल्लभैस्तुरङ्ग
चितां मन्दुरां विलोकयन्, कुतूहलाक्षिप्तहृदयः किंचिदन्तरमा
क्रान्तो दक्षवामेनात्युच्चतया निरवकाशमिवाकाशं कुर्वाणम्, मह
कदलीवनेन परिवृतपर्यन्तं सर्वतो मधुकरमयीभिर्मदस्रुति
नदीभिरिवापतन्तीभिरापूर्यमाणम्, आशामुखविसर्पिणा बकुल
नानामिव विकसतामामोदेन लिम्पन्तं घ्राणेन्द्रियं दूरादन्यकरि
भधृष्ण्यागारमपश्यत् । अपृच्छच्च—'अत्र देवः किं करो
इति । असावकथयत्—'एष खलु देवस्यौपवाह्यो वाह्यं ह
जायन्तरित आत्मा बहिश्चराः प्राणा विक्रमक्रीडासुहृद्दर्पशात इ
यथार्थनामा वारणपतिः । तस्यावस्थानमण्डपोऽयं महान्दरवा
इति । स तमवादीत्—'भद्र, श्रूयते दर्पशातः । यद्येवमदोषो
पश्यामि तावद्वारणेन्द्रमेव । अतोऽर्हसि मामत्र प्रापयितुम्
अतिपरवानस्मि कुतूहलेन' इति । सोऽभाषत—'भवत्वेवम् । आग
च्छतु भवान् । को दोषः । पश्यतु तावद्वारणेन्द्रम्' इति ।

गत्वा च तं प्रदेशं दूरादेव गम्भीरगलगर्जितोर्जितैर्विर्या
चातककदम्बकैर्भुवि च भवननीलकण्ठकुलैः कलकेकाकलकलमुखर
मुखैः क्रियमाणाकालकोलाहलम्, विकचकदम्बसंवादिमदसुरासौर
भभरितभुवनम्, कायवन्तमिवाकालमेघकालम्, अविरलमधुवि

कृता वामहस्तमार्ग इत्यर्थ इ० । बकुलेत्यादिना प्राशस्त्यमेव पोषयति । तदुक्तम्—'मालतीमुकुपुनागबकुलोपमसौरभम् । दानं पिप्पम्बुसदृशं मुखच्छ्रुतं तु शीत लम् ॥' इति । श्लैष्मिका दानलक्षणम् । एवं च धर्मलक्षणे तु प्रकोपसमयेऽपि तथाविधमदवर्णनया श्लेषप्रकृतित्वं प्रकाशयति—'श्लेष्मप्रकृतिकं श्रेष्ठं भद्रजाति तथैव च' इति च शास्त्रकृता दर्शितम् । धिष्ण्यं मण्डपम् । औपवाह्यः क्रीडा हस्ती । यस्मात्केचन संनाम्नाः केचिद्भद्रजातीया उभयस्वभावा भवन्ति करिणः । अस्य च यद्यपि विक्रमक्रीडासुहृदित्यनेन दर्पशात इति यथार्थनामा वारणपति रित्यनेन च सानाम्नत्वमेवोक्तम्, तथाप्यौपवाह्य इति कथनेऽर्धद्वयेऽपि योग्य भद्रजातीयत्वं चास्य निर्धार्यते । आत्मान्तरितो द्वितीया जाति हस्तिरूपा प्राणः । यद्येवमिति । यदि सत्यं दर्पशातोऽयमदोषो वेति । वाशब्दश्चार्थे । यदि च न दोष इत्यर्थः । यतो रक्षपालादिभयेन केनचिद्द्रष्टुं न लभ्यते । कुतूहलेन पर वान्कुतूहलाधीनः ।

गत्वेत्यादौ स्थानदेवं दर्पशातमपश्यदिति संबन्धः । गर्जितं बृंहितम् । चातकाः स्तोककाः । नीलकण्ठा मयूराः । केका मयूररुतानि । मेघकाल

दुपिङ्गलपद्मजालकितां सरसीमिवाभ्यवगाढां दशां चतुर्थीमुद्व-
न्तम्, अनवरतमयसंसरसैरामन्द्रकर्णतालदुन्दुभिध्वनिभिः पद्म-
कीप्रवेशमङ्गलारम्भमिव गायन्तम्, अविरतचलनचित्रत्रिपदील-
लिवलासखेदायमानदीर्घदेहाभोगतया मेदिनीविदलनभयेन
मारमिव रूपयन्तम्, दिग्भित्तितटेषु कायमिव कण्डूयमानम्,
आहवायोद्दामलतया दिग्वारणानिवाहूयमानम्, ब्रह्मस्तम्भमिव
स्थूलनिबिडदन्तेन करपत्रेण पाटयन्तम्, अमान्तं भुवनाभ्यन्तरे
बहिरिव निर्गन्तुमीहमानम्, सर्वतः सरसकिसलयलतालासिभि-
र्हेलिवैश्चिरपरिचयोपचितैर्घनैरिव विक्षिप्तसशैवलबिसविसरलय-
हसलिलैः सरोभिरिव आधोरणैराधीयमाननिदाघसमयसमुचितो-
पचारानन्दम्, अपि च प्रतिगजदानपवनादानदूरोत्क्षिप्तेनानेकस-
मरविजयगणनालेखाभिरिव वलिवलयराजिभिस्तनीयसीभिस्तरङ्गि-
तोदरेणातिस्थवीयसा हस्तार्गलदण्डेनार्गलयन्तमिव सकलं सकुल-
शैलसमुद्रद्वीपकाननं ककुभां चक्रवालम्, एकं करान्तरावर्तितेनोत्प-
लाग्रेण कदलीदण्डेनान्तर्गतशीकरसिच्यमानमूलम्, मुक्तपल्लवमि-
वापरं लीलावलम्बिना मृणालजालकेन समररसोद्धरोमाञ्चकण्ट-
कितमिव दन्तकाण्डं वहन्तम्, विसर्पन्त्या च दन्तकाण्डयुगल-
स्य कान्त्या सरःक्रीडास्वादितानीव कुमुदवनानि बहुधा वमन्तम्,

नीति। मेघकालश्च चातककदम्बनीलकण्ठकुलकदम्बकसौरभादियुक्तः। अविरल
ना ये मधुबिन्दव इव मधुबिन्दवो माक्षीकवर्णाभ्युत्थितशलाति पद्मजाल
जालानि यस्याम्। 'पद्मकं बिन्दुजालं स्यात्पद्मकं करिणामिति'। यथा—
पद्मलसितकर्णस्थानो बिन्दुभिश्च कर्बुरत्वम्। सद्दिग्गजस्तुषाराभः शावः शङ्कित
करी ॥' इत्युक्तम्। अन्ये मधुबिन्दवो मकरन्दकणास्तैः पिङ्गलानीति व्याख्
यम्। महामर. घरट्टी। अभ्यवगाढामिति। परिणताम्। दशां कालावस्था
चतुर्थीमिति। 'चतुर्थ्यामवगाढायां लेखाबिन्दुभिराचितः' इत्युक्तम्। चक्रे
दुन्दुभिशब्दैरित्यर्थः। कर्णेत्यादि। कर्णौ च दुन्दुभिध्वनितौ। 'कर्णौ च कारिणः क
कारिणौ चरणधौतिनौ' इति। पञ्चमी दशा त्रिपदी एकपदोत्क्षेपे पादत्रयावस्थिति
लयो लीलाः। आहवः सङ्ग्रामः। ब्रह्मस्तम्भो ब्रह्माण्डम्। करपत्रं क्रकचं
स्तनिबिडदन्तं भवति। तच भेदयति स्तम्भम्। अमान्तमवर्तमानम्। हेलि
तिके। आधोरणैर्गजारोहैः। वलयाकारा वलिर्वलिवलयम्। अर्गलयन्त
टकं कुर्वाणम्। कुमुदवनानीत्युत्प्रेक्षा। दन्तयोर्वर्णप्रकारस्समाह—

पिप्पलचिह्नेन चामरेणेव चलता वालधिना विराजमानम्, स्वच्छशिशिरशीकरच्छटेन दिग्विजयपीताः सरित इव पुनःपुनर्मुखेन मुञ्चन्तम्, क्षणमवधानदाननिस्पन्दीकृतसकलावयवानामन्यद्विरदडिण्डिमाकर्णनाद्बलनानामन्ते दीर्घफूत्कारैः परिभवदुःखमिवावेदयन्तम्, अलब्धयुद्धमिषात्मानमनुशोचन्तम्, आरोहाधिरूढद्विपभयेन लज्जमानमिवाङ्गुलीलिखितमहीतलम् मदं मुञ्चन्तम्, अवगृहीतमुक्तकवलकुपितारोहारटनानुरोधेन मदतन्द्रीनिमीलितनेत्रत्रिभागम्, कथं कथमपि मन्दमन्दमनादरादाददानं कवलान्, अवजग्धतमालपल्लवमुत्तरयामलरसेन प्रभूततया मदप्रवाहमिव मुखेनाप्युत्सृजन्तम्, चलन्तमिव दर्पेण, श्वसन्तमिव शौर्येण, मूर्च्छन्तमिव मदेन, घूर्णन्तमिव तारुण्येन, द्रवन्तमिव दानेन, वल्गन्तमिव बलेन, माद्यन्तमिव मानेन, उद्यन्तमिवोत्साहेन, ताम्यन्तमिव तेजसा, लिम्पन्तमिव लावण्येन, सिञ्चन्तमिव सौभाग्येन, स्निग्धं नखेषु, परुषं रोमविषये, गुरुं मुखे, सच्छिद्रं विनये, मृदुं शिरसि, दृढं परिचयेषु, ह्रस्वं स्कन्धबन्धे, दीर्घमायुषि, दरिद्रमुदरे, सततप्रवृत्तं दाने, बलभद्रं मदलीलासु, कुलकलत्रमायत्ततासु, जिनं क्षमासु, वह्निरूपं क्रोधमोक्षेषु, गरुडं नागोद्धृतिषु, नारदं

दारवंशः, वालवंशश्चेति चत्वारो वंशाः। तेषु वालवंश आयत एव शास्त्रकृतामभिप्रेत। तथाच—'यावत्पूरितपादाय वराधपल्लवाकृतिः। शुभो ज्ञेयो गजेन्द्राणामादतः कुरुते सुखम्॥' इति तदुक्तम्। आयताद्ध्रास क्रमेण गोपुच्छवदायत इति विग्रहः। समानार्थो हि वालधिः शोकं करोति। यदुक्तम्—'वक्रं स्थूलं च ह्रस्वं च पुच्छं कचविवर्जितम्। समानार्थं हि नागस्य भर्तुः शोककरं स्मृतम्॥' इति। वंश पृष्ठनभि, कुलं च। क्रम आनुपूर्वी, पारम्पर्यं च। वालधि पुच्छम्। लज्जमानमिति। ध लज्जते स भूमिं लिखति, दर्पं चोज्झति। अङ्गुली करिकराग्रावयव, करगता च। तन्द्री आलस्यम्, गाढनिद्रा वा। चलन्तमित्यादि दर्पाधिकरणसमुचितक्रियाप्रतिपादनगर्भाभिप्रायं व्याख्येयम्। स्निग्धमिति। उक्तं च—'नखाः स्निग्धाः सिताः ताम्राः' इति। परुषं निष्ठुरम्। यश्च स्निग्धः प्रीतिमान्स कथं परुषः प्रीतिशून्यो भवतीति विरोध। एवं गुर्वी स्थौल्ये, आचार्यश्च। विनय इति। निश्छिद्रसाधिकलाप उक्तं च—'विनये मुनिभिस्तुल्याः कुब्जा नागाश्च रक्षसा। धाम्नं नागा महीपते॥' इति। स्कन्धबन्धे ग्रीवामूले। दरिद्रः कृशः, दुर्नय। मदो दानम्, मुग्धत्वं च। नागाः दानं मदवारि, वितरणं च। बलभद्रो हलधर। ...लोऽपि। अविरिनसानुसैन्ये पानोऽस्वच्छन्दः।
करिण., सर्पा'

धनपरिमलानाम्, अपूर्वहिमागमं शीकरनीहाराणाम्, मिथ्याड-म्बरं गर्जिताडम्बराणां दर्पशातमपश्यत् ।

आसीच्चास्य चेतसि—'नूनमस्य निर्माणे गिरयो माहिताः परमाणुताम् । कुतोऽन्यथा गौरवमिदम् । आश्चर्यमेतत् । विन्ध्यस्य दन्तावादिवराहस्य करः' इति विस्मयमानमेनं दौवारिकोऽब्रवीत्—'पश्य ।

मिथ्यैवालिखितां मनोरथशतैर्निःशेषनष्टां श्रियं
चिन्तासाधनकल्पनाकुलधियां भूयो धने विद्विषाम् ।
आयातः कथमप्ययं स्मृतिपथं शून्यीभवच्चेतसां
नागेन्द्रः सहते न मानसगतानाशागजेन्द्रानपि ॥ ४ ॥

तदेहि । पुनरप्येनं द्रक्ष्यसि । पश्य तावद्देवम्' इत्यभिधीयमानश्च तेन मदजलपङ्किलकपोलपट्टपतितां मत्तामिव मदपरिमलेन मुकुलितां कथमपि तस्माद्दृष्टिमाकृष्य तेनैव दौवारिकेणोपदिश्यमानवर्त्मा समतिक्रम्य भूपालसहस्रसंकुलानि त्रीणि कक्ष्यान्तराणि चतुर्थे भुक्तास्थानमण्डपस्य पुरस्तादजिरे स्थितम्, दूरादूर्ध्वस्थितेन प्रांशुना कर्णिकारगौरेण व्यायामव्यायतवपुषा शस्त्रिणा मौलेन शरीरपरिचारकलोकेन पङ्क्तिस्थितेन कार्तस्वरस्तम्भमण्डलेनेव परि-

---

वानि । मधुपा भ्रमराः, विटाश्च । शृङ्गारः सिन्दूरादिदानम्, रसभेदश्च । सम्पूर्णः परिपूर्णः, अभ्रादिनाच्छन्नः, अपूर्णो वा ।

माहिता मापिताः । मिथ्यैवेति । तस्या निःशेषनष्टत्वात्पुनरभावप्रसङ्गान्निःशेषेत्यभिप्रायेणाह—मनोरथशतैरिति । तस्या व्यापाररहितत्वाच्छून्यमनस्त्वादेवाह—सहत इत्यादि । मानसं मनः, सरोभेदोऽपि । आशा दिशः, अभिलाषोऽपि । 'देवमिति'इत्यादौ चक्रवर्तिनं हर्षमद्राक्षीदिति संबन्धः । मदजलेन पङ्किले कपोलाङ्के पतिताम् । मत्तामिवेति । मत्तश्च पतति, मुकुलितदृष्टिश्च भवति, गतिवैकल्यादन्येन कृष्यते । भोजनं भोक्तव्यम् । भुक्ते यत्रास्थानं लोकदर्शनं तदर्थं मण्डपस्तस्य । ऊर्ध्वस्थितेत्यादि साधारणम् । प्रांशुनोन्नतेन, अन्यत्र

कुले भवं मौलम् । कुलक्रमागतमित्यर्थः । पङ्क्तिस्थितेनेति साधारणम् । कार्तस्वरं

उद्वमननिष्ठ्यूतकरेणोपरिगमनाभ्यसुखं शुश्रूषमाणमिव दिवसकरेण, भूषणप्रभासमुत्सारणबद्धपर्यन्तमण्डलेन प्रदक्षिणीक्रियमाणमिव दिवसेन, अचलमहद्भिर्गिरिभिरपि दूयमानं, शौर्योष्मणा स्वेदायमानमिव चन्दनधवलं लावण्यजलधिमुद्वहन्तमेकराज्योर्जितेन, निज-प्रतिबिम्बान्यपि नृपचक्रचूडामणिषु नाम्यसहमानमिव दर्पदुःशा-सितया चामरानिलनिभेन स्तुवेव भ्रमन्तीं राजलक्ष्मीं दधानम्, सकलमिव चतुःसमुद्रलावण्यमादायोत्थितया श्रिया समुपश्लिष्टम्, आभरणप्रभाजालजायमानानीन्द्रधनुःसहस्राणीन्द्रप्राभृतप्रहितानि विलम्बमानमिव राज्ञां संभाषणेषु परित्यक्तमपि मधु वर्षन्तम्, काव्य-कथास्वपीतमप्यमृतमुद्वमन्तम्, विस्रम्भभाषितेष्वनाकृष्टमपि हृदयं दर्शयन्तम्, प्रसादेषु निश्चलामपि श्रियं स्थाने स्थाने स्थाप-यन्तम्, वीरगोष्ठीषु पुलकितेन कपोलस्थलेनानुरागसंदेशमिवो-पांशु रणश्रियः शृण्वन्तम्, अतिक्रान्तसुभटकलहालापेषु स्नेहवृष्टि-मिव दृष्टिमिष्टे कृपाणे पातयन्तम्, परिहासस्मितेषु सुकृतताप-शीतस्य राजकस्य स्वच्छमाशयमिव दशनांशुभिः कथयन्तम्, सक-ललोकहृदयस्थितमपि न्याये तिष्ठन्तम्, अगोचरे गुणानामभूमौ सौभाग्यानामविषये वरप्रदानानामशक्ये आशिषाममार्गे मनोरथा-नामतिदूरे दैवस्यादिक्षुपमानानामसाध्ये धर्मस्यादृष्टपूर्वे लक्ष्म्या महत्त्वे स्थितम्, अरुणपादपल्लवेन सुगतमन्थरोरुणा घनायुधनि-

---

नखपादेति । मणिबन्धप्रतिष्ठानमेव पोषयति । करो हस्तोऽपि । फेनाय-मानमिति । जलं संतापेन फेनं भवति । असहमानमिवेति । कथं सामान्येन सहन इति । सकलमित्यादि । सकलादेन चतु शब्देन च श्रीरस्य विशेषणाद् । अतो सकलस्य तथाप्राप्ति चिन्त्यमाणत्वात् । अलं लाव-ण्यमादाय । एकस्मात् समुद्रादुत्थाय लक्ष्म्या श्रीरि समुपश्लिष्टः । लावण्यं स्वच्छता, सौन्दर्यं च । अमृतं पीयूषनिकम् । मधु मद्यम्, अमृतं च । विस्रम्भ विश्वासः । उपांशु प्रकटम् । अतिक्रान्ते कलहे रणे शस्त्राणां स्नेहो दीयते रुधि-रादिमलिनत्वनिवारणाय । स्वच्छं निर्मलम् । सुप्रसादमाशयं भावं, प्रहृष्टतापशीतस्य । स्वच्छो निर्मल आदर्शो जलधारो दृश्यते । अत्र प्रभापेलादिप्रकरणसाहचर्या-त्स्वच्छतान्यथानुपपत्त्या च जलशब्दं विना जलाशय एव प्रतीयते । न्याये तिष्ठ-न्तम् । न्यायमनुवर्तमानमित्यर्थः । यः सर्वेषां हृदयस्थितः स एकस्मिन्नेव तिष्ठतीति विरोधः । अरुणो लोहितः, अनुरक्तश्च । शोभनं गमनं ययोस्तौ मन्थरावूरू यस्य ।

रभिः स्तनकलशैः स्मरानलोष्मसन्तापोद्गिरन्तीभिः कुचो-
त्कम्पितहारनिकरमेखलाजालं दामचामरमर्पणीनां करिणमिवाङ्कुश इव-
त्रिव कमलदेवतानीभिः प्रमाकुलमालामञ्जरीणां मधुपैः प्रसा-
रितैर्बाहुभिरिव वाहुभिरालिङ्गन्तीभिर्जृम्भाकुसुमपदन्यूपुरपद्मनारवि-
न्दासनपर्णीपृष्ठैः करकिसलयैः सरभसमर्पितानि मानसा-
नीव निक्षिपन्तीभिर्मदनावसरमधुकरकुल्यानि वंशानामर्पणकुसुमरजःकण-
पूर्णानि रोमाणि कुसुमशरासनविभ्रमदाननूपुरांशुकलितानीव लोच-
नानि चक्षुः संप्रेक्षन्तीभिरन्योन्यमाननारविन्दपङ्क्तिं पुटिवि-
घटितैः पक्ष्मैः कर्णेन्दीवराणीव स्पन्दयन्तीभिरनिमेषदर्शन-
सुखरसमाशि मन्दीकृतपक्ष्मणा चक्षुषा पीतमिव कोमलकपोल-
पालिप्रतिबिम्बितं पद्मनीभिरनिलावलोलितानिर्निमेषस्निग्धमन्दोद-
र्यामिव मदनमादयमानाय संपादयन्तीभिरभ्रभङ्गपतनान्योन्यप-
टितोत्तानवदनैरिवाभिः कुन्दकुसुमाङ्कितैर्वाचकुण्डलीकृतमा-
लानर्दीर्भिर्निपतनिर्भिन्नानिरेकिचिरतचामरचापितीव करा मञ्जु-
र्नतिभिर्पार्श्वकिरणरत्नाभिर्दिव्यकुसुमानसंभाव्यमिव सर्वतः, सर्वाङ्गि-
प्रक्षेपमानचरणितलयाणिनवारविन्दो चरणमार्दिणी सिद्धस्य
चेतेन लीलालसं शिरसि स्थापयन्तम्, अनवरतरचलितकोण-
तया चामरैः श्रियं वीणामिव भियमपि शिक्षयन्तम्, निःस्नेह इव
धनैर्ननाधयसीव इति दोषैर्निमदनविविर्तीन्द्रियैर्दुरुपगमं इति
परिता गौरव इति स्पर्शनैर्भीतैरिव्यपगता दुर्मदविद्युत्सिरिति
विनयगुणा स्थीय इति गरम्भया चण्ड इति परचक्रैः पातासुनि-
र्गिरि धर्मिभिःपूर्ण इति पेशलाभिर्नेय इति सुहृद्भिः कर्मकर इति

मिति । स्तनचन्दनदारिति । सभे निज रत्नरञ्जितमुरो रगो जलमुद्भिवते ।
स्तनोद्भिन्नमर, कर च बन्धुं इदम् । कुसितः संबोधिनः । मदनारिन्दे
निवासनेऽपि मदनान्धवर्धिप्रत्येन कुसुमशरमदनम् । अञ्जपङ्के कर्णपर्द दश्यते ।
अनिमेषदर्शनसुखरसाशिरिव श्रीदर्पम् । प्रतिबिम्बितमिति । अथ च रत्नो
ज्वदिः निमने भक्तिभावजलादानलंवैर्लपि प्रतिबिम्बितो लक्ष्यते । करयोनिष्य
धनसुखबन्धोपस्थितकरङ्गसाङ्कितविन्यास । निद्रुपमालसीमाधारदिना ता. सुभगा
इत्यर्थः । संस्को वीणादिवादनमाणम् । प्रियामिति । वीणायाः प्रियाय
दणम् । निःस्नेह इत्यादानैरेकमपनेकधा गम्यमाणमिति संबन्ध. । चण्डः
कालाश्रमः । चाण्डा पदघात तानप्रधानो मुनिः

मागमम्, राजसर्गसमाप्त्यवभृथस्नानदिवसमिव सर्वप्रजापतीनाम्, गम्भीरं च, प्रसन्नं च, त्रासजननं च, रमणीयं च, कौतुकजननं च, पुण्यं च, चक्रवर्तिनं हर्षमद्राक्षीत्।

दृष्ट्वा चानुगृहीत इव निगृहीत इव साभिलाष इव तृप्त इव रोमाञ्चमुचा मुखेन मुक्तानन्दबाष्पवारिबिन्दुर्दूरादेव विस्मयस्मेरः समचिन्तयत्—'सोऽयं सुजन्मा, सुगृहीतनामा, तेजसां राशिः, चतुरुदधिकेदारकुटुम्बी, भोक्ता ब्रह्मस्तम्बफलस्य, सकलादिराजचरितजयज्येष्ठमल्लो देवः परमेश्वरो हर्षः। एतेन च खलु राजन्वती पृथ्वी। नास्य हरेरिव वृषविरोधीनि बालचरितानि, न पशुपतेरिव दक्षोद्वेगकारीण्यैश्वर्यविलसितानि, न शतक्रतोरिव गोत्रविनाशपिशुनाः प्रवादाः, न यमस्येवातिवल्लभानि दण्डग्रहणानि, न वरुणस्येव निस्त्रिंशग्राहसहस्ररक्षिता रत्नालयाः, न धनदस्येव निष्फलाः सन्निधिलाभाः, न जिनस्येवार्थवादशून्यानि दर्शनानि, न चन्द्रमस इव बहुलदोषोपहताः श्रियः। चित्रमिदमत्यमरं राज-

---

सेव्यम्। तथा च कालिदासः 'भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम्। अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥' इति दिलीपं प्रति वर्णितवान्। कौतुकजननपुण्यत्वादपि संभाव्यते। अत आह—पुण्यमिति। गम्भीरं च प्रसन्नं चेत्यादौ सर्वत्र विरोध उन्नेयः। गम्भीरं सलिलं प्रसन्नं निर्मलं न भवतीति।

अनुगृहीत इवेत्यादि। एवंविधमहीपतिप्रसादवशात्। निगृहीत इवेति। संकोचवशात्। साभिलाष इवेति। तस्य दर्शनीयत्वात्। तृप्त इवेति। तथैव तस्य कृतार्थत्वात्। विरोधो ह्यत्र सुबोधः। केदारं क्षेत्रम्। ब्रह्मस्तम्बं जगत्। फलं रत्नादि। यच्च स्तम्बस्य फलं धान्यादि तद्भोक्ता कर्षको भवति। राजन्वती प्रशस्तराजयुता। वृषो धर्मः, अरिष्टासुरो दान्तरूपश्च। बालेति। बाला हि विवेकहीनत्वाद्धर्मविरुद्धमाचरन्ति। अस्य तु तस्यामपि दशायां धर्मविरोधाभावः। दक्षः कुशलः, प्रजापतिभेदश्च। महेश्वरस्य ऐश्वर्यशब्दो मुख्यवृत्तिः, इतरत्र गौणः। गोत्रं कुलम्, कुलपर्वता गोत्राः। अतिवल्लभानीति। अतिशब्देन सुकृतदण्डत्वमाह। दण्डः करः, यमायुधं च। निस्त्रिंशग्राहाः खड्गग्राहाः, जलचरभेदाश्च। रत्नालया भाण्डागाराणि, समुद्राश्च। निष्फला ऐश्वर्यादिफलप्राप्तिशून्याः, दानादिविनाकृताश्च। सन्निधिः सन्निधानम्। एतस्य दर्शनं सर्वस्य फलदायि भवतीत्यर्थः। अन्यत्र सन्निधयः शोभनानि निधनान्यस्य। दर्शनानि जिनस्येवार्थवादशून्यादि। अर्थो धनं तस्य वादः, अनेनेदं लभ्यमिति, तेन शून्यानि। सर्वे तद्दर्शिनोऽर्थेन युज्यन्ते। जिनस्य पुनरर्थवा-

यदेनमकृतप्रसादः पश्यामि' इति तिर्यग्वलितधवलांशुकशारां तिरस्कारिणीमिव भ्रमयन्नपाङ्गनीयमानतरलतारकस्यायामिनीं चक्षुषः प्रभां परिक्षिप्य प्रेष्ठस्य पृष्ठतो निषण्णस्य मालवराजसूनोरकथयत्—'महानयं भुजङ्गः' इति । तूष्णींभावेन त्वगमितनरेन्द्रवचसि तस्मिन्मूके च राजलोके मुहूर्तमिव तूष्णीं स्थित्वा बाणो व्यज्ञापयत्—'देव, अविज्ञाततत्त्व इव, अश्रद्दधान इव, नेय इव, अविदितलोकवृत्तान्त इव च कस्मादेवमाज्ञापयसि । स्वैरिणो विचित्राश्च लोकस्य स्वभावाः प्रवादाश्च । महद्भिस्तु यथार्थदर्शिभिर्भवितव्यम् । नार्हसि मामन्यथा संभावयितुमविशिष्टमिव । ब्राह्मणोऽस्मि जातः सोमपायिनां वंशे वात्स्यायनानाम् । यथाकालमुपनयनादयः कृताः संस्काराः । सम्यक्पठितः साङ्गो वेदः । श्रुतानि यथाशक्ति शास्त्राणि । दारपरिग्रहादभ्यागारिकोऽस्मि । का मे भुजङ्गता । लोकद्वयाविरोधिभिस्तु चापलैः शैशवमशून्यमासीत् । अत्रानपलापोऽस्मि । अनेनैव च गृहीतविप्रतीसारमिव मे हृदयम् । इदानीं तु सुगत इव शान्तमनसि मनाविव कर्तरि वर्णाश्रमव्यवस्थानां समवर्तिनीव च साक्षाद्दण्डभृति देवे शासति समाम्बुराशिरशनामशेषद्वीपमालिनीं महीं क इवाविशङ्कः सर्वव्यसनबन्धोरविनयस्य मनसाप्यभिनयं कल्पयिष्यति । आसतां तावन्मानुष्यकोपेताः । त्वत्प्रभावादलयोऽपि भीता इव मधु पिबन्ति । रथाङ्गनामानोऽपि लज्जन्त इवाभ्यनुवृत्तिव्यसनैः प्रियाणाम् । कपयोऽपि चकिता इव चपलायन्ते । शरारवोऽपि सानुक्रोशा इव श्वापदगणाः पिशितानि

संक्षुब्धं च वस्त्रम् । तिरस्कारिणी जवनिका । प्रेष्ठस्यातिप्रियस्य । नेयः परवशः । स्वैरिणः स्वतन्त्राः । सोमपायिनां सोमयाजिनाम् । 'शिक्षा कल्पो व्याकरणं ज्योतिषं निरुक्तं छन्दोविचितिः' इति षडङ्गानि वेदस्य । अभ्यागारिको गृहस्थः, सम्यक्स्मृतिविहितो वा । कामे भुजङ्गशब्दो कामभुजङ्गेण शब्दितम् । कामे मदने भुजङ्गता प्रेमा, न जारेषु । यदि मे कश्चिद्भुज... ... । लोकद्वयेनापि विप्रतिसारमनुशयं दर्शयति । शास्त्रविरोधश्चापलम् । दण्डभृते यमः कामसन्दोह्यमनुबध्य परस्परमनुबध्नातेन ... दैवत ... एवम्—दौरात्म्यमिति । अनुत्त्यमिति । अनेन तदेवागतत्वं परीहरति । अनपलापो निष्प्रह्नवः । विप्रतीसारः पश्चात्तापः । सुगतो बुद्धः । समवर्ती यमः । मनुष्यस्य भावः मानुष्यकम् । रथाङ्गनामानश्चक्रवाकाः । चपलायन्ते चपलमाचरन्ति ।

निरन्तरप्रकीर्णसंध्यावन्दनोदबिन्दुनिकर इव दन्तुरयति तारा-पथस्थलीं स्थवीयसि तारकानिकुरम्बे, अम्बरामलिनि शर्वरीशबर-शिखण्डे, खण्डपरशुकण्ठकाले कवलयति काले ज्योतिःशेषं मांसलमन्धकारावतारे, तिमिरतर्जननिर्गतासु दहनप्रविष्टदिनकरकर-शाखास्विव स्फुरन्तीषु दीपलेखासु, अररसंपुटसंपीडनकथिताहृ-तिष्विव गोपुरेषु, शयनोपजोषजुषि जरतीकथितकथे शिशायिषमाणे शिशुजने, जरन्महिषमषीमलीमसतमसि जनितपुण्यजनप्रजागरे विजृम्भमाणे कौणपगणे तमीमुखे, मुखरितविलसदयमधुरि वर्षति शरनिकरमनवरतमशेषसंसारधेमुषीमुषि मकरध्वजे, रताकल्पार-म्भशोभिनि शम्भलीभाषितभाजि भजति भूषां भुजिष्याजने, सैर-न्ध्रीदर्श्यमानरत्नजालजल्पाकजघनासु जनीषु, वणिग्विशिखा-विहारिणीष्वनन्यजानुदयासु प्रचलितास्वभिसारिकासु, विरलीभ-वति चरटानां वेशन्तशायिनीनां मञ्जुनि मञ्जीरशिञ्जितजडे जल्पिते, निद्राविद्राणद्राघीयसि द्रावयतीव च विरहिहृदयानि सारसरसिते, भाविचामरराजाङ्कुरनिकर इव च विकीर्यमाणे जगति प्रदीपमकरे निवासस्थानमगाम् । अकरोच्च चेतसि—'अतिदक्षिणः खलु देवो हर्षः, यदयमनेकबालचरितचापलोचितकौलीनकोपितोऽपि मनसा स्निग्ध एव मयि । यद्यहमक्षिगतः स्याम्, न मे दर्शनेन प्रसादं कुर्यात् । इच्छति तु मां गुणवन्तम् । उपदिशन्ति हि विनयमनुरूपप्रतिपत्त्यु-पपादनेन वाचा विनापि भर्तव्यानां स्वामिनः । अपि च धिङ्मां स्वदो-षान्धमानसमनादरपीडितमेवमतिगुणवति राजन्यन्यथा चान्यथा च चिन्तयन्तम् । सर्वथा करोमि तथा, यथा यथावस्थितं जानाति मामयं कालेन' इत्येवमवधार्य वासरैर्निष्क्रम्य कटकात्सुहृदां

रम् । अंकुरित उद्गतः । स्थवीयसि स्थूलतरे । शिखण्डो चूडकः । खण्डपरशुः शिवः । कर एव शाखाः करशाखास्तासां बहुत्वाच्च करशाखाः । अररः कपाटः । संपीडनं शब्दः । आहृतिः स्थगनम् । 'गोपुरं स्यात्पुरद्वारे द्वारमात्रेऽपि गोपु-रम्' । उपजोषः सुखम्, तूष्णींभावो वा । जरती वृद्धा । शिशयिषमाणे सुषु-प्सति । 'यक्षाः स्युः पुण्यजनाः' । तमी रात्रिः । धेमुषी बुद्धिः । आकल्पो वेशः । शम्भली कुट्टनी । भुजिष्या दासी । सैरन्ध्री प्रसाधनोपचारज्ञा । जनी वधूः पत्न्या । विशिखा रथ्या । अनन्यजः कामः । अनुग्रहः सहायः ।

बान्धवानां च भवनेषु तावदतिष्ठत्, यावदस्य स्वयमेव गृहीतसमाचारः पृथिवीपतिः प्रसादवानभूत् । अविशच्च पुनरपि नरपतिभवनम् । स्वल्पैरेव चाहोभिः परमप्रीतेन प्रसादजन्मनो मानस्य प्रेम्णो विस्रम्भस्य द्रविणस्य नर्मणः प्रभावस्य च परां कोटिमानीयत नरेन्द्रेणेति।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते राजदर्शनं नाम
द्वितीय उच्छ्वासः ।

तु या याति संकेतं साभिसारिका' । 'इंगस्य योषिद्द्रष्टा' । मैरान्तः प्रान्त कामारम्भउन्मरम । मञ्जीरं नूपुरम् । दक्षिणोऽनुकूल । कौपीनं अकार्यम अक्षिगतो द्वेष्य । विस्रम्भस्य विश्वासस्य । द्रविणस्य धनस्य । नर्मणः परिहासस्य

इति श्रीशंकरकविरचिते हर्षचरितसंकेते द्वितीय उच्छ्वासः समाप्तः ॥

तृतीय उच्छ्वासः ।

निजवर्षोचितस्नेहा बहुभक्तजनान्विताः ।
सुकाला इव जायन्ते प्रजापुण्येन भूभुजः ॥ १ ॥
साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं द्रष्टुं विहायसा गन्तुम् ।
न कुतूहलि कस्य मनश्चरितं च महात्मनां श्रोतुम् ॥ २ ॥

अथ कदाचिद्विरलितबलाहके, चातकातङ्ककारिणि, कणत्कादम्बे, दर्दुरद्विषि, मयूरमदमुषि, हंसपथिकसार्थसर्वातिथौ, धौतासिनिभनभसि, भास्वरभास्वति, शुचिशशिनि, तरुणतारागणे, गलत्सुनासीरशरासने, सीदत्सौदामनीदाम्नि, दामोदरनिद्राद्रुहि, द्रुतवैदूर्यवर्णार्णसि, घूर्णमानमिहिकालघुमेघमोघमघवति, निर्मीलन्नीपे, निष्कुसुमकुटजे, निर्मुकुलकन्दले, कोमलकमले, मधुस्यन्दीन्दीवरे, कह्लाराह्लादिनि, शेफालिकाशीतलीकृतनिशे, यूथिकामोदिनि, मोदमानकुमुदावदातदशदिशि, सप्तच्छदधूलिधूसरितसमीरे, स्तबकितबन्धुरबन्धूकावध्यमानाकाण्डसंध्ये, नीराजितवा-

---

निजेति । निज आत्मीय । वर्षो लोकः, दृष्टिश्च । वर्षे वर्षमपि निजं समुचितकालप्राप्तम् । स्नेहः प्रीतिः, आर्द्रता च । भक्ताः अनुरक्ताः, ओदनश्च । भक्तं भक्तरूपाणां भूभृतां सुकालानां च प्रजापुण्यं हेतुः । अनेन महानुभावपुष्पभूतिवर्णना सूचिता ॥ १ ॥

साधूनामित्यादिनापि भैरवाचार्योपकारकरणम्, स्वयं लक्ष्मीदर्शनम्, विहायसा गमनं भैरवाचार्यस्य, महात्मचरितश्रवणकुतूहलं च निजभ्रात्रादीनां सूचितम् ॥ २ ॥

अथेत्यादावेवंविधे शरत्समयारम्भे बन्धून्द्रष्टुं बाणो ब्राह्मणाधिवासमगादिति संबन्धः । विरलिता न पुनरेकान्ततोऽपगताः । बलाहका मेघाः । चातकाः स्तोककाह्वाः पक्षिणः । कादम्बाः कृष्णहंसाः । दर्दुरा मण्डूकाः । हंसा एव पथिकसार्थाः, तेषां निर्मलजलदानादिना सर्वातिथित्वम् । शुचिर्निर्मलः । सुनासीर इन्द्रः । सौदामनी विद्युत् । दामोदरो हरिः । अस्य निद्रां द्रोग्धि यस्मिन् । तदा किल हरिर्विबुध्यत इति वार्ता । अर्णो जलम् । घूर्णमाना भ्रमन्ती या मिहिका नीहारस्तद्वल्लघवस्तुच्छा ये मेघास्तैर्मोघो निष्फलो मघवानिन्द्रो यत्र तस्मिन् । वर्षाभावादिन्द्रस्य मोघत्वम् । इन्द्रादेशेन हि मेघा वर्षन्ति । मेघवर्जितमित्यन्ये । नीपाः कुटजाः । कन्दलाश्च तरुभेदाः । कह्लाराणि सौगन्धिकापरनामकानि श्वेतोत्पलानि । जलकुसुमविशेष इत्यन्ये । शेफालिका पुष्पभेदः रात्रावेव विकसति । यूथिका हरिणिका । मोदमानानि विकसन्ति ।

जिनि, उद्दामदन्तिनि, दर्पक्षीबोक्षके, क्षीयमाणपङ्कचक्रवाले, बाऊ पुलिनपल्लवितसिन्धुरोधसि, परिणामाश्यानश्यामाके, जनितप्रिय ङ्गुमञ्जरीरजसि, कठोरितत्रपुसत्वचि, कुसुमस्मेरशरे, शरत्समया म्भे राज्ञः समीपाद्बाणो बन्धून्द्रष्टुं पुनरपि तं ब्राह्मणाधिवासमगात्।

समुपलब्धभूपालसंमानातिशयपरितुष्टास्तस्य ज्ञातयः श्र माना निर्ययुः । क्रमेण च कांश्चिदभिवादयमानः कैश्चिदभिवा मानः, कैश्चिच्छिरसि चुम्ब्यमानः, कांश्चिन्मूर्ध्नि समाजिघ्र कैश्चिदालिङ्ग्यमानः, कांश्चिदालिङ्गन्, अन्यैराशिषानुगृह्यमा पराननुगृह्णन्, बहुबन्धुमध्यवर्ती परं मुमुदे । संभ्रान्तपरिजनो नीतं चासनमासीनेषु गुरुषु भेजे । भजमानश्चार्घोदिसत्कारं निर नन्द । प्रीयमाणेन च मनसा सर्वांस्तान्पर्यपृच्छत्—'कच्चिदे यतो दिवसान्सुखिनो यूयम् । अप्रत्यूहा वा सम्यक्करणपरितोषि द्विजचक्रा क्रतवी क्रियते क्रिया । यथावदविकलमन्त्रभाञ्जि भुञ्ज वा हवींषि हुतभुजः । यथाकालमधीयते वा बटवः । प्रतिदिनमवि च्छिन्नो वा वेदाभ्यासः । कच्चित्स एव चिरंतनो यज्ञविद्याकर्म ण्यभियोगः, तान्येव व्याकरणे परस्परस्पर्धानुबन्धाबन्ध्यदिवस शितादराणि व्याख्यानमण्डलानि, सैव वा पुरातनी परित्यक्ता न्यकर्तव्या प्रमाणगोष्ठी, स एव वा मन्दीकृतेतरशास्त्ररसो मीमांसायामतिरसः । कच्चित्त एव वाभिनवसुभाषितसुधावर्षि काव्यालापाः' इति ।

अथ ते तमूचुः—'तात, संतोषजुषां सततसंनिहितविद्याविनो

सततगांक्या इक्षुभेदाः । बन्धुरा हयाः । बन्धूक बन्धुजीवाख्या कुसुमभेदाः । बीदजिनः कुन्दशान्तिविकला: । क्षीवाणीबीक्षकानि दानगगुहा यत्र तस्मिन् । चक्रवाकसमूहः । पर्क तरधुणपुनमरम् । स्निग्धत्वो मदः । श्यामाको नीवारः ।

दानां चैतानवह्निमात्रसहायानां कियन्मात्रं नः कृत्यं सुखितया सकलभुवनभुजि भुजङ्गराजदेहदीर्घे रक्षति क्षितिं क्षितिभुजे । सर्वथा सुखिन एव वयम्, विशेषेण तु त्वयि विमुक्तकौसीद्ये परमेश्वरपार्श्ववर्तिनि वेत्रासनमधितिष्ठति । सर्वे च यथाशक्ति यथाविभवं यथाकालं च संपाद्यन्ते विप्रजनोचिताः क्रियाकलापाः' इत्येवमादिभिरालापैः स्कन्धावारवार्ताभिश्च शैशवातिक्रान्तक्रीडानुस्मरणैः पूर्वजकथाभिश्च विनोदितमनास्तैः सह सुचिरमतिष्ठत् । उत्थाय च मध्यंदिने यथाक्रियमाणाः स्थितीरकरोत् । भुक्तवन्तं च तं सर्वे ज्ञातयः पर्यवारयन् ।

अत्रान्तरे दुकूलपट्टप्रभवे हिरण्यवाहपाण्डुनी पौण्ड्रे वाससी वसानः स्नानावसानसमये वन्दितया तीर्थमृदा गोरोचनया च रचिततिलकः, तैलामलकमसृणितमौलिः, अनुच्चचूडाचुम्बिना निबिडेन कुसुमापीडकेन समुद्भासमानः, असकृदुपयुक्तताम्बूलविमलाधरकान्तिः, एकशलाकाञ्जनजनितलोचनरुचिः, अचिरभुक्तः, विनीतमार्यं च वेषं दधानः, पुस्तकवाचकः सुदृष्टिराजगाम । नातिदूरवर्तिन्यां चासन्द्यां निषसाद । स्थित्वा च मुहूर्तमिव तत्कालापनीतसूत्रवेष्टनमपि नखकिरणैर्मृदुमृणालसूत्रैरिव वेष्टितं पुस्तकं पुरोनिहितशरशलाकायन्त्रके निधाय, पृष्ठतः सनीडसंनिविष्टाभ्यां मधुकरपारावताभ्यां दत्ते स्थानके प्राभातिकप्रपाठकच्छेदचिह्नीकृतमन्तरपत्रमुत्क्षिप्य, गृहीत्वा च कतिपयपत्रलघ्वीं कपाटिकाम्, क्षालयन्निव मषीमलिनान्यक्षराणि दन्तकान्तिभिः, अर्चयन्निव सित-

---

अत्रेत्यादौ सुदृष्टिः पुस्तकवाचक आजगामेति संबन्धः । दुकूलेति । एकस्माद्दुकूलपट्टात्पाटिते द्वे, हिरण्यवाहपाण्डुत्वेन कर्बुरत्वमपि दर्शितम् । पौण्ड्रे पुण्ड्रदेशजे । गोरोचना रक्तद्रव्यभेदः । मौलयः केशाः । अनुच्चेति । अनुच्च-तया कुसुमापीडकस्य शोभितत्वं विनीतत्वं चात्र दर्शितम् । निबिडेन घनपुष्पेण । रुचिर्नैर्मल्यम् । भोजनं भुक्तमचिरं भुक्तं यस्य सः । अनेन तरुणवयस्कत्वमुक्तम् । आसन्द्यां वेत्रपीठिकायाम् । स्थित्वेत्यादौ पुस्तकं पपाठेति संबन्धः । सनीडे समीपे । प्रपाठो वाचकः, प्रपठने वा । तस्य छेद एव छेदः । इत्यन्तरं कपाटिकां ताम्रपटीं येन विहीनं स्वर्णात्मकम् । लघ्वीमित्युपलक्षणमिति

कुसुममुक्तिभिर्मन्यम्, मुखसंनिहितसरस्वतीनूपुररवैरिव गमकै
र्मधुरैराक्षिपन्मनांसि श्रोतॄणां गीत्या पवमानप्रोक्तं पुराणं पपाठ।

तस्मिंश्च तथा श्रुतिसुभगगीतिगर्भं पठति सुदृष्टौ नातिदूरव
बन्दी सूचीबाणस्तारमधुरेण गीतिध्वनिमनुवर्तमानः स्वरेणेदमार्या
युगलमपठत्—

'तदपि मुनिगीतमतिपृथु तदपि जगद्व्यापि पावनं तदपि।
हर्षचरितादभिन्नं प्रतिभाति हि मे पुराणमिदम्॥ ३॥
वंशानुगमविवादि स्फुटकरणं भरतमार्गभजनगुरु।
श्रीकण्ठविनिर्यातं गीतमिदं हर्षराज्यमिव॥ ४॥'

तच्छ्रुत्वा बाणस्य चत्वारः पितामहमुखपद्मा इव वेदाभ्यासपवित्रि
तमूर्तयः, उपाया इव सामप्रयोगललितमुखाः, गणपतिः, अधिपतिः,
तारापतिः, श्यामल इति पितृव्यपुत्रा भ्रातरः, प्रसन्नवृत्तयः, गृही
तवाक्याः, कृतगुरुपदन्यासाः, न्यायवादिनः, सुकृतसंग्रहाभ्या

असाधारणानि स्वराणां निमीलनानि यानि स्वरेभ्यान्तरमार्गं इति प्रसिद्धा
गमकैः स्वरविशेषैः । पवमानो वायुः ।

बन्दी स्तुतिपाठकः । पृथुरपि [illegible] । पवमानं वायुप्रोक्तमपि । गीतपक्षे-
वंशेन वेणुनानुगमो यथोक्तो विवादिनो स्वरौ विधुनन्तौ गान्धारनिषादौ स
यत्र तत् । करणमपदः । [illegible] आविद्धः [illegible] उच्चारणस्थानं वा । भार
तमुनिप्रणीतो ग्रन्थः । श्रीकण्ठः श्रीयुक्तः कण्ठः वैस्वर्यादिदोषाभावात् । प
श्रीकण्ठे हर एव [illegible] तत एवोत्पत्तेः । हर्षराज्यमपीदृशमेव । तथा
वंश [illegible] वंशानुगमम् । तथाविद्यमाना विवादिनो य
[illegible] । न केचिदपि विवदन्ते । करणमधिकरणं यत्र विवादादि
[illegible] वा [illegible], व्यवहारो वा । भरतो नाम पूर्वं राजाभूत् । श्रीक
[illegible] । श्रीकण्ठ [illegible] प्रभोरस्य राज्ञ [illegible] । तथा [illegible] । तच्
[illegible] । तत्
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]

गुरवो लब्धसाधुशब्दा लोक इव व्याकरणेऽपि सकलपुराणराजर्षिचरिताभिज्ञाः, महाभारतभावितात्मानः, विदितसकलेतिहासाः, महाविद्वांसः, महाकवयः, महापुरुषवृत्तान्तकुतूहलिनः, सुभाषितश्रवणरसरसायनाः, वितृष्णाः, वयसि वचसि यशसि तपसि सदसि महसि वपुषि यजुषि च प्रथमाः, पूर्वमेव कृतसंगराः, विचक्षणाः, स्मितसुधाधवलितकपोलोदराः, परस्परस्य मुखानि व्यलोकयन् ।

अथ तेषां कनीयान्कमलदलदीर्घलोचनः श्यामलो नाम बाणस्य प्रेयान्प्राणानामपि वशयिता दत्तसंज्ञस्तैः सप्रणयं दशनज्योत्स्नास्नपितककुभा मुखेन्दुना बभाषे—'तात बाण, द्विजानां राजा गुरुदारग्रहणमकार्षीत् । पुरूरवा ब्राह्मणधनतृष्णया दयितेनायुषा व्ययुज्यत । नहुषः परकलत्राभिलाषी महाभुजङ्ग आसीत् ।

त्यनुपपत्तिविचारश्च । सुकृतं पुण्यम्, सुष्ठु विहितं च । संग्रहः संक्षयः । करणं, व्याडिकृतो ग्रन्थश्च । गुरवो महान्तः, उपाध्यायाश्च । साधुशब्दः धुवादः, साधवोऽमी इत्येवंरूपो वा । साधवः संस्कृताः, शब्दाश्च । पाणिप्रकटनेनानेन दृष्टमिष्टस्य वस्तुन उत्कटनोच्यते । सकलेत्यादिविशेषणत्रयेण जादिवृत्तान्तेऽभिज्ञतोच्यते । महापुरुषेत्यादि । हर्षचरिते शुश्रूषया ः । सुभाषितेत्यादि । स्वकाव्यप्रशंसासूचनपरम् । सदसि सभायाम् । रे संकेतः ।

कनीयानिति । अनेन प्रियवचनत्वमस्य दर्शितम् । ब्रूहीति दत्तसंज्ञः । तात णेत्यादिना पूर्वराजदोषोद्भावनद्वारेण हर्षस्य गरीयस्त्वं स्थापयति । अत्र कविशब्दद्वारेण कविधार्यद्वारेण यथायोग्यं दोष उद्भाव्यः । चन्द्रादिशब्दाभिधान राजत्वप्रतीतिर्न स्यादिति द्विजानां राजेत्युक्तम् । गुरुर्बृहस्पतिः, पित्रादयश्च । अत्र कथा—पुरा पूर्णचन्द्रमुदितं वीक्ष्य कामयमानो गुरुपत्नीं ताराख्याभिगच्छत् । तदसहमानेन च बृहस्पतिना सदेन्द्राद्याः प्रोत्साहितास्तदानयनाय, दा चन्द्रेण शुक्रः शरणमाश्रितः । ततः शुक्रप्रेरितैर्दैत्यैः सह देवानामन्योन्यं दिव्यं र्षमहद्युद्धमासीत् । तारापि नारदबोधिता सगर्भा सती पुनर्गुरुमेवाभिगतेति । यितेनायुषा प्रियेण जीवितेन पुत्रेणायुर्नाम्ना । कथा चात्र—पुरूरवाः पूर्वं जेतुं गच्छन्केनाप्याहृतप्रभूतधनेन विप्रेण यज्ञे निमन्त्रितो लोभात्तिरस्कृत्य देहीत्युक्त्वा छागं दत्तवान् । तस्मिन्मृते स विप्रो नृपं विना प्रजा निवर्तेत इति मत्वा तायुषा राजर्षिमायुर्नामानमत्रीजनदिति । भुजङ्गो विटोऽपि । पुरा वृत्रं हत्वा ब्रह्महत्याशङ्कः पलाय्य मृणालच्छिद्रान्तरे यदाश्रितस्तदा नहुषो यज्ञैः स्वर्गं दैवैरिन्द्रत्वं नीतो दर्पाच्छचीं प्रार्थयमानो बृहस्पत्युपदेशात्तयोक्तो यथा—'यानेनापूर्वेण गच्छ' इति । ततो महर्षीन्वाहनीकृत्य प्रजल्पन्कामवशात्परमार्थतः पर्यैनाय

ययातिराहितब्राह्मणीपाणिग्रहणः पपात । सुद्युम्नः स्त्रीमय एवा-
वत् । सोमकस्य प्रख्याता जन्तुवधनिर्घृणता । मांधाता मार्गण-
सनेन सपुत्रपौत्रो रसातलमगात् । पुरुकुत्सः कुत्सितं कर्म तप-
अपि मेकलकन्यकायामकरोत् । कुवलयाश्वो भुजङ्गलोकपरिग्रह-
श्वतरकन्यामपि न परिजहार । पृथुः प्रथमपुरुषकः परिभू-
वान्पृथिवीम् । नृगस्य कृकलासभावे वर्णसंकरः समदृश्यत

सर्प' इति चोदयन्नगस्त्येन 'सर्पो भव' इति शप्तः सर्पोऽभवत् । पपातेति नरक-
बभूव, स्वाचारभ्रष्टत्वात्पतित इवाभूत् । वृषपर्वणोऽसुरराजस्य दुहित्रा शर्मिष्ठया क-
हास्यमाना 'अस्मद्भृत्यसुता वराकी भूत्वा स्पर्धसे' इत्युक्त्वा कूपान्तः पातितां शु-
सुतां देवयानीं ज्ञात्वा ययातिर्वनविहारी पाणिं गृहीत्वोज्जहार । ततो ययातौ परिभ-
ह्रिया वन एवावसत् । अथ नारदायपावृत्तं ज्ञात्वा वृषपर्वा शुक्रस्य प्रार्थनया-
रोत् । संदिष्टा च—'कुमारी शतपरिवारवतीयं शर्मिष्ठा यदा मे दास्यं करो-
तदागच्छामि' इति । शुक्रशापभीतेन वृषपर्वणा संपादितमनोरथा देवयानी पु-
रपि दासीभूतया शर्मिष्ठया सह वने क्रीडन्ती ययातिमायान्तं दृष्ट्वा बभाषे—
'कथं मां स्वकृता पाणिग्राहो महानुभावो गतोऽभूत्' इति । ततो ययातिर्ब्रा-
शीलादनभ्रीकुर्वल्लज्जिता लोकविधुरेण शुक्रेण 'पापं मास्तु, किमनागमयं ब्रि-
इति बुद्ध्वा तां स्वीचक्रे । कालेन ब्राह्मणी पपातेति । सुद्युम्नो राजा, शोभनं द्यु-
म्नमस्येति च । स्त्रीमयो स्त्रीस्वरूपतिः, कान्तात्वरूपश्च । योऽत्र तोयप्रायोऽस्यदि
स्त्रीत्वमापत्स्यत इति भगवता भवान्याभ्यर्थितेन भवेन शप्तः सन्सरसः पी-
तोय सुद्युम्नो मृगयाविहारी स्त्रीमयोऽभूदिति । जन्तुर्नाम सोमकस्य राज्ञः पुत्र-
जन्तव. प्राणिनश्च । सोमकस्य राज्ञो जन्तुर्नामैकः पुत्रोऽभूत् । स चैकपुत्र-
दपुत्रत्व [illegible] आत्मबुद्धिम पुरोधसमभ्यभाषि—'बहुपुत्रो भविष्यामि तदर्थं
पुत्रस्य वपया होमः क्रियताम् । ततो यष्टव्यो धूममाघ्राय [illegible] पुत्रपुत्रमर्थं
इति । स चापि धूममाघ्राय तथा कारितवानिति । मार्गणं याञ्चा, शराश्च मार्गणाः
मार्गणेषु [illegible] । रसातलमगमदृषभकामगाम । पितृ [illegible]
[illegible] पातालं च । मांधाता च पुत्रं पिता सार्धं [illegible] गतः । [illegible]
'[illegible] दास्यामि' । स च [illegible]
[illegible]
इति । मेकलकन्यायां नर्मदा । पुरुकुत्सः पुरु [illegible]
[illegible] । पुरुकुत्सः सार्धः, पिता अपि ।
कन्या नर्मदेति । कुवलयाश्वो राजा [illegible]
[illegible]
[illegible]

सौदासेन नरक्षिवा पर्याकुलीकृता क्षितिः । नलमक्षहृदयं कलिरभिभूतवान् । संवरणो मित्रदुहितरि विक्लवतामगात् । दशरथ इष्टरामोन्मादेन मृत्युमवाप । कार्तवीर्यो गोब्राह्मणातिपीडनेन निधनमयासीत् । मरुत्त इष्टबहुसुवर्णकोऽपि देवद्विजबहुमतो न

पक्षोव्या भुवः पर्यन्तेषु चिक्षेप । चरणचारणभूतभूभृत्परिभवाद्भुतो विभवः । न एवास्य चतुरुपलम् । विष्णुपुराणे तु—आहूतकार्मुकेन पृथुना 'देहि मे … इत्यनुबध्यमाना भूर्भुवनानि बभ्राम । ततः शरणमलब्ध्वा … सर्वाः सस्यसंपदोऽजनयदिति वर्णितम् । एतस्मात्परिभूताभूदिति । कृक … । तद्भावेऽपि तस्या दशायामपि किं पुना राज्यस्थेति निन्द … । वर्णाः शूद्रादिः, ब्राह्मणादिश्च । नृगो राजा दानप्रस्तावे कस्यचिद्विप्रस्य पयस्विनीं गामविज्ञायैवान्यस्मै द्विजाय ददौ । कदाचिच्च तस्या गोः स्वामी तां गां … रिज्ञाय तं ययाचे । न च तस्माद्गां लेभे । ततस्तौ द्वावपि राजद्वारे राजविज्ञापनाय गतौ । भाग्यभोगासक्तराजदर्शनमलभमानौ च क्रोधात् 'कृकलासो भव' … राज्ञः शापं दत्त्वा कर्मचिद्भौ मिलीयं यथागतं प्रतिजग्मतुरिति । नरान्क्षिणोतीति नरक्षिणा, न पालिता च । सौदासो नाम राजा मृगयागतः पथि … कदाचिन्मुनिं शक्तिनामानं मार्गमध्ये स्थितम् 'अपसर्प' इत्यवदत् । 'पन्था यो ब्राह्मणाय' इति वचनाद्धर्ममनुवर्तमानो यावन्न चलितस्तावत्तदा कशयाहतः । अथ रोषावेशात् 'गच्छ मनुष्यभक्ष्यो राक्षसो भव' इति तं शशाप । … समायत्तमक्षहृदयमक्षज्ञानम्, अक्षाणीन्द्रियाणि हृदयं च । तत्र नलो राजा … त्र्यसनी तस्मिन्नक्षज्ञानमविज्ञाय कलिनाभिभूत इति प्रसिद्धम् । मित्रो रविः, सुहृच्च … त्रम् । तपती नाम मित्रस्य रवेर्दुहिताभूत् । तस्यां संवरणो नाम राजा व्यसनी बभूव । रामो दशरथसुनुः, रामा स्त्री च । दशरथो मृगयागतो घटपूरणरवं श्रुत्वा … दितदृश्या शब्दपातिना शरेण मुनिपुत्रं व्यापादयत् । तेन च बोधितान्धतपस्विनोः समीपं तं निनाय । तद्वचनाच्छल्यमुद्धरति नृपे विशुर्णैः । अथ च … दारेण वृद्धतापसेन 'पुत्रशोकमिव त्वमपि प्राप्स्यस्यन्तम्' इति शप्तो रामवियोगात्प्राणांस्तत्याजेति । गोनिमित्तं ब्राह्मणस्य जमदग्नेरतिपीडनम् । निधनमयासीत् । जामदग्न्येन हत इत्यर्थः । कार्तवीर्यो नाम कोटेरन्यभिवनस्थं धेनुमपहरन्नमदग्निं व्यापादितवान् । अथ च तत्पुत्रेण रामेण कोपात्सहस्रच्छिन्नबाहुगहनोऽसौ सर्वक्षत्रियैः सह मृत्युं लेभे । इष्टः पूजितः, अभिमतश्च । देवद्विजो बृहस्पतिः, अन्यत्र देवाश्च द्विजाश्चेति द्वन्द्वः । मरुत्तो नाम राजा बहुसुवर्णकाध्वरेण … प्रभुनापि यष्टुमाणो देवपुरोधसम् 'मां याजय' इति याच्यमानश्चैव 'मनुष्योऽयमेव इष्टः' इति । स चोपहसित चित्ते नारदेनोक्तो यथा—'गच्छ । असौ च भ्राता संवर्तको नाम महर्षीन्यस्तमना वाराणस्यां स्थितः । तं प्रार्थयस्व' इत्युक्त्वा च नारदोऽपि निर्ययौ । स च नारदोपदिष्टेस्तं भगवन्तमार्य कृत्वा

न सिन्धुराजं प्रमथ्य लक्ष्मीरात्मीकृता । अत्र बलिना मोचितभूभृद्दष्टनो मुक्तो महानागः । अत्र देवेनाभिषिक्तः कुमारः । अत्र स्वामिनैकप्रहारपातितारातिना प्रख्यापिता शक्तिः । अत्र नरसिंहेन स्वहस्तविशसितारातिना प्रकटीकृतो विक्रमः । अत्र परमेश्वरेण तुषारशैलभुवो दुर्गाया गृहीतः करः । अत्र लोकनाथेन दिशां मुखेषु परिकल्पिता लोकपालाः सकलभुवनकोशश्चाग्र्यजन्मनां विभक्तः, इत्येवमादयः प्रथमकृतयुगस्येव दृश्यन्ते महासमारम्भाः । अतोऽस्य सुगृहीतनाम्नः पुण्यराशेः पूर्वपुरुषवंशानुक्रमेणादितः प्रभृति चरितमिच्छामः श्रोतुम् । सुमहान्कालो नः शुश्रूषमाणानाम् । अयस्कान्तमणय इव लोहानि नीरसनिष्ठुराणि क्षुद्रकानामप्याकर्षन्ति मनांसि महतां गुणाः, किमुत प्रभावसरसमृदूनीतरेषाम् । कस्य न द्वितीयमहाभारते भवेदस्य चरिते कुतूहलम् । आचष्टां भवान् । भवतु भार्गवोऽयं वंशः

क्षमा च । शेषस्यावशिष्टस्य भोगिमण्डलस्य राजसमूहस्योपरि विषये क्षान्तिः कृता । अन्यत्र शेषाख्यस्य भोगिनो नागस्य मण्डलमाभोगस्तत्पृष्ठे भूमिर्निहिता । पुरुषोत्तमो नरोत्कृष्टो राजा, हरिश्च । सिन्धुराजो सिन्धुदेशाधिपतिः, क्षीरोदधिश्च । लक्ष्मीश्छत्रचामरादिरूपा, देवताकृतिश्च । बलिना बलवता, असुरेश्वरेण च भूभृद्राजा श्रीकुमाराख्यः । श्रीकुमारो नाम राजा किल दर्पशातेनाभजालन्धरेन हस्तिना वेष्टितः । ततः श्रीहर्षेणाकृष्य खड्गं तस्मान्मोचितोऽसौ दन्ती च तोपाङ्गने परित्यक्त इति वार्ता । भूभृच्च पर्वतो मन्दराख्यः । महानागो दर्पशातः, वासुकिश्च । मोचितभूभृद्दष्टनोऽमृतमन्थनार्थे । मन्थनार्थे कुमार कुमारगुप्ताख्यः कुमारो वा यो दर्पशातान्मोचित । कुमारो गुह, पुनश्च कुमार । स्वामी प्रभुः, कुमारश्च । अरातयः शत्रव, तारकश्चासुराधिपतिः । शक्तिः सामर्थ्यम्, आयुधभेदश्च । नरसिंह उत्तमनर, नृसिंहरूपो हरिश्च । स्वहस्तेनेति । न तु सायकबलेन । अन्यत्र तु चक्रादिनिजायुधेन परमेश्वरेण सार्वभौमेन । न तु मण्डलमात्रस्य भोक्त्रा हरेण । दुर्गाया दुर्गमायाः, गौर्याश्च । करो दण्डः, पाणिश्च । लोकनाथो राजा, हरि, बुद्धश्च । दिशां मुखेषु सीमासु । लोकनाथः (लोकपालाः) सीमापतयः, इन्द्राद्या दिक्पालाश्च । कोशो धनसंचय मध्यम्, मन्थभेदश्च । अग्र्यजन्मानो द्विजा, आदिसृष्टा, श्रमणाश्च । एवमादय इति । न त्वेतावन्त एव । प्रथमकृतयुगस्येवेति । पर्वतप्रक्षालनादयो वृत्तान्ता अभवन् । प्रभाव इवेति । मणिशब्देनोपमेयानां गुणानां रत्नत्वमुक्तम् । लोहान्यपि नी

शुचिनानेन राजर्षिचरितश्रवणेन सुतरां शुचिनरः'
तूष्णीमभूत् ।

वाणस्तु विहस्याब्रवीत्—'आर्य, न युक्त्यनुरूपमभिहितम्
अघटमानमनोरथमिव भवतां कुतूहलमवकल्पयामि । शक्या
क्यपरिसंख्यानशून्याः प्रायेण स्वार्थतृपः । परगुणानुरागिणी प्रि
जनकथाश्रवणरसरभसमोहिता च मन्ये महतामपि मतिरपह
प्रविवेकम् । पश्यत्वार्यः क परमाणुपरिमाणं बटुहृदयम्,
समस्तब्रह्मस्तम्भव्यापि देवस्य चरितम् । क परिमितवर्णवृत्त
कतिपये शब्दाः, क संख्यातिगास्तद्गुणाः । सर्वज्ञस्याप्ययमविष
वाचस्पतेरप्यगोचरः, सरस्वत्या अप्यतिभारः, किमुतास्मद्विधस्य
कः खलु पुरुषायुषशतेनापि शक्नुयादविकलमस्य चरितं वर्ण
तुम् । एकदेशे तु यदि कुतूहलं वः, सज्जा वयम् । इयमधिग
कतिपयाक्षरलवलघीयसी जिह्वा कोपयोगं गमिष्यति । भव
श्रोतारः । वर्ण्यते हर्षचरितम् । किमन्यत् । अद्य तु परिण
प्रायो दिवसः । पश्चाल्लम्बमानकपिलकिरणजटाभारभास्वरो भ
वान्भार्गवो राम इव समन्तपञ्चकरुधिरमहाह्रदे निमज्जति संध
रागपटले पूषा । श्वो निवेदयितास्मि' इति । सर्वे च ते 'तथा'
प्रत्यपद्यन्त । नातिचिरादुत्थाय संध्यामुपासितुं शोणमयासीत्

अथ मधुमदपल्लवितमालवीकपोलकोमलातपे मुकुलितेऽह्नि, क
लिनीमीलनादिव लोहिततमे तमोलिह्नि रवौ लम्बमाने, रवि

राणि । शुल्का खलाः । वाला इत्यन्ये । आचष्टामाख्यातु । भार्गव इति
गोत्रत्वम् ।

अवकल्पयामि निश्चिनोमि । शक्यमिदमिति रूपेण परिसंख्यानेन शून
स्वार्थतृपो प्रभवः शून्याः । शक्याशक्यविवेकं प्रभवो न जानन्तीत्यर्थः ।
द्विजशिशुः । ब्रह्मस्तम्भं जगत् । पुरुषायुषेत्यादिना योग्येऽपि मयि वर्णयि
वर्णनीयस्य भूयस्त्वम्, अल्पीयस्त्वाचायुषः सामस्त्येन वर्णनं न घटत इति प्र
पादितम् । अत एवाह—एकदेश इति । संज्ञा (सज्जा) वर्णनाभिमुखा
भवन्त इति । न तु यादृशतादृशाः । हर्षचरितमिति । न तु यदेव किंचि
समन्तपञ्चकं कुरुक्षेत्रम् । तथेत्येवमस्त्विति प्रत्यपद्यन्ताङ्गीकृतवन्तः ।

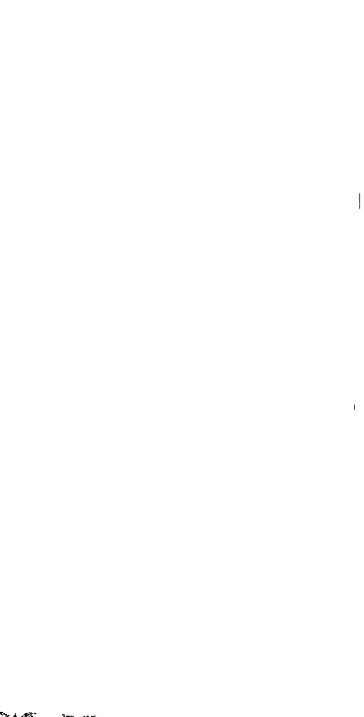
अथेत्यादावस्मिन्नस्मिन्सति बाणस्यैव गोष्ठ्या तस्याविति संबन्धः । क
गण्डस्थलः । मुकुलिते प्राप्तसंकोचे । कुटीरं लघुगृहम् । पटलं

...उच्छ्वासः ।

...तुरगमार्गानुसारेण यममहिष इव धावति नभसि तमसि, क्रमे-
...व गृहतापसकुटीरकपटलावलम्बिषु रक्तातपच्छेदैः सह संहृते-
...सेल्कलेषु, कलिकल्मषमुषि पुष्णाति गगनमग्निहोत्रधामधूमे
...प्रनियमे यजमानजने मौनव्रतिनि, विहारवेलाविलोले पर्यटति
...व्रतीजने, विकीर्यमाणहरितश्यामाकशालिपूलिकासु दुग्धासु होम-
...पिलासु, हूयमाने वैतानतनूनपाति, पूतविष्टरोपविष्टे कृष्णाजि-
...नजटिले जटिनि जपति बटुजने, ब्रह्मासनाध्यासिनि ध्यायति यो-
...गिगणे, तालध्वनिधावमानानन्तान्तेवासिनि अलसवृद्धश्रोत्रियानु-
...मतेन गलद्गुन्यदण्डकोद्गारिणि संध्यां समवधारयति बठरविटबटु-
...समाजे, समुन्मज्जति च ज्योतिषि तारकाख्ये खे, प्राप्ते प्रदोषारम्भे
...भवनमागत्योपविष्टः स्निग्धैर्बन्धुभिश्च सार्धं तथैव गोष्ठ्या तस्थौ ।
...तप्रथमयामश्च गणपतेर्भवने परिकल्पितं शयनीयमसेवत । इत-
...गं तु सर्वेषां निमीलितदृशामप्यनुपजातनिद्राणां कमलवनानामिव
...गोदयं प्रतिपालयतां कुतूहलेन कथमपि सा क्षपा क्षयमगच्छत् ।
... अथ यामिन्यास्तुर्ये यामे प्रतिबुद्धः स एव बन्दी श्लोकद्वयम-
...ायत्—

'पश्चादङ्घ्री प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाङ्गमुच्चै-
रासज्याभुग्नकण्ठो मुखमुरसि सटा धूलिधूम्रा विधूय ।
घासग्रासाभिलाषादनवरतचलत्प्रोथतुन्दस्तुरङ्गो
मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्ष्मां खुरेण ॥५॥
...र्वभागुमहष्ठो मुखनिकटकटिः कंधरामातिरश्ची

...विहारो बहिर्संधुरणमग्निहोत्रार्थम् । पूलिको बरण्डः परिमाणभेदः । तनून-
... । विष्टरमासनम् । तालध्वनिरहुलिज. शब्द. । अन्तेवासिनः शिष्या. ।
... येदोपाध्याय. । तदनुमतेन संध्यां स संधारयति । बदनभ्यपलाकृतदे
... मन्यदण्डस्य स्मरणा उद्गिरति यस्मिन् । बठरा मूर्खा. । विट
...ा. । बटवो बालाश्च । वृद्धश्रोत्रियैर्बाल्य. संध्यावन्दनाय प्रवर्तन्ते
...यत् ।
...र्यः । त्रिकं पृष्ठकटीसंधि. । द्राघयित्वा दीर्घतरीकृत्य । आभुग्नो
...ठो यस्य तत् । मुखमुरस्याभग्नं कृत्वा । धूम्रा धूसराः । प्रतानस्यो-
... प्रतानयुतरोटमध्यम् । 'घ्नासे बदन गुणमानन स्तनं मुखम्' ।
ह० ९

च्छेदतृणपूलैर्गोधनैर्धवलितविपिनः, विविधमखहोमधूमान्धशवमन्युमुक्तैर्लोचनैरिव सहस्रसंख्यैः कृष्णसारैः शारीकृतोद्देशः, धवलधूलीमुचां केतकीवनानां रजोभिः पाण्डुरीकृतैः प्रथमोद्धूलनधूसरैः शिवपुरस्येव प्रवेशैः प्रदेशैरुपशोभितः, शाककन्दलश्यामलितग्रामोपकण्ठकाद्यपीपृष्ठः, पदे पदे करभपालीभिः पीलुपल्लवप्रस्फोटितैः फल्गुदर्पीडितमातुलुङ्गीदलरसोपलिप्तैः स्वेच्छाविचितकुङ्कुमकेसरकृतपुष्पप्रकरैः प्रलम्बफलरसपानसुप्तसुप्तपथिकैर्वनदेवतादीयमानामृतरसप्रपागृहैरिव द्राक्षामण्डपैः स्फुरत्फलानां च पीजलमञ्जुकचञ्चुरागाणामिव समारूढकपिकुलकपोलसंदिह्यमानकुसुमानां दाडिमीनां वनैर्विलोभनीयोपनिर्गमः, वनपालपीयमानना-

[illegible]

शतशरण्यैररण्यधरावन्धैरवन्ध्यवनरन्ध्रः, कर्मीयकुमारकपाल्यमानैरौष्ट्रकैरौरभ्रकैश्च कृतसंबाधः, दिशि दिशि रविरथतुरगविलोभनायेव विलोठनमृदितकुङ्कुमस्थलीरससमालब्धानामुत्प्रोथपुटैरुन्मुखैरुदरशायिकिशोरकजवजननाय प्रभञ्जनमिव पापिबन्तीनां वातहरिणीनामिव स्वच्छन्दचारिणीनां वडवानां वृन्दैर्विचरद्भिराचितः, अनवरतक्रतुधूमान्धकारप्रवृत्तैर्हंसयूथैरिव वाणैर्धवलितभुवनः, संगीतगतमुरजरवमत्तैर्मयूरैरिव विभवैर्मुखरितजीवलोकः, शशिकरावदातवृत्तैर्मुक्ताफलैरिव गुणिभिः प्रसाधितः, पथिकशतविलुप्यमानस्फीतफलैर्महातरुभिरिव सर्वातिथिभिरभि-

---

विपिनं गहनम् । शुकैः पतितैः । लोचनान्यपि कृष्णताराणि सहस्रसंख्यानि च । कृष्णसारा मृगभेदाश्च । प्रमथा गणा. । प्रवेशैर्मार्गैः । कच्छपी भूः । करभपालीभिः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । करभो बालोष्ट्र. । पीलुर्द्रुमभेदः । प्रस्फोटितैर्नीरन्ध्रीकृतैः । प्रपा पानीयशालिका । उपनिर्गमनानि निर्गमनमार्गाः । उदनानीति केचित् । अर्जुनाः ककुभाख्याः । नीलत्वं लोभम् । भयबन्धात्सदाफलानि । करमेभ्यो हिता करमीया । औष्ट्रकैरुष्ट्रसमूहैः । कृतसंबाध आवृतः । किशोरका वत्साः । प्रभञ्जनं वातम् । वडवा अश्वाः । धूमान्धकारप्रवृत्तैर्वाणैर्धवलितभुवन इति विरोधच्छाया । हंसानामप्यन्धकारप्रवृत्तत्वं तमसि प्रचारात् । प्रवृत्तैरविभ्रमैः । हंसपक्षे—पतद्भिरैः । वृत्तं चरितम्, परिवर्तुलं च । गुणिभिः धीरोदात्तगुणयुक्तैः

गमनीयः, मृगमदपरिमलवाद्भिर्मृगरोमाच्छादितैर्हिमवत्पादैरिव हृत्तरैः स्थिरीकृतः, [illegible] भिमण्डलैरिव तोयाशयैर्मण्डितः, [illegible] विभिः क्षीरोदमथनारम्भैरिव महाघोषैः पूरिताशः श्रीकण्ठ नाम जनपदः ।

यत्र त्रेताग्निधूमाश्रुपातजक्षालिता इवाक्षीयन्त कुदृष्टयः पच्यमानचयनेष्टकादहनदग्धानीव नादृश्यन्त दुरितानि । क्रियमाणयूपदारुपरशुपाटित इव व्यदीर्यताधर्मः । मखशिखिधूमजलधरधाराधौत इव ननाश वर्णसंकरः । दीयमानानेकगोसहस्रखुरखण्ड्यमान इवापलायत कलिः । सुरालयशिलापट्टनटङ्कनिकर्तकृत्ता इव व्यदीर्यन्त विपदः । महादानविधानकलकलाभिद्रुता इव प्राद्रवन्नुपद्रवाः । दीप्यमानसत्रमहानससहस्रसंतापिता इव व्यलीयन्त व्याधयः । वृषविवाहप्रहतपुण्यपटहपटुरवत्रासिता इव नोपासर्पन्नपमृत्यवः । संततब्रह्मघोषबधिरीकृता इवापजग्मुरीतयः । धर्माधिकारपरिभूतमिव न प्रामवद्दुर्दैवम् ।

ससूत्रैश्च । फलमैश्वर्यमपि । अभिगमनीयः सेव्यः । मृगमदः कस्तूरिका । रोमशब्देन तत्कृतवस्त्रमुच्यते । यस्य राङ्कवमिति संज्ञा । यथा च— मृगरोमजम्' । अन्यत्र मृगाणां रोमाणि । पादाः प्रत्यन्तपर्वताः । विपुलैश्च । सहस्रपत्राणि पद्मानि । द्विजोत्तमाः पक्षिश्रेष्ठाः, ब्राह्मणाश्च द्विजोत्तमाः । मथितं तक्रम्, विलोडितं च । पयः क्षीरम् । उभयत्रापि मथनं क्षीरोदस्य । घोषो गोष्ठः, शब्दश्च । आशा आशंसा, दिशश्च ।

'दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः । अग्नित्रयमिदं त्रेता' इत्यमरः । अनेकार्थवर्गेऽपि—'त्रेताग्नित्रितये युगे' । त्रेताग्निरूपोऽग्निरित्यभिप्रकर्षार्थं त्रेतापदम् । अन्यथा तादृशस्याग्नेर्ग्रहणं प्रसज्येत । कुत्सानि लोकायतादीनां वेदविरुद्धानि दर्शनादीनि कुत्सिताश्च दृष्टयः कुदृष्टयः । यत्र त्रेताग्नयो हूयन्ते तत्क्षालिता आविर्भावाद्दृष्टिर्निर्मला भवति । चयनं चित्याविधिद्याग्निस्थानम् । धाराधौतो ह्यवश्यं संकीर्णवर्णो नीलादिर्नश्यति । वर्णाश्च विप्राद्याः । टङ्कः पाषाणदारणः । सत्रं सदादानम् । महानसं पाकस्थानम् । वृषविवाहो नीललोहितवर्णः । यत्र षतसृभिर्गोभिः सह दान्तोऽरण्ये स्वैरविहाराय परित्यज्यते । ब्रह्मघोषो वेदध्वनिः । 'अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः । अत्यासन्नाश्च राजान ईतयः स्मृताः ॥' इति ।

तत्र चैवंविधे नानारामाभिरामकुसुमगन्धपरिमलसुभगो यौवनारम्भ इव भुवनस्य, कुङ्कुमफलपिञ्जरितमहिषीगहनशोभि- [illegible] इव धर्मस्य, मरुदुद्धूयमानचमरीवालव्यजनधवलितप्रान्त एकदेश इव सुरराज्यस्य, ज्वलन्मणिशिखरसदृशदीप्यमानदलाग्निनः शिबिरसंनिवेश इव कृतयुगस्य; पद्मासनशितमकरन्दपानाधीयमानमकरकुलसङ्गमः प्रथमोऽवतार इव ब्रह्मलोकस्य, कलकलमुखरमहावादिनीमनसंकुलो विपक्ष इवोत्तरकुरूणाम्, ईश्वरमार्गणसंतापनभिन्नसकलजनो विजिगीषुरिव त्रिपुरस्य, सुधारसरसितधवलगृहपङ्क्तिपाण्डुरः प्रतिनिधिरिव चन्द्रलोकस्य, मधुमत्तजनवादिनीभूषणरवभरितभुवनो नामाभिहार इव कुबेरनगरस्य, स्वार्णाभराख्यो जनपदविशेषः ।

यत्तपोवनमिति मुनिभिः, कामायतनमिति वेश्याभिः, संगीतशालेति लासकैः, यमनगरमिति शत्रुभिः, चिन्तामणिभूमिरित्यर्थिभिः, वीरक्षेत्रमिति शस्त्रोपजीविभिः, गुरुकुलमिति विद्यार्थिभिः, गन्धर्वनगरमिति गायनैः, विश्वकर्ममन्दिरमिति विज्ञानिभिः, लाभभूमिरिति वैदेहकैः, द्यूतस्थानमिति बन्दिभिः, साधुसमागम इति सद्भिः, वज्रपञ्जरमिति शरणागतैः, विटगोष्ठीति विदग्धैः, सुकृतपरिणाम इति पथिकैः, असुरविवरमिति धातिकैः, शाक्या-

तत्र चैतादृशे स्वार्णाभराख्यो जनपदविशेष इति संबन्धः । आरामा उपवनानि, रामाश्च नार्यः । गन्धस्य परिमलस्सम्भोगेऽनुभवः, संस्कार. । मलनं निवर्तनम्, समालम्भनं च । महिषी मुख्या भार्यापि । मरुतो वाता, देवाश्च । शिबिरसंनिवेश कटकबन्ध । कृतं प्रतिग्रहार्हं युगं द्वयं सत्यपरपर्यायं येन च युगोच्यते । कृतयुगं वस्तो युगमेद । पद्मासनमासनमेद, पद्मेवासनं च । अदर्शन तत्समद्विजा । ब्रह्म पद्मासनस्थितो ब्रह्म च ब्राह्मणेति द्वन्द्व. । वाहिन्यो नद्यः, सेना च । विपक्षो शत्रुम् । मेरुसमीपवासिनो जना उत्तरकुरव. । ईश्वरमार्गणो राजदण्डसाधनमार्गणा, हरशरश्चेश्वरमार्गणः । संतापनभिन्नेति । ईश्वरशरेण हि सकलं त्रिपुरं दग्धम् । योधकनाशे हि युद्धे देवैरिव हताहु । जेतास्य विजिगीषु. । 'सुधा मकोत्पत्तयो.' । मत्तवादिनी मुख्या स्त्री, पक्षिणी च । नामाभिहारः पर्यायान्तरम् ।

लासकैर्नटै. । वैदेहकैर्वणिग्भिः । द्यूतस्थानमिति साधुभागो धीयते तत्र । बन्दिभ्योऽभिप्राभिलषितसंघते सुकृतपरिणामता । धातिकैर्विवरस्यखननिभिराधार्यैः । शाक्यो बौद्ध. । चारणैः कुशीलवैः । वसुधारा धनप्रवाहः ।

श्रम इति शमिभिः, अन्मर.पुरमिति कामिभिः, महोत्सवमना
इति चारणैः, वसुधारेति च विप्रैरुक्तम ।

यत्र च मातङ्गगामिन्य शीलवत्यश्च गौर्यो विभवरताश्च, श्या
माः पद्मरागिण्यश्च, धवलद्विजशुचिवदना मदिरामोदिश्वसनाश्च
चन्द्रकान्तवपुषः शिरीषकोमलाङ्ग्यश्च अभुजङ्गगम्याः कञ्चुकिन्य
श्च, पृथुकलत्रश्रियो दरिद्रमध्यकलिताश्च, लावण्यवत्यो मधुरभाषि
ण्यश्च, अप्रमत्ताः प्रसन्नोज्ज्वलरागाश्च अकौतुकाः प्रौढाश्च प्रमदाः

यत्र च प्रमदाना चक्षुरेव सहज मुण्डमालामण्डन भारः कुव
लयदलदामानि । अलकप्रतिबिम्बान्येव कपोलतलगतान्यधिक
श्रवणावतंसाः पुनरुक्तानि तमालकिसलयानि । प्रियकथा एव मुख
गाः कर्णालङ्कारा आडम्बरः कुण्डलादिः । कपोल्या एव मनद
लोककारका विभवो निशासु मणिप्रदीपाः । निःश्वासाकृष्टमधुकर
कुलान्येव रमणीय मुखावरण कुलस्त्रीजनाचारो जालिका
वाण्येव मधुरा वीणा वाद्यविज्ञान तन्त्रीताडनम । हासा एवाधि

मातङ्गेत्यादयो विरोधा । मातङ्गो हस्ती, चण्डालश्च । ता प्रमदाश्चण्ड
नपि गच्छन्ति ता कथं शीलवत्य इति विरोध. सर्वत्र ज्ञेय । गौर्यो गौराङ्ग
विभव ऐश्वर्ये रता. । यत्र विगतो भवस्तत्र कथं गौरी रतेति । विगतं भवे
यस्या वा । श्यामा श्यामलाङ्ग्यः । पद्मरागिण्यो लोहितमणिभूषणाः । श
रात्रय कथ पद्मरागिण्य । रात्रौ पद्माना सङ्कोचात् । द्विजैर्दन्तैः । शुचिव
मदिरावन्मदिरया वा । आमोदी श्वसनो मुखमारुतो यासा धवलद्विजवच्छ
ब्राह्मणवच्छुचि वदनं ताः कथ मदिरामोदिश्वसना । चन्द्रवत्कान्तं वपुर्यासा
शिरीषपुष्पवत्सुकुमाराङ्ग्यश्चन्द्रकान्तस्येव वपुर्यासा ता कथं शिरीषकोमलाङ्ग्यः
भुजङ्गा विटा., कञ्चुकं क्षीणा वाम , वारबाणाख्यश्च । याश्च कञ्चुकिन्यः स
र्पस्ता कथ भुजङ्गैर्न गम्याः । कलत्रं जघनम् । दरिद्रं क्षामं मध्यमुदर यासा
कलत्रस्य परिवारस्य पृथ्वी श्रीस्ता. । कथं दरिद्राणा निर्धनाना मध्ये कलि
[illegible]ख्याता भवन्ति । लावण्य सौन्दर्यम् । मधुर हृद्यम् । लावण्यरसवतीना म
[illegible]ध्यते । अप्रमत्ता प्रमादशून्या । प्रसन्नो मनोहरः । उज्ज्वले मन
च सुरा तयोज्ज्वलो मुखरागो यासां ताः । कथमप्रमत्ता अपि
अकरकङ्कणाः । विवाहितानां हि करकङ्कणोऽवबध्यते । 'दूर्वाक्षतदि
[illegible]रोरगत्वचः । कङ्कणोपधयश्चेति कौतुकाख्याः प्रकीर्तिताः ॥'
मुण्डमालारूप मण्डनं मुण्डमालामण्डनम् । सहजमकृत्रिमम् । अनेककुवल
दलदामाभ्यामोत्कर्ष , न तु कुवलयदलदामसमभवेऽपि प्रतिनिधिरूपतापादनम्

…नुरक्ताः पञ्चशाखा निर्यान्ति बहुरूपोद्भवाः । अवनतानिरिक्ता इवोन्मत्तगोऽङ्गनागो निर्गुणो रावणपक्षवद्भुः गुरुमदहुः । वारिव एव कोमलमना परिहासमदार्वेषणता निसर्गोऽस्मानि कृतानि । धीवरोन्मादवेदविन्दव एव निःस्पृहाः सुवर्णभूषयो हारार्तु भागाः । भीष्म एव विलासवर्तिवचिलासकमण्डप्रा वाणिनां विषमबाणमन्मथितिनं भवनमणिवेदिका । बलन्तीमनि-र्माणनर्तिपुलार्नेव सुरवाणि पताकापदानि निराकानिन्द्रनी-लगुरूणि । मधुरस्वकृता भवनकल्पांसा एव मधुविधाः संचर-णशाला देवकन्यकाः परिजनाः ।

तत्र च महाभारत इव सर्ववर्णधरे धनुर्वेदप्रधानः, मेरुमय इव कल्याणपरिवारे, मन्दरमय इव लक्ष्मीसमाकर्षणे, जलनिधिमय इव मर्यादायाम्, आकाशमय इव शब्दप्रादुर्भावे, शशिमय इव कलासंग्रहे, वेदमय इवाकृत्रिमाचारे, धरणिमय इव लोकधृतिकरणे, पवनमय इव सर्वपार्थिवरजोविहरणे, गुरुर्दर्शनानि, शुक्रो नयानि, विशालो मनसि, जनकस्तपसि, सुयात्रः कर्मणि, सुमन्त्रो मन्त्रेषु, बुधः सदसि, अर्जुनो यशसि, भीष्मो धनुषि, निषधो व-

---

भय इवनैव एकार्ध प्रवर्तित । लक्ष्मीरिव इत्यादो बोद्धव्यम् । आरम्भः स्फुटः । अभिधा हिरोवृक्षभेदः । मधुरया रम्या । विषमबाणमित्यपि सुरत्वात् ।

तत्र चेत्यादौ एव पुनर्भूर्धनाम प्रथमोऽभिहित एवैतस्य । वर्णा विप्रादयः, ब्राह्मणादयश्च । कल्याणं क्षेम, सुवर्णं च । मन्दरेण क्षीरोदसागरमन्थने, पुष्पभृतिना गवायार्थं वैश्रवणाभवने । मर्यादायाम्, सीमा च । शब्दो ध्वनोऽपि । प्रादुर्भावः प्रकाशनम् । कला षोडशभागः, शिल्पं च । अकृत्रिम सहजगुणः, अनो-रंगेय च । धृतिर्धैर्यम्, धारणं च । पार्थिवो राजा, पृथिवीसम्बन्धी च । रजोवि-हारा प्रसाद रेणुवर्षश्च । गुर्विलादिना बृहस्पत्यादीनां गुरुत्वमित्यस्य सूच-नार्थं । गुरुर्बृहस्पतिः, गुरुर्महान् । गम्भीरशब्दत्वाद्दर्शनाद्य । शुक्रो भृगुः, आदि-त्यश्च कविस् । विशाले विस्तीर्णः, विशालाख्य राजा अभवत् । अथ विशालो नाम बोधिसत्त्वः स एव धान्य धान्यमना इत्यपि प्रतीयते । जनको जन-यिता, जनक इव तपस्वी च । सुयात्र इति । शोभना यात्रा यस्य सोऽपि । कर्तव्यावधारणं मन्त्र स शोभनो यस्येति च । बुधः पण्डितः, ग्रहश्च । अर्जुनः शुक्लोऽपि । भीष्मो भयानकः, गाङ्गेयश्च । निषधो पर्वतीयः, कठिनो वा,

शुश्राव च भुवि भगवन्तमपरमिव साक्षादमरगमयनं दाक्षिणात्यं बहुविधविद्याभावभासितात्मगुणैः शिष्यैरिवानेकसहस्रसंख्यैर्व्याप्तमस्तलोकं भैरवाचार्यनामानं महाशैवम् । उपनयन्ति हि हृदयमदृष्टमपि जने शीलसंवादाः । यतः स राजा श्रवणसमकालमेव तस्मिन्भैरवाचार्ये भगवति द्वितीय इव कपर्दिनि दूरगतेऽपि गरीयसीं बबन्ध भक्तिम् । आचकाङ्क्ष च मनोरथैरप्यस्य सर्वथा दर्शनम् ।

अथ कदाचित्पर्यस्तेऽस्ताचलचुम्बिनि वासरेऽन्तःपुरवर्तिनं राजानमुपसृत्य प्रतीहारी विज्ञापितवती—'देव, द्वारि परिव्राजको कथयति च भैरवाचार्यवचनादेवमनुप्राप्तोऽस्मि' इति । राजा तु श्रुत्वा सादरम्—'क्वासौ । आनयाशु । प्रवेशयैनम्' इति चाभाषीत् । तथा चाकरोत्प्रतीहारी । नचिराच्च प्रविशन्तं प्रांशुम्, आजानुभुजम्, क्षामक्षाममपि स्थूलास्थिभिरवयवैः पीवरमिवोपलक्ष्यमाणम्, पृथूत्तमाङ्गम्, चतुरङ्गुलिमात्रस्फुटललाटम्, निर्मांसगण्डकूपकम्, मधुबिन्दुपिङ्गलपरिमण्डलाक्षम्, ईषदावक्रघोणम्, अतिप्रलम्बैककर्णपाशम्, अलाबुबीजविकटोन्नतदन्तपङ्क्तिम्, भुजगानुकारयाधरलेखम्, लम्बचिबुकायततरलपनम्, अंसावलम्बिना काषायेण योगपट्टकेन विरचितवैकक्षकम्, हृदयमध्यनिबद्धग्रन्थिना च रागेणेव खण्डशः कृतेन धातुरसारुणेन कर्पटेन कृतोत्तरासङ्गम् । पुनरुक्तवाल्कलपट्टवेष्टननिश्चलमूलेन मद्रमृत्परिशोधनसंशयक्लिन्नउना कौपीनसनाथशिखरेण खर्जूरपुटसमुद्गकगर्भीकृतभिक्षाकपालकेन दारवफलकत्रयत्रिकोणत्रिविष्टिनिविष्टकमण्डलुना बहिरुपपा-

श्रुतान्तानां वर्णिता । भुवीति । भूस्थलेऽप्यतुलभक्तदर्शनमस्योपकम् । शीलसंवादाः शीलसादृश्यानि । कपर्दिनि शिवे ।

नचिराच्चेत्यासौ मन्दिरमिमप्रावीशदिति संबन्धः । प्रांशुं दीर्घम् । जानुलंबम् । उक्तं च—'जङ्घा तु प्रसृता जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम्' । पीवरं स्थूलम् । स्फुटं निम्नोन्नतम् । ललाटमलिकं गोधि । गण्डकूपोऽक्ष्णोरधोदेशः । घोणा नासिका । अलाबुस्तुम्बी । उक्तं च—'तुम्ब्यलाबू उभे समे' । भुजगानामधस्तादोष्ठोऽनुकारः । 'अधोऽधरस्य चिबुकम्' । लपनं मुखम् । उत्तरासङ्गमुपरिप्रावरणम् । पुनरुक्तं पीनत्वेन कृतम् । पट्टो रज्जुः । त्रितउचालनी परिसवनशब्दवाच्या । कौपीनं गुह्यदेशः उपचारात्, तदाच्छादनं च खर्जूरपुटस्य वृक्षस्य च दलनिर्मितैः पुटैः शिक्यैः, पत्रैश्च समुद्गकः कपालभाजः भिक्षार्थं क्रियते ।

दितपादुकावस्थानेन स्थूलदशासूत्रनियन्त्रितपुस्तिकापूलिकेन वामकरधृतेन योगभारकेणाध्यासितस्कन्धम्, इतरकरगृहीतवेत्रासनं मस्करिणमद्राक्षीत् । क्षितिपतिरभ्युपगतमुचितेन चैनमादरेणान्वमहीत् । आसीनं च पप्रच्छ—'क्व भैरवाचार्यः' इति । सादरनरपतिवचनमुदितमनास्तु परिव्राट् तमुपनगरं सरस्वतीतटवनावलम्बिनि शून्यायतने स्थितमाचचक्षे । भूयश्चावभाषे—'अर्चयति हि महाभागं भगवानाशीर्वचसा' इत्युक्त्वा चोपनिन्ये योगभारकादाकृष्य भैरवाचार्यप्रहितानि रत्नवन्ति बहलालोकलिप्तान्तःपुराणि पञ्च राजतानि पुण्डरीकाणि ।

नरपतिस्तु प्रियजनप्रणयभङ्गकातरो दाक्षिण्यमनुरुध्यमानो ग्रहणलाघवं च लङ्घयितुमसमर्थो दोलायमानेन मनसा स्थित्वा चिरं कथं कथमप्यतिसौजन्यनिम्नस्तानि जग्राह । जगाद च—'सर्वकल्मषप्रसवहेतुः शिवभक्तिरियं नो मनोरथदुर्लभानि फलति फलानि । येनैवमस्मासु प्रीयते भगवान्भुवनगुरुर्भैरवाचार्यः । श्वो द्रष्टास्मि भगवन्तम्' इत्युक्त्वा च मस्करिणं व्यसर्जयत् । अनया च वार्तया परां मुदमवाप ।

अपरेद्युश्च प्रातरेवोत्थाय वाजिनमधिरुह्य समुच्छ्रितश्वेतातपत्रः समुद्धूयमानधवलचामरयुगलः कतिपयैरेव राजपुत्रैः परिवृतो भैरवाचार्यं सवितारमिव शशी द्रष्टुं प्रतस्थे । गत्वा च किंचिदन्तरं तदीयमेवाभिमुखमापतन्तमन्यतमं शिष्यमद्राक्षीत् । अप्राक्षीच्च—'क्व भगवानास्ते' इति । सोऽकथयत्—'अस्य जीर्णमातृगृहस्योत्तरेण बिल्ववाटिकामध्यास्ते' इति । गत्वा च तं प्रदेशमवततार । प्रविवेश च बिल्ववाटिकाम् ।

अथ महतः कार्पटिकवृन्दस्य मध्ये प्रातरेव स्नातम्, वृत्ता-

धनुष्प्रबन्धिनि फलकत्रये त्रयः कोणास्तेषु यास्थितो यष्टयस्तासु निविष्टः कमण्डलुर्येन तेन । योगभारकेण मात्राभारिकया । मस्करिणं परिव्राजम् । रत्नानि रौप्याणि ।

लङ्घयितुमुल्लोढुम् । निम्नः प्रवणः ।

अन्यतममपरम् । उत्तरेणोत्तरस्यां दिशि ।

अपरेद्युश्च भैरवाचार्यं द्रष्टुमिति सम्बन्धः । कार्पटिकाः मठीयाः । अनुगिरम

पुस्तिकम्, अनुष्ठिताग्निकार्यम्, कृतभस्मरेखापरिहारपरिकरे हरितगोमयोपलिप्तक्षितितलविरचिते व्याघ्रचर्मण्युपविष्टम्, कृष्णकम्बलप्रावरणनिभेनागुरुविवरप्रवेशाद्दृष्ट्या पातालान्धकारराशिमिवाकर्षयन्तम्, उन्मिषता विद्युत्कपिलेनात्मतेजसा महामांसविक्रयक्रीतेन मनःशिलापङ्केनेव दिग्लोकं लिम्पन्तम्, जटीकृतैककेशलम्बमानग्रन्थिबद्धगुटिकेनोर्ध्वपदेन शिरापादेन भ्रमन्तमिव विधावलेपदुर्विदग्धधातुपरिसंपत्तः सिद्धान्धपलकविषयशिरोरुहेण वयसा पञ्चपञ्चाशतं वर्षाण्यतिक्रामन्तम्, ग्लानिस्पृश्यमाणदग्धलोमशेषम्, लोमशकर्णशष्कुलीप्रदेशम्, पृथुललाटतटम्, विरलया भस्मललाटिकया चतुरः शिरोधृतदग्धगुग्गुलुसंतापस्फुटितकपालास्थिपाण्डुरराजिशङ्कामिव जनयन्तम्, सहजललाटवलिभङ्गसंकोचितपूर्वभागां बभ्रुभासं भ्रूसंगत्या निरन्तरामायामिनीमेकामिव भ्रूलेखां बिभ्राणम्, ईषत्काचकाचरकनीनिकेन रक्तापाङ्गनिर्गतांशुप्रतानेन मध्यधवलभासेन्द्रायुधेनेवातिदीर्घेण लोचनयुगलेन परितो महामण्डलमिवानेकवर्णरागमालिखन्तम्, सितपीतलोहितपताकापलितशबलम्, शिखावलिमिव दिक्षु विक्षिपन्तम्, तार्क्ष्यतुण्डकोटिकुब्जाग्रघोणम्, दूरविदीर्णसृक्कसन्धिकपोलम्, किंचिदन्तुरतया सदाहृदयसंनिहितहरमौलिचन्द्रातपेनेव निर्गच्छता दन्तालोकेन धवलयन्तं दिशां जालकम्, जिह्वाग्रस्थितसर्वशैवसंहिताविभारेणेव मनाक्प्रलम्बितोष्ठम्, प्रलम्बश्रवणपालीप्रेङ्खिताभ्यां स्फटिककुण्डलाभ्यां शुक्रबृहस्पतिभ्यामिव सुरासुरविजयविद्यासिद्धिश्रद्धयानुबध्यमानम्, बद्धविविधौषधिमन्त्रसूत्रपङ्क्तिना सलोहवलयेनैकप्रकोष्ठेन शङ्खखण्डं पूष्णो दन्तमिव भगवता भवेन भग्नं भक्त्या भूष-

प्रावृषा परिहारोऽत्र मर्यादा । शङ्खु ललाटास्थि । उक्तं च—'शङ्खो निधौ ललाटास्थ्नि' । गुटिका खण्डिका । उपरीत्याद्यभिप्रायेणोक्तम्—ऊर्ध्वपद(पदे)-नेति । प्रशाखा शिरा शिराजाल. । अवलेपोऽहङ्कृतिः । ललिकं ललाटता । शङ्खो ललाटास्थि । शष्कुली कुहरम् । 'कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यम्' । काचरा पीतवर्णा । तुण्ड मुखम् । कोटिः प्रान्त', वक्रम् । 'प्रान्तावोष्ठस्य सृक्किणी' 'प्रकोष्ठमन्तरे विद्यादरत्निमणिबन्धयो.' । पूष्णो रविभेदस्य । पुरा दक्षयागतस्य हरेनिन्दतः 'मन्यनागते किमर्थमागतोऽसि' इति मुष्टिप्रहारेण हरेण दन्ता

पीडितं कलयन्तम्, अखिलरसकूपोद्वहनघटीयन्त्रमालामिव घट- अक्षमालां दक्षिणेन पाणिना भ्रमयन्तम्, उपरि दोलायमानेनाति- लाघवेन कूर्चकलापेन समार्जयन्तमिवान्तर्गतं निजरजोनिकरम्, अ- तिनिबिडनीललोममण्डलविचितं च ध्यानजडेन तुन्देन स्था- मिव हृदयेन दधानम्, ईषच्छिथिलपलितवलयलम्बमानतुन्दं, उपनीयमानस्फिग्जानुपिण्डकम्, फेनपाण्डुरविमलक्षौमपट्टकौपीनं, गात्रसम्भारभुजङ्गवलयमण्डलितेनामृतफेनधवलेन योगपट्टेन वासु- किनेवाप्रतिहतानेकमन्थरभ्रमणाविर्भूतेन प्रदक्षिणीक्रियमाणम्, अरु- णतामरससुकुमारतलस्य पादयुगलस्य निर्मलैर्नखमयूखजालैर्जर्ज- रयन्तमिव महानिधानोद्धरणरभसेन रसातलम्, तोयक्षालितशुचिना धौ- तपादुकायुगलेन हंसमिथुनेनेव भागीरथीतीर्थयात्रापरिचयागतेनानु- गम्यमानचरणान्तिकम्, शिखरनिखातकुब्जकालायसकण्टकेन वैण- वेन विशाखिकादण्डेन सर्वविघ्नसिद्धिविघ्नविनायकापनयनाङ्कुशेनेव सततपार्श्ववर्तिना विराजमानम्, अबहुभाषिणं मन्दहासिनं सर्वो- पकारिणं कुमारब्रह्मचारिणम्, अतितपस्विनम्, महामनस्विनं कृशक्रो- धम्, अकृशानुरोधम्, महानगरमिवादीनप्रकृतिशोभितम्, मेरुमिव कल्पतरुपल्लवराशिसुकुमारच्छायम्, कैलासमिव पशुपतिचरणरजः- पवित्रितशिरसम्, शिवलोकमिव माहेश्वरगणानुयातम्, जलनिधि- मिवानेकनदनदीसहस्रप्रक्षालितशरीरम्, जाह्नवीप्रवाहमिव बहुपु- ण्यतीर्थस्थानशुचिम्, धाम धर्मस्य, तीर्थं सत्यस्य, कोशं कुशल- स्य, पत्तनं पूततायाः, शाला शीलस्य, क्षेत्रं क्षमायाः, शालेयं शा-

---

तत्करस्पर्शेन पावनत्वात्तत्र भक्ति । अखिलस्य रसस्य कूपादुद्वहनाय घटीयन्त्र- मालापि भ्राम्यते । दोलायमानत्वेन समार्जनसम्भावना । कलापग्रहणं मार्जनीसा- दृश्यात् । रजो राग, रेणुश्च । विचित व्याप्तम् । तुन्दमुदरम् । स्फिग्जानुम- ध्यत्र प्रसिद्धे । 'स्त्रिया स्फिचौ कटिप्रोथौ' इत्यमरः । फेनवत्तश्च श्वेत । वासुकिनेवेति । न सामान्येनेति प्रभावपरिशोधकम् । जर्जरयन्तं खण्डशः कुर्वाणम् । तोयेत्यादि । हंसमिथुनस्यापि विशेषणम् । शिखरेत्यादिनाङ्कु- शसादृश्यं विशाखिकादण्डस्योक्तम् । निखात उत्कीर्णः । कालायसं शस्त्रभेदः । विशाखिका खनित्रिका । विघ्नोऽन्तरायः विनायको गजाननः । प्रकृतिः स्वभावः मायादिका च । राशित्वेन च सुकुमारा । गणाः समूहाः, प्रमथाश्च । नदनदीत्येकशेषो युक्तः । सहस्रेषु तैः प्रक्षालितशि(शरी)रः । तीर्थेषु यत्स्थानं

शालीनतायाः, स्थानं स्थितेः, आधारं धृतेः, आकरं करुणायाः, निकेतनं कौतुकस्य, आरामं रामणीयकस्य, प्रासादं प्रमादस्य, अगारं गौरवस्य, समाजं सौजन्यस्य, संभवं सद्भावस्य, कालं कलेः, भगवन्तं साक्षादिव विरूपाक्षं भैरवाचार्यं ददर्श।

भैरवाचार्यस्तु दूरादेव राजानं दृष्ट्वा शशिनमिव जलनिधिश्चचाल। प्रथमतरोत्थितशिष्यलोकश्चोत्थाय प्रत्युज्जगाम समर्पितश्रीफलोपायनश्च जह्नुकर्णसमुदीर्यमाणगङ्गाप्रवाहह्रादगम्भीरया गिरा स्वस्तिशब्दमकरोत्।

नरपतिरपि प्रीतिविस्तार्यमाणधवलिम्ना चक्षुषा प्रत्यर्पयन्निव पटुतराणि पुण्डरीकवनानि ललाटपट्टपर्यस्तेन चोदंशुना शिखामणिना महेश्वरप्रसादमिव तृतीयनयनोद्गमेन प्रकाशयन्नावर्जितकर्णपल्लवपलायमानमधुकरः शिवसेवासमुन्मूलितशेषपापपल्लवमुच्यमान इव दूरावनतः प्रणाममभिनवं चकार। आचार्योऽपि— 'आगच्छ। अत्रोपविश' इति शार्दूलचर्मात्मीयमदर्शयत्। उपदर्शितप्रश्रयस्तु राजा मत्तहंसकलगद्गदस्वरसुभगां मधुररसमयीं महानदीमिव प्रवर्तयन्वाचं व्याजहार— 'भगवन्, नार्हसि मामन्यनृपस्खलितैः खलीकर्तुम्। अशेषराजकोपेक्षिताया इव लक्ष्म्याः खल्वयं लीलापराधो द्रविणदौरात्म्यं वा यदेवमाचरति मयि गुरुः। अभूमिरयमुपचाराणाम्। अलमतिप्रश्रया। दूरस्थितोऽपि मनोरथशिष्योऽयं जनो भवताम्। माननीयं च गुरुवन्नोल्लङ्घनमर्हति गुरोरासनम्। आसतां च भवन्त एवात्र' इति व्याहृत्य परिजनोपनीते वाससि निषसाद। भैरवाचार्योऽपि प्रीत्यानतिक्रमणीयं नृपवचनमनुवर्तमानः पूर्ववत्तदेव व्याघ्राजिनमभजत।

आसीने च सराजके परिजने शिष्यजने च समुचितमध्यां-

चमनं तेन शुचिम्। तीर्थस्थाने स्नानतलाद्यवस्थितिभिश्च शुचिः। शालीनता विनीतत्वम्। निकेतनं गृहम्। तत्र हि सर्वस्य कौतुकं जायते।

शशयपि राजा, तं च दूरादेव दृष्ट्वा जलनिधिश्चलति। गाम्भीर्याच्च जलनिधिरेवेत्युक्तम्। बिल्वं श्रीफलम्। गङ्गेत्यादिना पवित्रत्वमाह।

धवलिम्नेत्यनेन पुण्डरीकाणां धवलत्वमाह। आमूलपुण्डरीकाणां राजत्वात्। आवर्जितं स्वरवच्च तेन सुभगाम्। शार्दूलो व्याघ्रः।

दिकं चक्रे । क्रमेण च नृपमानुपंह्लनान्तःकरणः
विमला दशनदीधितीः स्फुरन्तीः शिवभक्तीरिव
वाच—'तात, अतिनम्रनैव ते कथयति गुणानां गौरवम् ।
त्संपत्पात्रमसि । विभवानुरूपास्तु प्रतिपत्तयः । जन्मनः प्रभृ
दत्तदृष्टिरस्मि स्वापतेयेषु । यतः सकलदोषकलापानलेन्धनैर्धन
विक्रीतं कचिच्छरीरकमस्ति । भैक्षरक्षिताः सन्ति प्राणाः
दुर्गृहीतानि कतिचिद्विद्यन्ते विद्याक्षराणि । भगवच्छिवभट्टारक
पादसेवया समुपार्जिता कियत्यपि संनिहिता पुण्यकणिका
स्वीक्रियतां यदत्रोपयोगार्हम् । प्रतनुगुणग्राह्याणि कुसुमानीव
भवन्ति सतां मनांसि । अपि च । विद्वत्संमताः श्रूयमाणा
साधवः शब्दा इव सुधीरेऽपि हि मनसि यशांसि कुर्वन्ति । वि
विशतः कुतूहलस्य फेनधवलैः स्रोतोभिरिवापह्रियमाणो गुणगणै
नीतोऽस्मि कल्याणिना' इति ।

राजा तु तं प्रत्यवादीत्—'भगवन्, अनुरक्तेष्वपि शरीर
दिषु साधूनां स्वामिन एव प्रणयिनः । युष्मद्दर्शनादुपार्जितमे
चापरिमितं कुशलजातम् । अनेनैवागमनेन स्पृहणीयं पदमारो
पितोऽस्मि गुरुणा ।' इति विविधाभिश्च कथाभिश्चिरं स्थित
गृहमगात् ।

अन्यस्मिन्दिवसे भैरवाचार्योऽपि राजानं द्रष्टुं ययौ । तं
च राजा सान्तःपुरं सपरिजनं सकोषमात्मानं निवेदितवान् ।
च विहस्योवाच—'तात, क्व विभवः, क्व च वयं वनवर्धिताः ।

अन्तःकरणं मनः । गौरवमुत्कर्षः, भारवत्त्वं च । अदत्तदृष्टिरिति । न
मया धनान्यलभ्यानि । स्वापतेयेषु धनेषु । संरक्षिता इति यदि कदाचित्क
दुपयोगं यास्यन्तीति । अनेन प्राणादिदानमेवोचितमित्युक्तम् । सकलसंपत्पात्र
स्येयतः कियती वसुसंपत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह—प्रतन्वित्यादि । गुण
उत्कर्षाः, तन्तवश्च । कुसुमानीवेति । कुसुमसादृश्येन मनसः सौकुमार्यमप्यु
क्तम् । साधवः शिष्टाः, शब्दा इव साधवः । संस्कृता विद्वत्संमताश्च । फेनवत्
धवलैर्गुणगणैः स्रोतोभिश्च ।

स्वामिन एव प्रणयिन इति । अनुरक्तान्यपि शरीरादीनि प्रणयिन
स्वायत्तानीत्यर्थः ।

नोष्मणा म्लापयन्तं लतेव मनस्विता । खद्योतानामिवांशमाक-
मेयमपरोपतापिनी राजते तेजस्विता । मयादृशा एव भाजनं
भूतेः' इति स्थितया च कंचित्कालं जगाम ।

परिव्राट् तेनैव क्रमेण पञ्च पञ्च राजतानि पुण्डरीकाण्युपा-
नीपचकार । एकदा तु श्वेतकर्पटावृतं किमप्यादाय प्राविशत् ।
उपविश्य च पूर्ववत्स्थितया मुहूर्तमब्रवीत्—'महाभाग, भवन्तमाह
रवाषान्वधाम्नश्च्युप्यः पातालस्वामिनामा ब्राह्मणः । तेन महा-
राक्षसहस्तादपहृतो महानिरट्टहासनामा । सोऽयं भवद्भुजयोग्यो
गृह्यताम्' इत्यभिधायापहृतकर्पटावच्छादनात्परिवारादाचकर्ष शर-
द्गगनमिव पिण्डतां नीतम्, कालिन्दीमवाहमिव स्तम्भितजलम्,
नन्दकजिगीषया कृष्णकोपितं कालियमिव कृपाणतां गतम्, लोक-
विनाशाय प्रकाशितधारासारम्, प्रलयकालमेघखण्डमिव नभ-
स्तलात्पतितम्, दृश्यमानविकटदन्तमण्डलं हासमिव हिंसायाः,
हरिबाहुदण्डमिव कृतदृढमुष्टिग्रहम्, सकलभुवनजीवितापहरण-
कर्मेण कालकूटेनेव निर्मितम्, कृतान्तकोपानलतप्तेनेवायसा घटि-
तम्, अतितीक्ष्णतया पवनस्पर्शेनापि रुषेव क्वणन्तम्, मणिसभा-
कुट्टिमपतत्प्रतिबिम्बच्छलेनात्मानमपि द्विषेव पाटयन्तम्, अरि-
शिरश्छेदलग्नैः कचैरिव किरणैः करालितधारम्, मुहुर्मुहुस्तडिदु-
न्मेषतरलैः प्रभाप्रकच्छुरितैर्जर्जरितातपम्, खण्डशाञ्छिन्दन्तमिव
दिवसम्, घटाभ्रमिव कालरात्रेः, कर्णोत्पलमिव कालस्य, ओंकार-
मिव शौर्यस्य, अलंकारमहंकारस्य, कुलमिव कोपस्य, देहं दर्पस्य,

तथोता धीरमणय ।

महाभागेति प्रभुगतगुणमामन्त्रणम् । परिवारादाचकर्ष कृपाणमिति संबन्धः ।
पिण्डं शस्त्रम् । उक्तं च—'लोहोऽस्त्री शस्त्रके तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी' इति ।
स्तम्भितं घनं रक्षितमन्तर्जलं यस्य तम् । किल कृपाणस्य वा पानीयं यन्त्रेण
क्रियते । नन्दको विष्णुखड्गः । कालियो नागभेदः । धाराणामासारः, धारारूप-
श्चासारः । दन्तमण्डलं दन्तचक्रवालम्, दशनसमूहश्च । मुष्टिः त्सरुः, अङ्गुरभेदश्च ।
अतितीक्ष्णतयेति । तैक्ष्ण्यं तावत्प्रकृतिः स्तु च परस्परस्पर्शेन क्वणति ।
तथा चातितीक्ष्णोऽतिदण्डप्रकृती रोषेण हुंकरोति । कचैः केशैः । करालिता
व्याप्ता ।

ष्णाङ्गरागम्, कृष्णप्रतिसरम्, कृष्णवाससम्, कृष्णतिलाहुतिनिभेन विद्याधरत्वतृष्णया भानुपनिर्माणकारणकालुष्यपरमाणूनिव क्षयमुपनयन्तम्, आहुतिदानपर्यस्ताभिः प्रेतमुखस्पर्शदूषितम्, प्रक्षालयन्तमिवाशुशुक्षणिं करनखदीधितिभिः, धूमालोहितेन चक्षुषा क्षतजाहुतिमिव हुतभुजि पातयन्तम्, ईषद्विवृताधरपुटप्रकटितसितदशनशिखरेण दृश्यमानमूर्तमन्त्राक्षरपङ्क्तिनेव मुखेन किमपि जपन्तम्, होमश्रमस्वेदसलिलप्रतिबिम्बिताभिरासन्नदीपिकाभिर्दहन्तमिव सिद्धये सर्वावयवान्, अंसावलम्बिना बहुगुणेन विद्याराजेनेव ब्रह्मसूत्रेण परिगृहीतं भैरवाचार्यमपश्यत्। उपसृत्य चाकरोन्नमस्कारम्। अभिनन्दितश्च तेन स्वव्यापारमन्वतिष्ठत्।

अत्रान्तरे पातालस्वामी शातक्रतवीमाशामङ्गीचकार। कर्णतालः कौबेरीम्। परिव्राट् प्राचेतसीम्। राजा तु त्रैशङ्कवेन ज्योतिषाङ्कितां ककुभमलंकृतवान्।

एवं चावस्थितेषु दिक्पालेषु दिक्पालभुजपञ्जरप्रविष्टे विस्रब्धं कर्म साधयति भैरवं भैरवाचार्येऽतिचिरं कृतकोलाहलेषु निष्फलप्रयत्नेषु प्रत्यूहकारिषु शान्तेषु कौणपेषु गलत्यर्धरात्रसमये मण्डलस्य नातिदूर एवोत्तरेणाकस्मात्प्रलयमहावराहदंष्ट्राविवरमिव दर्शयन्ती क्षितिरदीर्यत। सहसैव च तस्माद्विवराद्दाशावारणोत्क्षिप्त इवालानलो-

तरलेभ-अगरो भवतीति सारङ्ग्रहणम्। जाल उत्तम्भ, न सुश्लिष्ट। प्रतिसरो हस्तसूत्रम्। दिक्षु काण्डसूत्रप्रतिबन्ध इति। अत्र तिलानां कृष्णत्वात्परमाणूनामपि कालुष्यकथनम्। क्षतजेति। प्रक्षालनानुगुण्येन रक्ताहुतिः संभाव्यते। जपवशादीषद्विवृतमुखम्। ईषद्विवृतत्वादेव शिखरग्रहणम्। प्रतिबिम्बादानोपपादनार्थमासन्नपदम्। गुणास्तन्तव, गुणनं गुणा। पौनःपुन्यमावर्तनं च। उत्कर्षो वा गुण। विद्याराजो मन्त्रविशेष.।

शातक्रतवीं पूर्वाम्। अङ्गीचकारेत्यनेन सर्वेषां स्वदिक्परिग्रहीतत्वमुक्तम्। कौबेरीमुत्तराम्। प्राचेतसीं पश्चिमाम्। त्रिशङ्कुरिक्ष्वाकुवंश्यः शापाच्चण्डालत्वं प्राप्तो यज्ञेन स्वर्गमारुरुक्षुरर्धपदे देवैर्निवारितो दक्षिणस्यां दिश्युदेति। तेन त्रैशङ्कवेन ज्योतिषाङ्कितां ककुभं दिशं दक्षिणाम्। दक्षिणस्यामित्युक्तेऽनिष्टप्रतीतिरिति त्रैशङ्कवेनेत्युक्तम्।

विस्रब्धमिति। एतदर्थमेव राजादीनां परिग्रहः। प्रत्यूहो विघ्नः। कौणपेषु राक्षसेषु। सहसेत्यादौ प्रबलयत्नामलः पुरुष उदगमदिति संबन्धः।

हस्तम्भः, महावराहपीवरस्कन्धपीठो नरकासुर इव मुक्तो गर्भादुद्भू
बलिदानव इव भित्त्वोत्थितः पातालम्, इन्द्रनीलप्रासाद इवो
ज्वलितरत्नप्रदीपः, स्निग्धनीलघननीचिडकुटिलकुन्तलकान्तमौलि
न्मीलन्मालतीमुण्डमालः, गद्गदतया स्वरस्य स्वभावपाटलतया च
चक्षुषः क्षीब इव यौवनमदेन वल्गद्गलदामकः, करसंपुटमृदित
मृदा दिङ्नागकुम्भाभावंसकूटौ पुनः पुनः पङ्कयन्सान्द्रचन्दन
मदचौरव्यवस्थाम्यासकैरतिसितजलधरशकलशारित इव शारदा
शैकदेशः, केतकीगर्भपत्रपाण्डुरस्य चण्डातकस्योपरि क्षामतरी
कुक्षिः, कक्ष्याबन्धं विधाय विलासविक्षिप्तेन धवलव्यायामपटां
पटान्तेन धरणितलगेन धार्यमाण इव पृष्ठतः शेषेण स्थिरस्थूलो
दण्डः, भूमिभङ्गभयेनेव मन्थराणि स्थापयन्पदानि निर्भरगर्व
कथमपि शैलमिव गात्रमुद्वहन्दर्पेण मुहुर्मुहुरुरसि द्विगुणिते दोर्भि
वामे तिर्यगुत्क्षिप्ते च दक्षिणे जङ्घाकाण्डे कुण्डलिते चण्डस्फोट
टांकारैः कर्मविघ्ननिर्घातानिव पातयन्नेकेन्द्रियविकलमिव जीवलो
कुर्वन्कुवलयश्यामलः पुरुष उज्जगाम । जगाद च विहस्य नरनि
ह्रनादनिर्घोषघोरया भारत्या—'भो विद्याधरीश्रद्धाकामुक, किम
विद्यावलेपः सहायमदो वा यदस्मै जनायाविधाय बलिं मालिन इ
सिद्धिमभिलषसि । का ते दुर्बुद्धिरियम् । एतावता कालेन क्षेत्र
धिपतिरस्य ममाप्येष लब्धव्यपदेशस्य देशस्य नागतन्त्रे श्रोत्रोपकर
श्रीकण्ठनामा नागोऽहम् । अनिच्छति मयि का शक्तिर्भवतामुपरि
गन्तुं गगने । भूनाथोऽप्ययमनायत्तपत्नी यन्वाटलैः सेवा
मदैनस्करणीक्रियते । महत्मेदानीं सहामुना दुर्नरेन्द्रेण दुर्नय

न्तम्भ इति । भोद्धव्देन नाम्ना कृष्णता प्रोक्ता । गर्भान्मध्यात्, उदरात् ।
घना निबिडाः । निबिडकुटिला अतिकुटिलाः कुन्तलाः केशाः । मौलिकूट,
किरीटं च । उक्तं च—'चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः' । स्वभाव
नद्धे. । कक्ष्या कक्षबन्धः । दोर्वेगेनेति । दोषो बाहुः, [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]

फल्गु' इत्यभिधाय च निष्ठुरैः प्रकोष्ठप्रहारैस्त्रीनपि टीटिभप्रभृतीनभिमुखं प्रधावितान्सशरीरावरणकृपाणानपातयत् ।

अथापूर्वाधिक्षेपश्रवणादशरणैरप्यमर्षस्वेदच्छलेनानेकसमरार्पितमसिधाराजलमिव वमद्भिरवयवैरपि रोमाञ्चनिभेन मुक्तशरशल्यनिकरभरलघुमिवात्मानं रणाय कुर्वद्भिरट्टहासेनापि प्रतिबिम्बिततारागणेन स्पष्टदृष्टधवलदन्तमालमवज्ञया हसतेव कथ्यमानसत्त्वावष्टम्भः परिकरबन्धविभ्रमभ्रमितकरनखकिरणचक्रवालेन व्यपगमनाशङ्कया नागदमनभ्रममण्डलबन्धेनेव बध्नन्दश दिशो नरनाथः सावज्ञमवादीत्—'अरे काकोदर काक, मयि स्थिते राजहंसे न जिह्रेषि बलिं याचितुम् । अमीभिः किं वा पक्षपातिभिः । भुजे वीर्यं निवसति, न वाचि । प्रतिपद्यस्व शस्त्रम् । अयं न भवसि । अगृहीतहेतिष्वशिक्षितो मे भुजः प्रहर्तुम्' इति । नागस्तवनादुत्तरम्—'एहि । किं शस्त्रेण । भुजाभ्यामेव भनज्मि भवतो दर्पम्' इत्यभिधायास्फोटयामास । नरपतिरपि निरायुधमायुधेन युधि लज्जमानो जेतुमुत्सृज्य चर्मफलकमट्टहासमसिमधोरुकस्योपरि बबन्ध बाहुयुद्धाय कक्ष्याम् । युयुधाते च निर्दयास्फोटनस्फुटितभुजरुधिरशीकरसिच्यमानौ शिलास्तम्भैरिव पतद्भिर्बाहुदण्डैः शब्दमयमिव कुर्वाणौ भुवनं तौ । न चिराच्च पातयामास भूतले भुजंगं भूपतिः । जग्राह च केशेषु । उच्चखान च शिरश्छेत्तुमट्टहासम् । अपश्यच्च वैकक्ष्यमालान्तरेणास्य यज्ञोपवीतम् । उपसंहृतशस्त्रव्यापारश्चावादीत्—'दुर्विनीत, अस्ति ते दुर्नयनिर्वाहकमिदम् । यतो विश्रब्धमेवाचरसि चापलानि' इत्युक्त्वोत्ससर्ज तम् । अनन्तरं च सहसैवातिबहलां ज्योत्स्नां ददर्श । शरदि विक-

कृपाणः । कुनरेन्द्रो मन्त्रतन्त्रानभिज्ञः । सशरीरेत्यादि । न तु नरेन्द्रवदज्ञान् ।

अथेत्यादौ नरनाथः सावज्ञमवादीदिति संबन्धः । कथ्यमानेत्यादि । अवाक्षणेनावष्टब्धेनाट्टहासेन च । मण्डलं गारुडशास्त्रप्रसिद्धमैन्द्रादिकम् । काकोदरः सर्पः । काकेति निन्दायाम् । काकस्य च बलिमात्रभुक्त्वम् । राजहंसो नृपवरः, हंसभेदश्च । हेतिरायुधम् । आस्फोटयामास बाहू करतालमकार्षीत् । अस्तिमिति प्रशंसार्थे सामान्यपदप्रयोग इति दन्त्यः । वैकक्ष्यमालान्तरितत्वेन, यज्ञोपवीतस्य ।

न्तरा समारोपितो विचित्राणि भैरवाचार्यचरितानि कैलासतुङ्गाग्रो
कथयन्तौ तेनैव सार्धं जगामाजग्मतुरिति।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते राजदर्शनं नाम
तृतीय उच्छ्वासः।

सौवर्णेनुरत्नपीठी न भोगभोगुभो। भूतिरिक्तोऽरिकः। मण्डलप गङ्गः।
अन्यत्त्वन्यः सर्वोपमो। कथयन्त्वपीति शिरसीतिसिद्धये॥

इति श्रीशंकरकविरचिते हर्षचरितसंकेते तृतीय उच्छ्वासः।

चतुर्थ उच्छ्वासः ।

योगं स्नेहेऽपि नेच्छन्ति कुर्वते न करग्रहम् ।
महान्तो नाममात्रेण भवन्ति पतयो भुवः ॥ १ ॥

सकलमहीभृत्कम्पकृदुदपद्यत एक एव नृपवंशे ।
विपुलेऽपि पृथुप्रतिमो दन्त इव गणाधिपस्य मुखे ॥ २ ॥

अथ तस्मात्पुष्पभूतेर्द्विजवरस्वेच्छागृहीतकोषो नाभिपद्म इव पुण्डरीकेक्षणात्, लक्ष्मीपुरःसरो रत्नसंचय इव रत्नाकरात्, गुरुबुधकविकलावत्तेजस्विभूनन्दनप्रायो ग्रहगण इवोदयस्थानात्, महाभारवाहनयोग्यः सागर इव सगरप्रभावात्, दुर्जयबलसनाथो हरिवंश इव शूराभिर्निर्जगाम राजवंशः । यस्मादविनष्टधर्मधवलाः प्रजासर्गा इव कृतयुगात्, प्रतापाक्रान्तभुवनाः किरणा इव तेजोनिधेः, विग्रहव्याप्तदिङ्मुखा गिरय इव भूभृत्प्रभवात्, धरणिधार-

---

योगमित्यादिना प्रसिद्धात्प्रत्युद्धृतवैलक्षण्यमुच्यते । भूपतीनां योगो युक्तिः । गूढप्रत्याहाररसादनादिच्छद्मेत्यर्थः, संबन्धश्च । करग्रहो दण्डग्रहणम्, विवाहश्च । नाममात्रेणेति । नामैव तेषां श्रुत्वा भुवनं कम्पत इत्यर्थः । अर्थशून्येन सकलेनेत्यादिना भाविनी हर्षोत्पत्तिः सूचिता ॥ १ ॥

महीभृद्भिरपि कम्पो वेपथुः, चलनं च । पृथुरादिराजः विस्तीर्णश्च । प्रतिमा सादृश्यम्, दन्तकोशश्च । दन्त इवेति । दन्तोऽप्येको गणाधिपस्य मुखे, समृद्धाधिपत्यप्रदाने च ॥ २ ॥

अथेत्यादौ राजवंशो निर्जगामेति संबन्धः । द्विजवरा विप्रोत्तमाः । ब्रह्मा च द्विजोत्तमः । कोशो गजः, कर्णिका च । पुण्डरीकेक्षणः कमललोचनः, विष्णुश्च । लक्ष्मीः पुरःसरा यस्य लक्ष्मीपुरःसरः । 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते' । मणयश्च रत्नानि । गुरव उपदेष्टारः । बुधाः पण्डिताः । कवयः काव्यकृतः । कलावन्तो गीतादिज्ञाः । तेजस्विनः शूराः । भूनन्दना राजानः । इतरत्र गुरुर्बृहस्पतिः । उदयः प्रभावोऽपि । महाभारो भूपालनरूपो विजयरूपो वा तस्य निर्वहणे योग्यः । सगरवत्प्रभावो यस्य तस्मात्प्राप्तः, सगरराणां च यः प्रभावस्तस्मात् । 'प्रभवात्' इति पाठे सगरवत्प्रकृष्टो भव उत्पत्तिर्यस्य तस्मात्, अन्यत्र सगरस्य यः प्रभवस्तस्मादिति व्याख्या । दुर्जयो दुरभिभवः । बलं प्राणाः सैन्यं वा तेन युक्तः । ततः कर्मधारयः । अन्यत्र दुर्जयोऽजितो विष्णुः, बलो हलधरः, ताभ्यां सनाथः । शूरादिक्रान्तात्, शूरश्च यदूनां राजा तस्मात् । अविनष्टेन पूर्णेन । धवलाः शुद्धाः अविनष्टधर्मान्धवलान्दीति वा । कृतयुगात्संस्कृतात्, कृतयुगादेश्च । प्रताप

णक्षमा दिग्गजा इव मल्लकरात्, उदधीन्पातुमुद्यता जलधरा इव घनागमात्, इच्छाफलदायिनः कल्पतरव इव नन्दनात्, सर्वभूताश्रया विश्वरूपप्रकारा इव श्रीधरादजायन्त राजानः ।

तेषु चैवमुत्पद्यमानेषु क्रमेणोदपादि हूणहरिणकेसरी सिन्धुराजज्वरो गुर्जरप्रजागरो गान्धाराधिपगन्धद्विपकूटपाकलो लाटपाटवपाटच्चरो मालवलक्ष्मीलतापरशुः प्रतापशील इति प्रथितापरनामा प्रभाकरवर्धनो नाम राजाधिराजः । यो राज्याङ्गसङ्गीन्यभिषिच्यमान एव मलानीव मुमोच धनानि । यः परकीयेनापि कातरवल्लभेन रणमुखे तृणेनेव धृतेनालज्जत जीवितेन । यः करधृतधौतासिप्रतिबिम्बितेनात्मनाप्यदूयत समितिषु सहायेन रिपूणां पुरः प्रधनेषु धनुषापि नमता । यो मानी मानसेनारिवत् । यश्चान्तर्गतापरिमितरिपुशल्यशङ्कुकीलितामिव निश्चलामुवाह राजलक्ष्मीम् । यश्च सर्वासु दिक्षु समीकृततटावटविटपाटवीतरुतृणगुल्मवल्मीकगिरिगहनैर्दण्डयात्रापथैः पृथुभिर्भूलोपयोगाय व्यभजतेव वसुधां बहुधा । यं चालब्धयुद्धदोहदमात्मीयोऽपि सकलरिपुसमुत्सारकः परकीय इव तताप प्रतापः । यस्य च वाङ्मयो हृदये-

रिपुमयजननी वार्ता च । विग्रहो विरोध, देहश्च । भूभृतो राज्ञाम्, भूधराणां च । धारणं पालनम्, उद्वहनं च । मल्ल करोतीति मल्लकरस्तस्मात् । सामानि गायतो ब्रह्मणः करान्करिण उत्पन्ना इति वार्ता । पातुं रक्षितुम्, प्रासीकर्तुं च । घन आगम उपदेशो यस्य, घनागमश्च वर्षाकालः । नन्दयतीति नन्दनः, देवोद्यानं च । सर्वेषां भूतानां प्राणिनामाश्रया आश्रयणीयाः, सर्वस्य वा भूतस्याश्रयाः, सर्वेषां वा भूता प्रारमार्थिका अत एवाश्रयणीया । श्रीधरो हरिरपि ।

हूणादयो जनपदभेदाः । प्रजागरो निद्राक्षयः । 'सोऽयं मूर्त पुरीष च मज्जा मेदं मलाश्च ताः । यस्माच्च विमाधन्ति तं विद्यात्कूटपाकलम् ॥' कूटपाकलो हस्तिज्वरः । [illegible] ऽपि एव प्रथितापरनामा राजा । राज्याङ्गान्यमात्यादयः । अभिषि[illegible] प्रतिष्ठाप्यमानो यस्मादिन सिच्यते सोऽङ्गसङ्गीनि मलानि मुमोच । [illegible] नि । तृणं मलर्मुखे प्रियते । तृणेनेति सहोपमा मुखे तृणधारणमनीति [illegible] : [illegible] । धौतपरेन विम्बती [illegible] । समितिष्वपि सङ्ग्रामेषु [illegible] समकार्यनिर्गमन् समीकृतान्यवटानि [illegible] तृणानि [illegible] । विटपाः शाखाः । अटवी वनम् । गुल्मा [illegible] । वल्मीकः [illegible] [illegible] मृत्कूटः । दण्डयात्रापथम् । तत्र यात्रापथैरनेकमार्गैः । [illegible]

षु जलमयो लोचनपुटेषु मारुतमयो निःश्वसितेषु क्षमामयोऽङ्गेषु आकाशमयः शून्यतायां पञ्चमहाभूतमयो मूर्त इवादृश्यत निहतप्रतिसामन्तान्तःपुरेषु प्रतापः । यस्य चासन्नेषु भूधररत्नेषु प्रतिबिम्बितेव तुल्यरूपा समलक्ष्यत लक्ष्मीः । तथा च यस्य प्रतापाग्निना भूतिः शौर्योष्मणा सिद्धिरसिधाराजलेन वंशवृद्धिः शस्त्रव्रणमुखैः पुरुषकारोक्तिर्धनुर्गुणकिणेन करगृहीतिरभवत् । यस्य वैरमुपायनं विग्रहमनुग्रहं समरागमं महोत्सवं शत्रुं निधिदर्शनमरिबाहुल्यमभ्युदयमाहवाह्वानं वरप्रदानमवस्कन्दपातं दिष्टवृद्धिं शस्त्रप्रहारपतनं वसुधारारसममन्यत । यस्मिंश्च राजनि निरन्तरैर्यूपनिकरैरङ्कुरितमिव कृतयुगेन, दिङ्मुखविसर्पिभिरध्वरधूमैः पल्लवितमिव कलिना, ससुधैः सुरालयैरवतीर्णमिव स्वर्गेण, सुरालयशिखरोड्डूयमानैर्धवलध्वजैः पल्लवितमिव धर्मेण, बहिरुपरचितविकटसभासत्त्रप्रपाप्राग्वंशमण्डपैः प्रसूतमिव ग्रामैः, काञ्चनमयसर्वोपकरणैर्विभवैर्विशीर्णमिव मेरुणा, द्विजदीयमानैरर्थकलशैः फलितमिव भाग्यसंपदा ।

तस्य च जन्मान्तरेऽपि सती पार्वतीव शंकरस्य, गृहीतपरहृदया लक्ष्मीरिव लोकगुरोः, स्फुरत्तरलतारका रोहिणीव कलावतः, सर्वजनजननी बुद्धिरिव प्रजापतेः, महाभूभृत्कुलोद्भवा गङ्गेव

व्योमजलम् खण्डशो व्यलभत । भूशब्दादिवशेन पांसुवृन्दत्वात्काठिन्याच्च क्षमामयः शून्यतायां निर्देष्टव्ये । आसन्नेष्विति । आसन्नानि प्रतिबिम्बं गृह्णन्ति, भूतिः संपत्, भस्म च । ऊष्मा चाग्नेर्दाहिका शक्तिः । सिद्धिः पाकोऽपि । वंशो वेणुरपि । व्रणानां मुखान्यग्राणि । गुणान्येव वा मुखान्याननानि । मुखे. किलोक्तिर्भवति । करगृहीतिर्दण्डग्रहणम् । किणश्च व्यायामहस्त एव भवति । अवस्कन्दः. शत्रुपक्षनिगमोऽवस्कन्दः । दिष्टवृद्धिरानन्दवर्धनम् । धूपेनोत्प्रेक्षा कार्ष्ण्यात् । सुधा मसोलम्, अमृतं च । सभासदः । उक्तं च–'समज्या परिषद्गोष्ठीसभासमितिसंसदः । आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥' सत्त्रं सदादानम् । 'सत्त्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च' इत्युक्तम् । प्रपा यत्र तोयदानम् । प्राग्वंशः पत्नीशाला । उक्तं च 'प्राग्वंशः प्राग्घविर्गेहात्' इति । बहिरुपरचिता विकटाः सभासत्त्रप्रपाप्राग्वंशरूपा-पीसैः ।

तस्येत्यादौ तस्य च महादेवी यशोवती नामाभूत्, या यस्य वक्षसि लग्नेति संबन्धः । सती साध्वी, शोभना च । जन्मान्तरे श्यामाया चैवैषा । शंकरस्येत्यादीनि महामुनिशब्दान्तानि राशि योज्यानि । गृहीतमावर्जितम् । परहृदयं चेतः, वक्षश्च ।

ध्वाना दध्वनुरमन्दं दुन्दुभयः । चकाण कोणाहतानन्दादिव प्रत्यूषनान्दी । जयजयेति प्रबोधमङ्गलपाठकानामुच्चैर्वाचोऽश्रूयन्त । पुरुषश्च वल्लभतुरङ्गमन्दुरामन्दिरे मन्दमन्दं सुप्तोत्थितः सखीनां कृतमधुरह्रेषारवाणां पुरःप्रोतत्तुषारसलिलशीकरं किरन्मरकतहरितं यवसं वक्त्रापरवक्त्रे पपाठ—

'निधिसत्त्वविकारेण सन्मणिः स्फुरता धाम्ना ।
शुभागमो निमित्तेन स्पष्टमाख्यायते लोके ॥ ३ ॥
अरुण इव पुरःसरो रवेः पवन इवाविजयो जलागमम् ।
शुभमशुभमथापि वा नृणां कथयति पूर्वनिदर्शनोदयः' ॥ ४ ॥

नरपतिस्तु तच्छ्रुत्वा प्रीयमाणेनान्तःकरणेन तामवादीत्—'देवि, मुदोऽवसरे विषीदसि । सम्पन्नास्ते गुरुजनाशिषः । पूर्णा नो मनोरथाः । परिगृहीतासि कुलदेवताभिः । प्रसन्नस्ते भगवानंशुमाली । नचिरेणैवातिगुणवदपत्यत्रयलाभेनानन्दयिष्यति भवतीम्' इति । अवतीर्य च यथाक्रियमाणाः क्रियाश्चकार । यशोवत्यपि तुतोष तेन पत्युर्भाषितेन ।

ततः समतिक्रान्ते कस्मिंश्चित्कालांशे देव्यां च यशोवत्यां देवो राज्यवर्धनः प्रथममेव संबभूव गर्भे । गर्भस्थितस्यैव च यस्य यशसेव पाण्डुतामादत्त जननी । गुणगौरवक्लान्तेव गात्रमुद्वोढुं न शशाक । कान्तिविसरामृतरसतृप्तेवाहारं प्रति पराङ्मुखी बभूव । शनैः शनैरुपचीयमानगर्भभरालसा च गुरुभिर्वारितापि वन्दनाय कथमपि सखीभिर्हस्तावलम्बेनानीयत । विश्राम्यन्ती सालभञ्जिकेव समीपगतस्तम्भभित्तिष्वलक्ष्यत । कमललोभनिलीनैरलिभिरिव धृतावुद्धर्तुं नाशकच्चरणौ । मृणाललोभेन च चरणनखमयूखलग्नैर्भवनहंसैरिव संचार्यमाणा मन्दमन्दं बभ्राम । मणिभित्तिपातिनीषु प्रतिमास्वपि हस्तावलम्बनलोभेन प्रसारयामास करकमलम्, किमुत सखीषु । माणिक्यस्तम्भदीधितीरप्यालम्बितुमाचकाङ्क्ष, किं पुनर्भवनलताः । समादेष्टुमप्यसमर्थासीद्गृहकार्याणि, कैव कथा

कोणो वादनभाण्डम् । नान्दी भेरी । बहुभेर्यादिना पुरुषस्य नैकट्यमाह । सप्तरोऽश्वः । यवसं घासम् । 'नान्द्या प्रायोऽश्वमुखैर्वेकम्' इति वक्त्रलक्षणम् । अपरवक्त्रं प्रतिदम् । सत्त्वविकारेणेति । यथाधो निधिसत्त्वपरिणाहोद्भूताधोमुखसत्त्वाङ्कुरादिभा-

प्रगरिम्णेव गतिरमन्दायत। मन्दंमन्दं संचरन्त्या नीर्मलकुट्टिमनि-मग्नप्रतिबिम्बनिभेन गृहीतपादपद्मा पूर्वसेवामिवारेभे पृथिव्यस्याः। दिवसमधिशयानायाः शयनीयमपाश्रयपत्रभङ्गपुत्रिकाप्रतिमा विमलकपोलोदरगता प्रसवक्षणं प्रतिपालयन्ती लक्ष्मीरिवालक्ष्यत। क्षपासु सौधशिखरगताया गर्भोन्मायमुषितांशुके स्तनमण्डले संक्रान्तमुडुपतिमण्डलमुपरि गर्भस्य श्वेतातपत्रमिव केनापि धार्यमाणमदृश्यत। सुप्ताया वासभवने चित्रभित्तिचामरग्राहिण्योऽपि चामराणि चालयांचक्रुः। स्वप्नेषु करविधृतकमलिनीपलाशपुटसलिलैश्चतुर्भिरपि दिक्करिभिरक्रियतामभिषेकः। प्रतिबुध्यमानायाश्च चन्द्रशालिकाशालभञ्जिकापरिजनो जयशब्दमसकृदजनयत्। परिजनाह्वानेष्वादिशेत्यशरीरा वाचो निश्चेरुः। क्रीडायामपि नासहताज्ञाभङ्गम्। अपि च चतुर्णामपि महार्णवानामेकीकृतेनाम्भसा स्नातुं वाञ्छा बभूव। वेलालतागृहोदरपुलिनपरिसरेषु पर्यटितुं हृदयमभिललाष। आत्ययिकेष्वपि कार्येषु सविभ्रमं भ्रूलता चचाल। संनिहितेष्वपि मणिदर्पणेषु मुखमुत्खाते खड्गपट्टे वीक्षितुं व्यसनमासीत्। उत्सारितवीणाः स्त्रीजनविरुद्धा धनुर्ध्वनयः श्रुतावसुखायन्त। पञ्जरकेसरिषु चक्षुररमत। गुरुप्रणामेष्वपि स्तम्भितमिव शिरः कथमपि ननाम। सख्यश्चास्याः प्रमोदविस्फारितैर्लोचनपुटैरागसम्भ्रमप्रसवमहोत्सवधियेव धवलयन्त्यो भवनं विकचकुमुदकमलकुवलयपलाशसृष्टिमयं रक्षाप्रतिविधिमिवानवरतं विदधाना दिक्षु क्षणमपि न मुमुचुः पार्श्वम्। आप्तोचितस्थाननिषण्णाश्च महान्तो विविधौषधिधरा भिषजो भूधरा इव भुवो धृतिं चक्रुः। पयोनिधीनां हृदयानीव लक्ष्म्या सहागतानि ग्रीवासूत्रग्रन्थिषु प्रशस्तरत्नान्यबध्यन्त।

परि प्रागादिक्रमापन्नतधारणीयुक्तं। गर्भस्थजनचित्तवृत्त्यनुसारेण गर्भिण्या अपि चित्तवृत्तिर्भवति। यतो बालो भूपतिः तत्रचतुर्णामित्युक्तम्। परिसरः पर्यन्तः। आत्ययिकेष्ववश्यकर्तव्येषु। महान्तः प्रभाविताः, उच्छ्रिताश्च। विविधा ओषधीर्धारयन्ति ये ते विविधा ओषधयो यासु ताः धरा भूमयो येषां ते च। धृतिर्धैर्यम्, धारणं च। लक्ष्म्या सहेति। लक्ष्मीर्हि पयोधिसुता। प्रशस्तरत्नानीति कर्मधारयः, अन्यत्र बहुव्रीहिः।

ततश्च प्राप्ते ज्येष्ठामूलीये मासि बहुलासु बहुलपक्षद्वादश्यां व्यतीते प्रदोषसमये समारुरुक्षति क्षपायौवने सहसैवान्तःपुरे समुदपादि कोलाहलः स्त्रीजनस्य । निर्गत्य च ससंभ्रमं यशोवत्याः स्वयमेव हृदयनिर्विशेषा धात्र्याः सुता सुयात्रेति नाम्ना राज्ञः पादयोर्निपत्य 'देव, दिष्ट्या वर्धसे द्वितीयसुतजन्मना' इति व्याहरन्ती पूर्णपात्रं जहार ।

अस्मिन्नेव च काले राज्ञः परमसंमतः, शतशः संवादितातीन्द्रियादेशो, दर्शितप्रभावः, संकलिती, ज्योतिषि सर्वासां ग्रहसंहितानां पारदृश्वा, सकलगणकमध्ये महितो हितश्च त्रिकालज्ञानभाग्भोजकस्तारको नाम गणकः समुपसृत्य विज्ञापितवान्—'देव, श्रूयताम् । मांधाता किलैवंविधे व्यतीपातादिसर्वदोषाभिषङ्गरहितेऽहनि सर्वेषूच्चस्थानस्थितेष्वेवं ग्रहेष्वीदृशि लग्ने भेजे जन्म । अर्वाक्ततोऽस्मिन्नन्तराले पुनरेवंविधे योगे चक्रवर्तिजनने नाजनि जगति कश्चिदपरः । सप्तानां चक्रवर्तिनामग्रणीश्चक्रवर्तिचिह्नानां महारत्नानां च भाजनं सप्तानां सागराणां पालयिता सप्ततन्तूनां सर्वेषां प्रवर्तयिता सप्तसप्तिसमः सुतोऽयं देवस्य जातः' इति ।

अत्रान्तरे स्वयमेवानाध्माता अपि तारमधुरं शङ्खा विरेसुः ।

ज्येष्ठामूलीयो मासो ज्येष्ठः । बहुलासु कृत्तिकासु । बहुलपक्षः कृष्णपक्षः । पूर्णपात्रं यथापरिहृतवस्त्रादि । उक्तं च—'आनन्ददोहि सौहार्दादेत्य वस्त्रादिकं बलात् । अजानतो हरत्येव पूर्णपात्रं तु तत्स्मृतम् ॥' इति ।

संवादित प्रत्यक्षीकृतः । अतीन्द्रियादेशो भाविकथनम् । संकलिती गणनाज्ञः । पारदृश्वा पर्यन्तदर्शी । भोजको रविमर्चयित्वा, पूजका हि भूयसा गणका भवन्ति । येमगा इति प्रसिद्धा । भागवता इत्यन्ये । व्योम्नि चन्द्रार्कौ राशिषट्के यदैकमार्गस्थितौ भवतः स व्यतीपातः । उक्तं च लाटाचार्येण—'गगने हिमकरसूर्यौ युग्पत्स्यातां यदैकमार्गस्थौ । भगणार्धेऽर्कश्च यदा शशी च स भवेद्व्यतीपातः ॥' इति । अभिषङ्ग संबन्धः । अर्वाक्पश्चात् । चक्रवर्तिनामिति । 'भरतार्जुनमांधातृभगीरथयुधिष्ठिराः । सगरो नहुषश्चैव सप्तैते चक्रवर्तिनः ॥' 'कूर्मोन्नतौ जालहस्तित्वं पद्मादि जालचरणत्वमित्यादि चक्रवर्तिचिह्नानि । 'भव्यश्चक्ररथश्चानि वरा स्त्री परिनायकः । षडेतानि तु रत्नानि कीर्तितानि मनीषिभिः ॥' परिनायकः सेनापतिः । गृहनायको गजाध्यक्षः । सप्ततन्तूनां यज्ञानाम् । सप्तसप्तिः सूर्यः ।

अनाध्माता मुखानिलेनापूरिताः । दुन्दुभिरानकः । तूर्याणि वादित्राणि घोषण-

अनाहतोऽपि क्षुभितजलनिधिजलध्वनिधीरं जुघुषुरभिषेकदुन्दुभिः। अनाहतान्यपि मङ्गलतूर्याणि रेणुः। सर्वभुवनाभयघोषणापटह इव दिगन्तरेषु बभ्राम तूर्यप्रतिशब्दः। विधुतकेसरसटाभ साटोपहर्षविहितदर्पोच्छ्वसद्घर्घरघोणापुटैः समहेषन्त हृष्टा वाजिनः। सलीलमुन्नमितकरैर्नृत्यन्त इव मसृणसुभगं जगर्जुर्गजाः। ववौ पार्थिवाभिषेककुम्भमुखगलन्त्या लक्ष्म्या निःश्वास इव सुरामोदसुरभिर्दिव्यानिलः। यज्वनां मन्दिरेषु प्रदक्षिणशिखाकलापकथितकल्याणागमाः प्रजज्वलुरनिन्धना वैतानवह्नयः। भुवस्तलात्तपनीयशृङ्खलाबन्धबन्धुरकलशशीर्षाः समुदगुर्महानिधयः। प्रहतमङ्गलतूर्यप्रतिशब्दनिभेन दिक्षु दिक्पालैरपि प्रमोदादाकथितेव शिशुवृद्धिकलकलः। तत्क्षण एव च शुक्लवाससो मन्त्रमुखाः कृतयुगप्रजापतय इव प्रजावृद्धये समुपतस्थिरे द्विजातयः। साक्षाद्धर्म इव शान्त्युदककलशहस्तमभ्यर्णो पुरः पुरोधाः। पुरातन्यः स्थितय इवादृश्यन्तागता बान्धववृद्धाः। प्रलम्बश्मश्रुजालजटिलाननानि प्रहृष्टमलपङ्ककलङ्ककालकायानि नृत्यन्ति कलितालम्ब बान्धवकुलानीवातुलान्यधावन्त मुक्तानि बन्धनवृन्दानि। तत्कालप्रकान्तस्याधर्मस्य शिबिरभङ्ग इवालक्ष्यन्त लोकविलुण्ठिता विपणिवीथ्यः। विलसत्कुब्जवामनबधिरवृन्दवेष्टिताः साक्षाज्जातमातृदेवता इव चटुलालकव्याकुला ननृतुर्वृद्धधात्र्यः। प्रावर्तत च नगरराजकुलस्थितिरधःकृतप्रतीहाराकृतिरपनीतवेत्रिवेत्रो निर्दोषान्तःपुरप्रवेशः समस्वामिपरिजनो निर्विशेषबालवृद्धः समानशिष्टाशिष्टजनो दुर्ज्ञेयमत्तामत्तविभागस्तुल्यकुलयुवतिवेश्याविलासः प्रनृत्तसकलकटकलोकः पुत्रजन्मोत्सवो महान्।

अपरेद्युरारभ्य सर्वाभ्यो दिग्भ्यः श्रीराज्यानीवावर्जितानि, असुरविवराणीवापावृतानि, नारायणावरोधानीव प्रसरदलितानि,

घोषणा। ग्रीवाग्रेसरवलयस्य एव सटा। खलो भाग। यज्वनां यज्ञयाजिनाम्। विताने मखे भवा वैताना। तपनीयं सुवर्णम्। बन्धुरो हयः। कोश आवरणम्। प्रजयुता वैश्वदेवा अपि। पुरोधा पुरोहितः। विपणिवीथ्यो वणिक्पथपङ्क्तयः। जातमातृदेवता मार्जारास्याः प्रजापुत्रपरिवारा सूतिकागृहे स्थाप्यन्ते। अवरोधोऽन्तःपुरम्।

अपरेद्युरित्यादावित्थंविधं शिक्षाणेन परिजनेनानुगम्यमानानि सामन्तान्तःपुरवृन्दान्यापतन्निति संबन्धः। श्रीराज्ञीनि मङ्गलम्। असुरविवराणीवेत्य-

अप्सरसामिव महीमवतीर्णानि कुलानि, परिजनेन पृथुकरण्डकपरिगृहीताः शालीनपूर्णकीर्णकुसुमाः सुमनःस्रजः, स्फटिकशिलाशकलशुक्लकर्पूरखण्डपूरिताः पात्रीः, कुङ्कुमाधिवासभाञ्जि भाजनानि च मणिमयानि, मदकारतैलतीमनसुगन्धिदिरकेसरवालजटिलानि चन्दनधवलपूगफलकावीरन्दुदन्तशकलकरण्डकानि, सुगन्धमुखरकुलशीतमानसारिजातपरिमलानि पाटलानि पोट्टलकानि च, सिन्दूरखालानि च शिलाजतुकशालाकानि च बालकालम्बमानरिङ्कणीकोशानि तान्बूलपुरः सरभागेनानुगम्यमानानि परमनिगूढनागीतलतिनूपुरमुखरीरिङ्खमानानि नूतनानि राजकुलमागच्छन्ति समस्तसामन्तान्तःपुराण्यदर्शयन्त ।

शनैः शनैर्वर्धमाने च कचित्प्रसाधितचित्रितनवनारीकुञ्जकोणोकम्पनविसर्पितानुरागः, कचिदन्तःपिनद्धिनिपाटितचित्तमौक्तिकधुरकाशीनगाङ्गणमागतजनन्नभः, कचित्पाणककुङ्कुमेन्द्र समुद्धाङ्गनानगृहविनिर्मितलगतैः, कचित्स्फटिकाधिवासादिङ्कुरुशेखरकानीनमृग्यमानमणिचूर्णनागताः, कचित्तोरणवङ्कुरहरितशालिप्रश्नमान नवनारीगननिर्जनताम्, कचित्कुम्भोन्मीलितमण्डपाङ्गुलेकदीदकारकाग्रावनरचननपुत्रः, कचित्पापदाय्दलकानविधानानुगानविलानःपुरगाढभागिनिनुलितम्, माकैन इव कुसुमधन्विभिः, राजाधराङ्गक इव श्रीभुग्नाभिः, मकरध्वज इव पारिजातहारैः, मनीहार इव कर्पूररेणुभिः, माधुर्य इव चन्दनैः, चातुर्यमान इव कदलैः, मानव इव तमकमण्डलैः, मन्मथस्य इव मृगमदनिर्वर्तनैः, मान्दूकमण्ड इव कल्प

[illegible]

[illegible]

नलललाटिकाभिः, सप्रसव इव प्रतिशब्दकैः, सप्ररोह इव प्रसाद-दानैरुत्सवामोदः ।

स्कन्धावलम्बमानकेसरमालाः काम्बोजवाजिन इवास्कन्दन्तः, तरलतारका हरिणा इवोड्डीयमानाः, सगरसुता इव खनित्रैर्निर्दयैश्चरणाभिघातैर्दारयन्तो भुवम्, अनेकसहस्रसंख्याश्चिक्रीडुर्युवानः । कथमपि तालावचरचारणचरणक्षोभं चक्षमे क्षमा । क्षितिपालकुमारकाणां खेलतामन्योन्यास्फालैराभरणेषु मुक्ताफलानि पेतुः । सिन्दूररेणुना पुनरुत्पन्नहिरण्यगर्भगर्भशोणितशोणाशमिव ब्रह्माण्डकपालमभवत् । पटवासपांसुपटलेन प्रकटितमन्दाकिनीसैकतसहस्रमिव शुशुभे नभस्तलम् । विप्रकीर्यमाणपिष्टातकपरागपिञ्जरितातपा भुवनक्षोभविशीर्णपितामहकमलकिञ्जल्करजोराजिरञ्जिता इव रेजुर्दिवसाः । संघट्टविघटितहारपतितमुक्ताफलपटलेषु चस्खाल लोकः ।

स्थानस्थानेषु च मन्दमन्दमास्फाल्यमानालिङ्गयकेन शिञ्जानमञ्जुवेणुना झणझणायमानझल्लरीकेण माद्यमानतन्त्रीपटहिकेन वाद्यमानानुत्तालालाबुवीणेन कलकांस्यकोशीक्वणितकाहलेन समकालदीयमानानुत्तालतालेनातोद्यवाद्येनानुगम्यमानाः, पदे पदे झणझणितभूषणरवैरपि सहृदयैरिवानुवर्तमानतालयाः, कोकिला इव मदकलकाकलीकोमलालापिन्यो विटानां कर्णामृतान्यश्लील-

रासानन्दे । ललाटेऽलंकारो ललाटिका । 'कर्णललाटात्कनलंकारे' । प्ररोहोऽङ्कुरः ।

केसराणि बकुलानि, ग्रीवारोमवल्लपश्च । काम्बोजा वाह्लिकदेशजा । आस्कन्दन्त आक्रमन्तः । तालैरवचरन्ति तालावचराः । तालावचरगुप्त भ्रमणम् । स्फुरितालिकास्तैर्मुक्तं चारणजनस्य कैंचिङ्क्रमणम् । तत्रास्त्रनालिकयाप्राणाशिक्षापश्चुलमारिककाः दक्षिणापथे तालवा इति प्रसिद्धा । खेलतां क्रीडताम् । पेतुर्विभिदुः । शोणार्ता लोहितदिवम् ।

स्थानस्थानेष्विल्यादावेवंविधेनातोद्येनानुगम्यमाना पण्यविलासिन्य प्रहृत्तनिति संबन्ध । आलिङ्ग्यको मुरजभेदः । तन्त्री । पटहिका पटहभेदः । न उत्ताला अनुत्ताला अनुद्धतशब्दाः । कांस्यकोशी घण्टा । काहलेन ध्वानेन । कारुणं कांस्यद्रुमनिपातः । आतोद्यमिति । उक्तं च—'ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम् । वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् । चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् ॥' इति । स्वच्छन्देन ताल एव मानविधाने मत्तीनामच्छन्देन विधि निवर्तयमानोऽनुरूपविलम्बितालयमानवर्तनविधौ । स एव तालस्तु ऐरमल्लमान लयः । मदेशो

रासकपदानि गायन्त्यः, समुण्डमालिकाः, सकर्णपल्लवाः, सचन्दनतिलकाः, समुच्छ्रिताभिर्वलयावलीवाचालाभिर्बाहुलतिकाभिः सवितारमिवालिङ्गयन्त्यः, कुङ्कुमप्रसृष्टिरुचिरकायाः काश्मीरकिशोर्य इव वल्गन्त्यः, नितम्बबिम्बलम्बिविकटकुरण्टकशेखराः प्रदीप्ता इव रागाग्निना, सिन्दूरच्छटाच्छुरितमुखमुद्राः शासनपट्टपङ्क्तय इवाप्रतिहतशासनस्य कंदर्पस्य, मुष्टिप्रकीर्यमाणकर्पूरपटवासपांसुला मनोरथसंचरणरथ्या इव यौवनस्य, उद्दामकुसुमदामताडिततरुणजनाः प्रतीहार्य इव तरुणमहोत्सवस्य, प्रचलत्पत्रकुण्डललसन्त्यो लता इव मदनचन्दनद्रुमस्य, ललितपदहंसकरवमुखराः समुल्लसन्त्यो वीचय इव शृङ्गाररससागरस्य, वाच्यावाच्यविवेकशून्या बालक्रीडा इव सौभाग्यस्य, घनपटहरवोत्कण्टकितगात्रयष्टयः केतक्य इव कुसुमधूलिमुद्गिरन्त्यः, कमलिन्य इव दिवसमुकुलाननाः, कुमुदिन्य इव रात्रावनुपजातनिद्राः, आविष्टा इव नरेन्द्रा-न्दपरिपूताः, प्रीतय इव हृदयमपहरन्त्यः, गीतय इव रागमुदीरयन्त्यः, पुष्टय इवानन्दमुत्पादयन्त्यः, मदमपि मदयन्त्य इव, रागमपि रञ्जयन्त्य इव, आनन्दमपि आनन्दयन्त्य इव, नृत्यमपि नर्तयमाना इव, उत्सवमप्युत्सुकयन्त्य इव, कटाक्षितेषु पिबन्त्य इवापाङ्गशुक्तिभिः, तर्जनेषु संयमयन्त्य इव नखमयूखपाशैः, कोपाभिनयेषु ताडयन्त्य इव भ्रूलताविभागैः, प्रणयसंभाषणेषु वर्षन्त्य इव

[illegible] । मदेन [illegible] । [illegible]
[illegible] । कुङ्कुमेन [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] —प्रदीप्ता
इति । [illegible]
[illegible] । मनोरथेत्यादि । [illegible]
उद्दामेति । प्रतीहार्य इव । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

सर्वरागान्, चतुरचङ्क्रमणेषु विकिरन्त्य इव विकारान्, पण्यविलासिन्यः प्रानृत्यन् ।

अन्यत्र वेत्रिवेत्रविभासितजनदत्तान्तरालाः, ध्रियमाणधवलातपत्रवना वनदेवता इव कल्पतरुतलविचारिण्यः, काश्चित्तरलोभयपालीलम्बमानकर्णोत्तरीयपल्लवा लीलादोलाधिरूढा इव प्रेङ्खन्त्यः, काश्चित्कनककेयूरकोटिपाट्यमानपट्टांशुकोत्तरङ्गास्तरङ्गिण्य इव तरङ्गचक्रवाकसीमन्त्यमानस्रोतसः, काश्चिदुद्धूयमानधवलचामरसटालग्नत्रिकण्टकचलितविकटकटाक्षाः, सरस्य इव हंसाकृष्यमाणनीलोत्पलवनाः, काश्चिच्चलच्चरणच्युतालक्तकारुणस्वेदशीकरसिच्यमानभवनहंसाः, संध्यारागरज्यमानेन्दुबिम्बा इव कौमुदीरजन्यः, काश्चित्कण्ठनिहितविवशाङ्गनकाञ्चीगुणाञ्चितककुभिविकाराकुञ्चितभ्रुवः, कामवागुरा इव प्रसारितबाहुपाशा राजमहिष्यः प्रारब्धनृत्ता विलेसुः ।

सर्वतश्च नृत्यतः स्त्रैणस्य गलद्भिः पादालक्तकैररुणिता रागमयीव शुशोण क्षोणी । समुल्लसद्भिः स्तनमण्डलैर्मङ्गलकलशमय इव बभूव महोत्सवः । भुजलताविक्षेपैर्मृणालवलयमय इव रराज जीवलोकः । समुन्मज्जद्भिर्विलासस्मितैस्तडिन्मय इवाक्रियत कालः । चञ्चलानां चक्षुषामंशुभिः कृष्णसारमया इवासन्वासराः । समुल्लसद्भिः शिरीषकुसुमस्तबककर्णपूरैः शुकपिच्छमय इव हरितच्छायोऽभूदातपः । विस्रंसमानैर्धम्मिल्लमालपल्लवैः कज्जलमयमिवालक्ष्यतान्तरिक्षम् । उत्क्षिप्तहस्तकिसलयैः कमलिनीमय्य इव बभासिरे

ऽभिव्यक्त-, हिङ्गुलकादिव । मदमपि मदयन्त्य इवेत्यादि । मदेन हि गर्वो मत्तो भवति, मदस्तु ता आश्रित्य मत्त । एवमुत्तरत्र ।

अन्यत्रेत्यादौ राजमहिष्यो विलेसुरिति संबन्ध. । ध्रियमाणधवलातपत्रवना इत्यादौ वाक्यार्थोपमा विचार्या । पाली पङ्क्तिः । कनककेयूरेणेति । कनकग्रहणेन चक्रवाकसादृश्यमाह । तरङ्ग उत्तरीयम् । सीमन्त्यमानानि द्विधाक्रियमाणानि । त्रिकण्टक कर्णाभरणभेद । 'त्रिकण्टकस्तु तस्य स्यात्त्रिभी रत्नैश्च भूषणम्' । कौमुदी कार्तिकज्योत्स्ना । तद्युक्ता रजन्यो रात्रयः । आकुञ्चित आकृष्ट. । विलेसुर्विचिक्रीडु. ।

स्त्रीणां समूहः स्त्रैणं तस्य । शुशोण शोणाभूत् । कालो होरादिलक्षणः, कालश्च कृष्ण. । कथं तडिन्मयो कृष्णवर्ण इति विरोधच्छाया । धम्मिल्ला: संयता: केशा: । बभासिरेऽशोभन्त । माणिक्यमुत्कृष्टं रत्नम् । किङ्किण्यः क्षुद्रघण्टाः । शिशिञ्जिरे

स्पृष्टयः। माणिक्येन्द्रायुधानामर्चिषा चापपत्रमया इव चक्राशिरे रविमरीचयः। रणतामाभरणगणानां प्रतिशब्दकैः किङ्किणीमय्य इव शिशिञ्जिरे दिशः। जरत्योऽप्युन्मादिन्य इव रमण्यो रेणुः। वर्षीयांसोऽपि ग्रहगृहीता इव नापत्रेपिरे। विद्वांसोऽपि मत्ता इवात्मानं विसस्मरुः। निर्निर्विषया मुनीनामपि मनांसि विपुस्फुरुः। सर्वस्वं च ददौ नरपतिः। दिशि दिशि कुबेरकोषा इवालुप्यन्त लोकेन द्रविणराशयः।

एवं च वृत्ते तस्मिन्महोत्सवे, शनैः शनैः पुनरप्यतिक्रामति काले, देवे चोत्तमाङ्गनिहितरक्षासर्षपे, समुन्मिषत्प्रतापाग्निस्फुलिङ्ग इव गोरोचनापिञ्जरितवपुषि, समभिव्यज्यमानसहजक्षात्रतेजसीव हाटकबद्धविकटव्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डितग्रीवके हृदयोद्भिद्यमानदर्पाङ्कुरइव, प्रथमाव्यक्तजल्पितेन सत्यस्य शनैरोंकारमिव कुर्वाणे, मुग्धस्मितैः कुसुमैरिव मधुकरकुलानि बन्धुहृदयान्याकर्षति, जननीपयोधरकलशपयःशीकरसेकादिव जायमानैर्विलासहसिताङ्कुरैर्दशनकैरलंक्रियमाणमुखकमलके, चारित्र इवान्तःपुरस्त्रीकदम्बकेन पाल्यमाने, मन्त्र इव सचिवमण्डलेन रक्ष्यमाणे, वृत्त इव कुलपुत्रकलोकेनानुगम्यमाने, यशसीवात्मवंशेन संवर्ध्यमाने, मृगपतिपोत इव रक्षिपुरुषशस्त्रपञ्जरमध्यगते, धात्रीकराङ्गुलिलग्ने पञ्चषाणि पदानि प्रयच्छति हर्षे, षष्ठं वर्षमवतरति च राज्यवर्धने देवी यशोवती गर्भेणाधत्त नारायणमूर्तिरिव वसुधां देवीं राज्यश्रियम्।

पूर्णेषु च प्रसवदिवसेषु दीर्घरत्ननालेनेवोत्पलिनीमिव सरसीं, हंसमधुरस्वरां शरदमिव प्रावृट्, कुसुमसुकुमारावयवां वनराजिमिव मधुश्रीः, महाकनकावदातां वसुधारामिव द्यौः, प्रमा-

मत्तस्पर्धा अभवन्। रेणुः प्रतिशब्दः। वर्षीयांसो वृद्धतराः। अपत्रेपिरे लज्जामभजन्त। विपुस्फुरुश्चेलुः।

एवं चेत्यत्र देवी यशोवती राज्यश्रियमधत्तेति सम्बन्धः। हाटकं सुवर्णम्। ओंकारम्। ओमिति शब्दम्। पयोधरौ स्तनौ, पयोधराश्च मेघाः। पञ्च. षष्ठम्, षष्ठं च। पञ्च वा षट् वा पञ्चषाणि।

पूर्णेष्वित्यत्र देवी दुहितरं प्रसूतवतीति सम्बन्धः। रत्ननाले रत्न एव नालम्, रत्नानि सन्त्यस्मिन् नैनानि मूलानि च यस्य। हंसानामेव मधुरः। अवयवा अङ्गानि, विभागाश्च। प्रावृट् वर्षाः। महाकनकं शिलसुवर्णम्। वसुधारा वसु-

वर्षिणी रत्नजातिमिव वेला, सकलजननयनानन्दकारिणीं चन्द्रलेखामिव प्रतिपत्, सहस्रनेत्रदर्शनयोग्यां जयन्तीमिव शची, सर्वभूभृदभ्यर्थितां गौरीमिव मेना प्रसूतवती दुहितरम्। यया द्वयोः सुतयोरुपरि स्तनयोरिवैकावलीलतया नितरामराजत।

अस्मिन्नेव तु काले देव्या यशोवत्या भ्राता सुतमष्टवर्षदेशीयमुरूपमानकुटिलकाकपक्षकशिखण्डं खण्डपरशुहुंकाराभिभूमदेरसानुबद्धमूर्धानं मकरध्वजमिव पुनर्जातम्, एकेनेन्द्रनीलकुण्डलांशुश्यामलितेन शरीरार्धेनेतरेण च त्रिकण्टकमुक्ताफलालोकधवलितेन संपूर्णावतारमिव हरिहरयोर्दर्शयन्तम्, पीनप्रकोष्ठप्रतिष्ठितपुण्यलोहवलयं परशुराममिव क्षत्रक्षपणक्षीणपरशुपाशचिह्नितं बालतां गतम्, कण्ठसूत्रग्रथितभङ्गुरप्रवालाङ्कुरं हिरण्यकशिपुमिवोरःकाठिन्यखण्डितनरसिंहनखरखण्डम्, गृहीतजन्मान्तरम् शैशवेऽपि सावष्टम्भं बीजमिव वीर्यद्रुमस्य भण्डिनामानमनुचरं कुमारयोरर्पितवान्।

अवनिपतेस्तु तस्योपरि पुत्रयोस्तृतीयस्य नेत्रयोरिवेश्वरस्य तुल्यं दर्शनमासीत्। राजपुत्रावपि सकलजीवलोकहृदयानन्ददायिना तेन प्रकृतिदक्षिणेन मधुमाधवाविव मलयमारुतेनोपेतौ नितरां रेजतुः। क्रमेण चापरेणेव भ्रात्रा प्रजानन्देन सह वर्धमानौ यौवनमवतेरतुः। स्थिरोरुस्तम्भौ च पृथुप्रकोष्ठौ दीर्घभुजार्ग-

वृष्टिः। इयं च महाभ्युदयसूचनाय दिवा पतति। वेला अब्धिविकृतिः। इन्द्रोऽपि सहस्रनेत्रः। जयन्तः शक्रपुत्रः। भूभृतो राजानः, पर्वताश्च। मेना हिमवन्महिला। यथेत्यादौ यया दुहित्रा। द्वयोः सुतयोरुपरि जातया यशोवती नितरामराजतेति संबन्धः।

अस्मिन्नित्यादौ देव्या यशोवत्या भ्राता स्वतनयं भण्डिनामानं कुमारयोरनुचरमर्पितवानिति संबन्धः। काकपक्षकचूडा एव शिखण्डः पिच्छम्। पुण्यलोहं मणिभेदः। सूत्रमित्यत्र रथचक्रमिति केचित्। रणहतवीरक्षयघातनपातरक्षोः पापावचेष्टना। भङ्गुरः कुटिलः। बीजमिवेति। शैशवाद्बीजावस्थोऽशैशवे, न तु द्रुमावस्था।

अवनीत्यादाववनिपतेस्तु तस्योपरि पुत्रयोस्तुल्यं दर्शनमालोकनमिति संबन्धः। अन्यत्र दर्शनं दृष्टिः। तृतीयस्येति च। ईश्वरस्येति साधारणम्। सकलेत्यादि साधारणम्। दक्षिणोऽनुकूलः, दाक्षिणात्यश्च। मधुमाधवौ चैत्रवैशाखौ। ऊरुस्तम्भाविव ऊरवः महान्तश्च स्तम्भाः। 'प्रकोष्ठमन्तरं विद्यादरत्निमणिबन्धयोः।'

टौ विकटोरःकपाटौ प्रांशुशालाभिरामौ महानगरसंनिवेशाविव सर्वलोकाश्रयक्षमौ बभूवतुः ।

अथ चन्द्रसूर्याविव शरज्ज्योत्स्नातपःप्रतापाक्रान्तभुवनाविरान्दुर्निरीक्ष्यौ, अग्निमारुताविव समभिव्यक्ततेजोवकारेकीभूतौ, शिलाकठिनकायबन्धौ हिमवद्विन्ध्याविवाचलौ, महावृषाविव कृतयुगयोग्यौ, अरुणगरुडाविव हरिवाहनविभक्तशरीरौ, इन्द्रोपेन्द्राविव नागेन्द्रगामिनौ, कर्णार्जुनाविव कुण्डलकिरीटधरौ, पूर्वापरसमुद्राविव सर्वतेजस्विनामुदयास्तमयसंपादनसमर्थौ, अमात्यनीतिमलेनागमकरेणांशनिरोधसंकटे कुकुदीत्ये, तेजःराशुमौ छायामपि गुरुगमानौ, आत्मप्रतिबिम्बेनापि पादनखगतेन लज्जमानौ, शिरोरुहाणामपि भङ्गेन दुःखमवतिष्ठमानौ, चूडामणिकान्तेनापि द्विजीर्णेनालपक्षेणापत्रपमाणौ, मृगयापि धनुर्गुणो श्रावितशब्देनाप्युत्पाद्यमानभयौ, दर्पणदर्शनेनापि प्रतिपुरुषेण दूयमानमनसौ, [illegible] श्लाघ्यमानोन्नमाङ्गौ, जलधरध्वनेरपि धनुषा रोपायमानहृदयौ, आलेख्यक्षितिपतिभिरप्रणमद्भिरसह्यमानमन्युकौ, परिमितमण्डलमात्रभुजं तेजः परिपुस्यवदमन्य-

[illegible]

[illegible]

मानौ, भूभृत्पक्षपातस्पर्धीव सागरमनुवर्तयन्तौ, चन्द्रचन्द्रमह-लविभवं शशाङ्कमपि निन्दन्तौ, हिमवतोऽपि चमरीबालव्यजन-वीजितेन दह्यमानौ, अलर्थीनामपि सद्भिः क्रियमाणौ, चतुःसमु-द्राधिपतीनपरं दर्पेणमवगच्छमानौ, अनपहतगण्डस्थानपि विन्ध्या-चलवनितामनुकुर्वाणौ, गाम्भीर्येणैव विनमन्तौ, मुखेन मधु क्षरन्तौ, दुष्टराजवंशानूष्मणा दूरस्थितानपि म्लानिमानयन्तौ, अन्तर्गृहं सम्भाव्यापदमाश्रितपर्वतैर्दुर्गमदेशपरान्तकप्रतापाग्निनिर्व-र्णमतिनिर्मलमिव राजकमुद्वहन्तौ, योग्याकालेषु धीरैर्धनुर्ध्वनिभिरे-कवर्णोद्गमोद्ग्राहिदिग्भूमिरिवालपन्तौ राज्यवर्धन इति हर्ष इति सर्वस्यामेव पृथिव्यामाविर्भूतलब्धप्रादुर्भावौ, स्वल्पीयसैव कालेन द्वीपान्तरेष्वपि प्रथमानौ बभूवतुः ।

एकदा च तावाहूय भुक्तवानभ्यन्तरगतः पिता सस्नेहमवादी-त्—'वत्सौ, प्रथमं राज्याङ्गं, दुर्लभाः सद्भृत्याः । प्रायेण परमाणव इव समवायेष्वनुगुणीभूय द्रव्यं कुर्वन्ति पार्थिवं क्षुद्राः । क्रीडा-रसेन नर्तयन्तो मयूरमिव नयन्ति बालिशाः । दर्पणमिवानुप्रवि-श्यात्मीयां प्रकृतिं संक्रामयन्ति पाटविकाः । स्वप्ना इव मिथ्या-

भूभृदत्र प्रबलस्तम्भकः, पक्षवांश्च भूधरः । स्वर्णी सर्वादिरपि । विभवं वैरम्, देहश्च । अनपहतेत्यादि कर्णमात्रकोपरवाभिप्रायेणोक्तम् । दाना कान्तिः, भामपर्णोऽत्राशङ्कार्थश्च । यदि तत्रैव विन्ध्याचलं न भवतीति विरोधः । गाम्भु-र्येणेति । सम्पूर्णा धैर्यातिरेकेण प्रसादापोक्ष्यतम् । प्रणतौ प्रसादवन्तौ, सुरा-पि प्रणता । मधु माधुर्यम्, मद्य च । अपेक्षितप्रसरश्च कथं मुखेन मधु क्षरतीति विरोधः । ऊष्मा स्वेदः, तापश्च । ऊष्मणा च दाहकत्वा । कता वेणवः । निद्र-रश्मो स्वच्छन्दविहते न तु क्रूरस्य इति विरोधः । निर्वर्णं राजकम् । योग्या अभ्यासः । आन्वर्णं प्रख्यातस्य शब्दः । प्रादुर्भावः ख्यातिः ।

प्रथम प्रधानभूतम् । प्रायेणेति । क्षुद्रा प्रायेण समवायेषु सम्बेष्वनुगुणी-भूय यथा क्षुद्रा अल्पपरिमाणा परमाणवः पार्थिवं पृथिव्यादिजातीयं घटादि-द्रव्यं कुर्वन्ति । तत्र समवायेष्वनुगुणीभूयासुपदित्वात्मास्वप्यभूतानामिह प्रत्य-यहेतुः । प्रयोगः समवायः । यथा तन्तुषु पट इति । कार्यस्य द्रव्यस्यावयविन कारणं प्रतियोगीभावोऽनुगुणत्वम् । मयूरौ धूर्तजनयोरयो हासो वा, शिखण्डी च । बालिशा धूर्ता, कुमाराश्च । बालका हि परिहासेन मयूरं नर्तयन्ते । अनु-प्रविश्य विलासकला कृत्वा, आगत्य च । प्रकृतिं स्वभावम्, शरीरं च । पाटवि-का धिदाः, छिद्रवादिन च । स्वप्नादर्शनैरसद्भावैः, अलीकवस्तुप्रकाशनैश्च ।

शनैरसद्बुद्धिं जनयन्ति विप्रलम्भकाः । गीतनृत्यहसितैरुन्मत्तता-भावहन्त्यपेक्षिता विकारा इव वातिकाः । चातका इव तृष्णावन्तो न शक्यन्ते ग्रहीतुमकुलीनाः । मानसे मीनमिव स्फुरन्तमेवाभि-प्रायं गृह्णन्ति जालिकाः । यमपट्टिका इवाम्बरे चित्रमालिखन्त्यु-द्गीतकाः । शल्यं हृदये निक्षिपन्त्यतिमार्गणाः । यतः सर्वैर्दोषा-भिषङ्गैरसंगतौ बहुधोपधाभिः परीक्षितौ शुची विनीतौ विक्रान्ता-वभिरूपौ मालवराजपुत्रौ भ्रातरौ भुजाविव मे शरीरादव्यति-रिक्तौ कुमारगुप्तमाधवगुप्तावस्माभिर्भवतोरनुचरत्वार्यमिमौ निर्दि-ष्टौ । अनयोरुपरि भवद्भ्यामपि नान्यपरिजनसमवृत्तिभ्यां भवि-तव्यम्, इत्युक्त्वा तयोराह्वानाय प्रतीहारमादिदेश ।

नचिराद्द्वारदेशनिहितलोचनौ राज्यवर्धनहर्षौ प्रतीहारेण सह प्रविशन्तम्, अग्रतो ज्येष्ठमष्टादशवर्षवयसं नात्युच्चं नातिखर्वमति-गुरुभिः पदन्यासैरनेकनरपतिसंचरणचलां निश्चलीकुर्वाणमिवोर्वीम्, अनवरताभ्यस्तलङ्घनघनोपचयकठिनमांसमेदुरादूरुद्वयान्निष्पततेवा-नुल्बणजानुग्रन्थिप्रसूतेन तनुतरजङ्घाकाण्डयुगलेन भासमानम्, उल्लिखितपार्श्वप्रकाशितकृशिम्ना मन्दरमिव सुरासुररभसभ्रमि-

असतीमशोभना बुद्धिम्, असत्यविद्यमाने च बुद्धिः । विप्रलम्भकाः प्रतारकाः । वातिका धूर्ताः, वातोत्थिताश्च । तृष्णा धनगर्धा, पिपासा च । ग्रहीतुमावर्जितुम्, अवष्टब्धुं च । अकुलीना अकुलोद्भूताः । कौ भूमौ न निलीनाश्चाकाशचारित्वात् । मानसे चित्ते, सरोभेदे च । स्फुरन्तमुत्पद्यमानम् । अनुत्पन्नाभिभवमिति यावत् । सति कार्ये हि सर्व एवाभिप्रायं लक्षयति । एतेऽत्र प्रागेव । अन्यत्र च चलन्तम् । जालिकाः कौशलिकाः, कैवर्ताश्च । यमपट्टिका गृहीतपटलिखितसपरिवारधर्मराजाः । अम्बर आकाशे, वस्त्रे चाम्बरे । चित्रमालिखन्तीति । असंभाव्यमानान्यर्थानारभन्त इति यावत् । अन्यत्र चित्रमालेख्यम् । उद्गीतका उच्चतरस्वानुवर्गीतं येषां ते च । शल्यमिव शल्यं पीडा, फलिका च । अतिमार्गणा अतिक्रम्य ये संश्रयन्ते, अन्यथा महाभागिनोऽस्य वकुरनुचितयुक्तिः स्यात् । तेनानुरूपमवचनमविच्छिन्नं च मार्गणमतिमार्गणम्, मार्गणाः शराश्च । हृदये शल्यं फलिकामर्पयन्ति । अभिषङ्गः संसर्गः । उपधा भृत्यस्य धर्मादिविषयः परीक्षणोपायः । उक्तं च—'उपेत्याधीयते यस्मादुपधेति ततः स्मृता । उपाय उपधा ज्ञेया तया भृत्यान्परीक्षयेत् ॥' इति । विक्रान्तौ शूरौ । अभिरूपौ सुन्दरौ ।

नचिरादित्यादौ राज्यवर्धनहर्षौ प्रतीहारेण सह प्रविशन्तमग्रतो ज्येष्ठं कुमारगुप्तं पृष्ठतश्च तस्य कनीयांसं नीतिमत्त्वं प्रकाशिनम् । खर्वं वामनम् । मेदुरात् । अनुल्बणोऽनुद्धतः । उल्लिखितमिवोल्लिखितं तनूकृतम् । दरार्णगोदृक्षश्वेयं

तयासुषिःकरणक्षीणेन मध्येन लक्ष्यमाणम्, अतिविस्तीर्णेनोरसा स्वामिसंभावनानामपरिमितानामवकाशमिव प्रयच्छन्तम्, प्रलम्बमानस्य भुजयुगलस्य निभृतललितैर्विक्षेपैरतिदुस्तरं तरन्तमिव यौवनोदधिम्, वामकरकटकमाणिक्यमरीचिमञ्जरीजालिन्या समुन्मिषमाणप्रतापानलशिखापल्लवयेव चापकिणलेखयाङ्कितपीवरप्रकोष्ठम्, आलोहिनीमुक्तांसतटावलम्बिनीमग्रग्रहणप्रवृत्तविधृतां गौरवीमिव स्वयं कर्णाभरणमणेः प्रभां बिभ्राणम्, उत्कोटिकेयूरपत्रभङ्गपुत्रिकाप्रतिबिम्बगर्भकपोलं मुखं चन्द्रमसमिव हृदयस्थितरोहिणीकमुद्वहन्तम्, अचपलस्तिमिततारकेणाधोमुखेन चक्षुषा दिक्षु मन्तमिव लक्ष्मीलाभोत्तानितमुखानि पङ्कजवनानि विनयम्, स्वाम्यनुरागमिवाम्लातकसुमावतंसीकृतं शिरसा धारयन्तम्, निर्दयया कङ्कणभङ्गभीतसकलकार्मुकार्पितामिव नम्रतां प्रकाशयन्तम्, शैशव एव निर्जितैरिन्द्रियैररिभिरिव संयतैः शोभमानम्, प्रणयिनीमिव विश्वासभूमिं कुलपुत्रतामनुवर्तमानम्, तेजस्विनमपि शीलेनाह्लादयन्तं सवितारमिव शशिनान्तर्गतेन विराजमानम्, अचलानामपि चापवाकर्षयेन गन्धनमिवाचरन्तम्, दर्शनक्रीतमानन्दहस्ते विक्रीणानमिव जनं सौभाग्येन कुमारमुग्धम्, प्रच्छतस्तम्भ कनीयांसमविशंसुनया गौरतया च मनःशिलाशैलमिव संचरन्तम्, अनुल्बणमालतीकुसुमशेखरनिभेन निर्जिगमिषता गुरुणा शिरसि चुम्बितमिव यशसा परस्परविरुद्धयोर्विनययौवनयोश्चिरात्प्रथमसंगमचिह्नमिव भ्रूसंगतकेन कथयन्तम्, अतिधीरतया हृदयनिहितां स्वामिभक्तिमिव निश्चलां दृष्टिं धारयन्तम्, अच्छाच्छचन्दनरसानुलेपशीतलं संनिहितहारोपधानं वक्षःस्थ-

ंरवी ताम् । अम्लातक पुष्पभेदम्, कुरण्टिकापुष्पभेदं वा । अवतंसीकृतं शेखरतां नीतम् । शीलेनाप्यन्तर्गतेन । एतेन चास्या हाभिकलसुकम् । गन्धनं मर्दनम्, वद्धादनं वा । दृष्टमेव जन बद्धमेव गर्दं करोतीति दर्शनक्रीतता । क्रीतमानन्दितम् । पुनश्चानन्दोत्पादनद्वारेणानन्दवन्तं गच्छरणं करोतीति । तत्र विक्रियोत्प्रेक्षा—यद्व वस्तु केनचिदर्थेन क्रीतं तदन्यस्य विक्रीयत इत्युक्तम् । विक्रीणानमिति । गौरत्यदेशीत्यर्थभूतलक्षणे तृतीया । शेखरस्यानुल्बणत्वं विनयं कथि । गुरुणा भूमिष्ठेन । चुम्बितमभिषिक्तम् । गुरुणा च पित्रा निर्गच्छता पुनः शिरसि चुम्ब्यते । भ्रूसंगतकं विनयम्, उपधानं गण्डकम् । विशालं प्रशस्तम् । विशाले

लमनन्तसामन्तसंक्रान्तिश्रान्तायाः श्रियो विशालं शशिमणिशिलापट्टशयनमिव बिभ्राणम्, चक्षुः कुरङ्गकैर्घोणावंशं वराहैः स्कन्धपीठं महिषैः प्रकोष्ठबन्धं व्याघ्रैः पराक्रमं केसरिभिर्गमनं मतङ्गजैर्मृगयाक्षपितशेषैर्भीतैरुत्कोचमिव दत्तं दर्शयन्तं माधवगुप्तं ददृशतुः ।

प्रविश्य च दूरादेव चतुर्भिरङ्गैरुत्तमाङ्गेन च गां स्पृशन्तौ नमश्चक्रतुः । स्निग्धनरेन्द्रदृष्टिनिर्दिष्टामुचितां भूमिं भेजाते । मुहूर्तं च स्थित्वा भूपतिरादिदेश तौ—'अद्यप्रभृति भवद्भ्यां कुमारावनुवर्तनीयौ' इति । 'यथाज्ञापयति देवः' इति मेदिनीदोलायमानमौलिभ्यामुत्थाय राज्यवर्धनहर्षौ प्रणेमतुः । तौ च पितरम् । ततश्चारभ्य क्षणमपि निमेषोन्मेषाविव चक्षुर्गोचरादनपयान्तावुच्छ्वासनिःश्वासाविव नक्तंदिवमभिमुखस्थितौ भुजाविव सततपार्श्ववर्तिनौ कुमारयोस्तौ बभूवतुः ।

अथ राज्यश्रीरपि नृत्यगीतादिषु विदग्धासु सखीषु सकलासु कलासु च प्रतिदिवसमुपचीयमानपरिचया शनैः शनैरवर्धत । परिमितैरेव दिवसैर्यौवनमारुरोह । निपेतुरेकस्यां तस्यां शरा इव लक्ष्यभुवि भूभुजां सर्वेषां दृष्टयः । दूतप्रेषणादिभिश्च तां ययाचिरे राजानः ।

कदाचित्तु राजान्तःपुरप्रासादस्थितो बाह्यकक्ष्यावस्थितेन पुरुषेण स्वप्रस्तावागता गीयमानामार्यामशृणोत्—

'उद्वेगमहावर्ते पातयति पयोधरोन्नमनकाले ।
सरिदिव तटमनुवर्षं विवर्धमाना सुता पितरम् ॥ ५ ॥'

तां च श्रुत्वा पार्श्वस्थितां महादेवीमुत्सारितपरिजनो जगाद—

'देवि, तरुणीभूता वत्सा राज्यश्रीः । एतदीया गुणवत्तेव क्षणमपि हृदयान्नापयाति मे चिन्ता । यौवनारम्भ एव च कन्यकानामिन्धनीभवन्ति पितरः संतापानलस्य । हृदयमन्धकारयति मे दिवसमिव पयोधरोन्नतिरस्याः । केनापि क्षमा धन्यां नाभि-

---

चापानि प्रगायन्ते । हीनकलाचारनिर्वृतिः । घोषा मालिका एव स्तबकार्थस्तम् । उत्कोचमिवेति । दण्डमिअर्न. ।

चतुर्भिरङ्गैरिति । जानुभ्यां हस्ताभ्यां मौलिमात्रेन भूमिम् । तौ च । पि

मता मे शिशिरेयं यदङ्कसंभूतान्यङ्कलालितान्यपरित्याज्यान्यपत्य-बान्धवानि पयागत्यासंस्तुतैर्नीयन्ते । एतानि तानि शल्यभू-तस्थानानि संसारस्य । येयं गर्भाभिभाविनी शोकाभेदोद्गसलि-लैर्यदुपतापे समाने जातायां दुहितरि दूयन्ते सन्तः । एतदर्थं जन्मकाल एव कन्यकाभ्यः प्रयच्छन्ति सलिलमश्रुभिः साधवः । एतद्भयादकृतदारपरिग्रहाः परित्यक्तगृहवासाः शून्यान्यरण्यान्यधि-शेरते मुनयः । को हि नाम सहते सचेतनो विरहमपत्यानाम् । यथा यथा समापतन्ति दूता वराणां वराकी छद्मनेव चिन्ता तथा तथा निरन्तरं प्रविशति मे हृदयम् । किं क्रियते । तथापि गृहगतै-रनुगन्तव्या एव लोकवृत्तयः । प्रायेण च सत्स्वप्यन्येषु वरगुणेष्व-भिजनमेवानुरुध्यन्ते धीमन्तः । धरणीधराणां च मूर्ध्नि स्थितो माहे-श्वरः पादन्यास इव सकलभुवननमस्कृतो मौखरी वंशः । तत्रापि तिलकभूतस्यावन्तिवर्मणः सूनुरग्रजो ग्रहवर्मा नाम ग्रहपतिरिव गां गतः पितुरन्यूनो गुणैरेनां प्रार्थयते । यदि भवतो अपि मतिरनुमन्यते ततस्तस्मै दातुमिच्छामि' इत्युक्तवति भर्तरि दुहि-तृस्नेहकातरतरहृदया साश्रुलोचना महादेवी प्रत्युवाच—'आर्य-पुत्र, संवर्धनमात्रोपयोगिन्यो धात्रीनिर्विशेषा भवन्ति खलु मातरः कन्यकानाम् । दाने तु प्रमाणमासां पितरः । केवलं कृपाकृतविशेषः सुदूरेण तनयस्नेहादतिरिच्यते दुहितृस्नेहः । यथा यावज्जीवमावयो-रर्चिता प्रतिपद्यते तथार्यपुत्र एव जानाति' इति ।

राजा तु जातनिश्चयो दुहितृदानं प्रति समाहूय सुतावपि विदितार्थावकार्षीत् । शोभने च दिवसे ग्रहवर्मणा कन्यां प्रार्थ-यितुं प्रेषितस्य पूर्वागतस्यैव प्रधानदूतपुरुषस्य करे सर्वराजकुलस-

---

तक्षमिति । तौ च राज्यवर्धनहर्षौ लब्धानुज्ञावभिनन्दनाय पितरं प्रणेमतु-रित्यर्थः ।

विदग्धासु प्रवीणासु, ग्राम्यासु च ।

स्त्रैणो मानसी पीडा तस्यावर्तनमावर्तो जलभ्रमणम् । तत्र पयोधरशब्दः स्तनमेघयोः । अनुदये गर्वे, प्रावृषि च । असंस्तुतैरपरिचितैः । हो तीर्थ्यं चिह्नम् । वराकी तपस्विनी । अभिजनं कुलम् । सकलेत्यादि साधारणम् ।

कार्ठिन्य मन-पीडालम् ।

आलुक्लिष्टादावेवं राज्ञकुल्माहीदिति संबन्धः । ग्रामीणा ग्राम्याः । राजादौ-

मक्षं दुहितृदानजलमपातयत् । जातमुदि कृतार्थे गते च तस्मिन्नासन्नेषु च विवाहदिवसेषूद्दामदीयमानताम्बूलपटवासकुसुमप्रसाधितसर्वलोकम्, सकलदेशादिश्यमानशिल्पिसार्थागमनम्, अवनिपालपुरुषगृहीतसमग्रग्रामीणानीयमानोपकरणसंभारम्, राजदौवारिकोपनीयमानानेकनृपोपायनम्, उपनिमन्त्रितागतबन्धुवर्गसंवर्गणव्यग्रराजवल्लभम्, लब्धमधुमदप्रचण्डचर्मकारकरपुटोत्तालितकोणपटुविघट्टनरणन्मङ्गलपटहम्, पिष्टपञ्चाङ्गुलमण्ड्यमानोलूखलमुसलशिलाद्युपकरणम्, अशेषाशामुखाविर्भूतचारणपरम्परापूर्यमाणप्रकोष्ठप्रतिष्ठाप्यमानेन्द्राणीदैवतम्, सितकुसुमविलेपनवसनसत्कृतैः सूत्रधारैरादीयमानविवाहवेदीसूत्रपातम्, उत्कूर्चककरैश्च सुधाकर्परस्कन्धैरधिरोहिणीसमारूढैर्धवलैर्धवलीक्रियमाणप्रासादप्रतोलीप्राकारशिखरम्, क्षुण्णक्षाल्यमानकुसुम्भकसंभाराम्भःप्रवाहपूररज्यमानजनपादपल्लवम्, निरूप्यमाणयौतकयोग्यमातङ्गतुरङ्गतरङ्गिताङ्गनम्, गणनाभियुक्तगणकगणगृह्यमाणलग्नगुणम्, गन्धोदकवाहिमकरमुखप्रणालीपूर्यमाणक्रीडावापीसमूहम्, हेमकारचक्रप्रक्रान्तहाटकघटनटाङ्कारवाचालितालिन्दकम्, उत्थापिताभिनवभित्तिपात्यमानबहलवालुकाकण्ठकालेपाकुलालेपकलोकम्, चतुरचित्रकरचक्रवाललिख्यमानमङ्गल्यालेख्यम्, लेप्यकारकदम्बकक्रियमाणमृण्मयमीनकूर्ममकरनारिकेलकदलीपूगवृक्षकम्, क्षितिपालैश्च स्वयमाबद्धकक्ष्यैः स्वाम्यर्पितकर्मशोभासंपादनाकुलैः सिन्दूरकुट्टिमभूमीश्च मसृणयद्भिर्विनिहितसरसालक्तकहस्तान्विन्यस्तालक्तकपाटलांश्च चूताशोकपल्लवलाञ्छितशिखरानुद्वाहवितर्दिकास्तम्भानुत्तम्भयद्भिः प्रारब्धविविधव्यापारम्, आसूर्योदयाच्च प्रविष्टाभिः सतीभिः सुभगाभिः सुरूपाभिः सुवेशा-

मारिका दूताः । संवर्गणमावर्जनम् । पिष्टमातर्पणम् । चारणाः कुशीलवाः । प्रकोष्ठं बहिर्द्वारम् । सूत्रधारैः स्थपतिभिः । अधिरोहिणी निःश्रेणिः । धवैः पुरुषैः । क्षुण्णश्चूर्णितः । कुसुम्भकं पञ्चकम् । प्रवः पूरः । यौतकं सुदायः । प्रणालं वाप्यादिपूरणार्थं मकरमुखं कुर्वन्ति । लग्नो मेषादिः । अलिन्दो बहिर्द्वारप्रकोष्ठः । कण्टकाः कणाः । आबद्धकक्ष्यैः कृतोद्योगैः । मसृणयद्भिश्चिक्कणीकुर्वद्भिः । आलवालं पिष्टम् । उत्तम्भयद्भिरूर्ध्वीकुर्वद्भिः । गोत्रं नाम । दिग्धा उपलिप्ताः । सीतलपत्रकम् । चाराजिरं चारकम् । अभिनवपुटो वंशादिमयचतुष्कोणः

भिरविधवाभिः सिन्दूररजोराजिराजितललाटाभिर्वधूवरगोत्रग्रहणगर्भाणि श्रुतिसुभगानि मङ्गलानि गायन्तीभिर्बहुविधवर्णकादिग्धाङ्गुलीभिर्ग्रीवासूत्राणि च चित्रयन्तीभिश्चित्रपत्रलतालेख्यकुशलाभिः कलशांश्च धवलितान्मृत्तिकाशराजिरश्रेणीश्च मण्डयन्तीभिरभिन्नपुटकर्पासतूलपल्लवांश्च वैवाहिककङ्कणोर्णासूत्रसंनाहांश्च रञ्जयन्तीभिर्लाक्षारसनापूतघनीकृतकुङ्कुमकल्कगर्भितांश्चाङ्गरागांल्लावण्यविशेषकान्ति च मुखालेपनानि कल्पयन्तीभिः कक्कोलमिश्राः सजातीफलाः स्फुरत्स्फीतस्फाटिककर्पूरशकलखचितान्तराला लवङ्गमाला रचयन्तीभिः समन्तात्सामन्तसीमन्तिनीभिर्व्याप्तम्, बहुविधभक्तिनिर्माणनिपुणपुराणपौरपुरंध्रिबध्यमानैर्वेद्ध्याधारचतुरान्तःपुरजरतीजनितपूजाराजमानरजकरज्यमानै रक्तैश्चोभयपटान्तलग्नपरिजनप्रेङ्खोलितैश्छायासु शोष्यमाणैः शुक्लैश्च कुटिलक्रमरूपक्रियमाणपल्लवपरभागैरपरैरारब्धकुङ्कुमपङ्कस्थासकच्छुरणैरपरैरङ्गुलभुजिष्यमज्यमानभङ्गुरोत्तरीयैः क्षौमैश्च बादरैश्च दुकूलैश्च लालातन्तुजैश्चांशुकैश्च नेत्रैश्च निर्मोकनिभैरकठोररम्भागर्भकोमलैर्निःश्वासहार्यैः स्पर्शानुमेयैर्वासोभिः सर्वतः स्फुरद्भिरिन्द्रायुधसहस्रैरिव संछादितम्, उज्ज्वलनिचोलकावगुण्ठ्यमानहंसकुलैश्च शयनीयैः सारमुक्ताफलोपचीयमानैश्च कञ्चुकैरनेकोपयोगपाट्यमानैश्चापरिमितैः पट्टपटीसहस्रैरभिनवरागकोमलदुकूलराजमानैश्च पटवितानैः सवरकनिबद्धनिरन्तरच्छाद्यमानसमस्तपटलैश्च मण्डपैरुपचित्रैश्च पटवेश्ममानैश्च स्तम्भैरुज्ज्वलं रमणीयं चौत्सुक्यदं च मङ्गल्यं चाभूद्राजकुलम् ।

देवी तु यशोवती विवाहोत्सवपर्याकुलहृदया हृदयेन भर्तरि, कुतूहलेन जामातरि, स्नेहेन दुहितरि, उपचारेण निमन्त्रितस्त्रीषु, आदेशेन परिजने, शरीरेण संचरणे, चक्षुषा कृताकृतप्रत्यवेक्षणेषु,

---

कैः क्रियते । तच्छिद्रान्तरपूरणाय कर्पासतूलपल्लवा रच्यन्ते । कङ्कणः प्रतिसरः । बध्यमाना पुण्याह्योदधि तत्पर्कः घृतं रक्षार्थं क्रियते । स्फाटिककर्पूरशकलः कर्पूरभेदः । भक्तिर्विच्छित्तिः । कुटिलः क्रमो येषां तैः । भुजिष्यैश्चेटैः । मज्यमानत्वं त्रुटिदानम् । क्षौमैः क्षुमाविकारैः । बादरैः कार्पासैः । लालातन्तुजैः कौशेयैः । नेत्रैः पट्टैः (?) । निचोलकैर्वस्त्रभेदविशेषैः । सवरकं वस्त्रभेदः । वितानकं पटलं छादनम् । उज्ज्वलं भ्राजिष्णु ।

आनन्देन महोत्सवे, एवमादि बहुधा विमर्दमवामयत्। मूर्धाभिरनुपर्युपरि विसर्जितोद्वानीजनितजामातृजोषः मन्त्राभ्यासरागदनदर्शे मुखेक्षणपरे परिजने मर्म पुत्राभ्यां दुहितृस्नेहविक्लवः सर्वं स्वयमकरोत्।

एवं च तस्मिन्नविषयवामय इव भवति राजकुले, मङ्गलमय इव जायमाने जीवलोके, चारणमयेष्विव लक्ष्यमाणेषु दिङ्मुखेषु, पटहमय इव कृतेऽन्तरिक्षे, भूषणमय इव भ्रमति परिजने, बान्धवमय इव दृश्यमाने सर्गे, निर्वृतिमय इवोपलक्ष्यमाणे काले, लक्ष्मीमय इव विजृम्भमाणे महोत्सवे, निधान इव सुखस्य फल इव जन्मनः परिणाम इव पुण्यस्य यौवन इव विभूतेर्यौवराज्य इव प्रीतेः सिद्धिकाल इव मनोरथस्य वर्तमाने, गण्यमान इव जनाङ्गुलीभिः, आलोक्यमान इव मार्गप्रवृत्तैः, प्रत्युद्गम्यमान इव मङ्गल्यवाद्यप्रतिशब्दकैः, आहूयमान इव मौहूर्तिकैः, आकृष्यमाण इव मनोरथैः, परिष्वज्यमान इव वधूसखीहृदयैराजगाम विवाहदिवसः। प्रातरेव प्रतीहारैः समुत्सारितनिखिलानिबद्धलोकं विविक्तमक्रियत राजकुलम्।

अथ प्रतीहारः प्रविश्य नृपसमीपम् 'देव, जामातुरन्तिकात्ताम्बूलदायकः पारिजातकनामा संप्राप्तः' इत्यभिधाय स्वाकारं युवानमदर्शयत्। राजा तु तं दूरादेव जामातृबहुमानाद्दर्शितादर 'बालक, कच्चित्कुशली ग्रहवर्मा' इति पप्रच्छ। असौ तु समाकर्णितनराधिपध्वनिर्धावमानः कतिचित्पदान्युपसृत्य प्रसार्य च बाहू सेवाचतुरश्चिरं वसुंधरायां निधाय मूर्धानमुत्थाय 'देव, कुशलं यथाज्ञापयसि, अर्चयति च देवं नमस्कारेण' इति व्यज्ञापयत्। आगतजामातृनिवेदनागतं च तं ज्ञात्वा कृतसत्कारं राजा 'यामिन्या प्रथमे यामे विवाहकालालयकृतो यथा न भवति दोषः' इति संदिश्य प्रतीपं प्राहिणोत्।

उद्वाम्युद्वभार्या। केचिद्गामीद्वयमन्ये वेसरीमन्ये गुर्वीमाहुः। जोषः सुखम्। एवमित्यादावस्मिन्सत्याजगाम विवाहदिवस इति सबन्धः। निधान इव सुखस्येत्यादौ वर्तमान इत्यनेन सगतिः। मौहूर्तिकैर्गणकैः। अनिबद्धो बाह्यः। यथा न भवति दोष इत्यत्र तथा कार्यमित्यर्थलभ्यम्।

अथ सकलकमलवनलक्ष्मीं मधुकर इव संचार्य समवसिते वासरे, विवाहदिवसभियः पाद्यपल्लव इव रज्यमाने सवितरि, वधूवरानुरागलघूकृतप्रेमलज्जितेष्विव विघटमानेषु चक्रवाकमिथुनेषु, सौभाग्यध्वज इव रक्तांशुकसुकुमारवपुषि नभसि स्फुरति संध्यारागे, कपोतकण्ठकर्बुरे वरयात्रागमनरजसीव कलुषयति दिङ्मुखानि तिमिरे, लग्नसंपादनसज्ज इवोज्जिहाने ज्योतिर्गणे, विवाहमङ्गलकलश इवोदयशिखरिणा समुत्क्षिप्यमाणे वर्धमानधवलच्छाये ताराधिपमण्डले, वधूवदनलावण्यज्योत्स्नापरिपीततमसि प्रदोषे, दृष्टोदितमुपहसत्स्विव रजनिकरमुत्तानितमुखेषु कुमुदवनेष्वाजगाम मुहुर्मुहुरुल्लासितस्फारस्फुरितारुणचामरैर्मनोरथैरिवोत्थितवरागमपद्मैः पुरोधावमानैः पादातैरुत्कर्णकटकद्वयप्रतिबिम्बितदीयमानस्वागतैरिव वाजिनां वृन्दैरापूरितदिग्भागः, चलकर्णचामराणां चामीकरमयसर्वोपकरणानां वर्णकलम्बिनां बलिनां घण्टाटङ्कारिणां करिणां घटाभिः घटयन्निव पुनरिन्दूदयविलीनमन्धकारम्, नक्षत्रमालामण्डितमुखीं करिणीं निशाकर इव पौरंदरीं दिशमारूढः प्रकटितविविधविहगविरुतैस्तालावचरचारणैः पुरःसरैर्वाचालो वसन्त इवोपवनैः क्रियमाणकोलाहलो गन्धतैलावसेकसुगन्धिना दीपिकाचक्रवालस्यालोकेन कुङ्कुमपटवासधूलिपटलेनेव पिञ्जरीकुर्वन्सकलं लोकम्, उत्फुल्लमल्लिकामुण्डमालामध्याध्यासितकुसुमशेखरेण शिरसा हसन्निव सपरिवेषक्षपाकरं कौमुदीप्रदोषम्, आत्मरूपनिर्जितमकरकेतुकरापहृतेन कार्मुकेणेव कौसुमेन दाम्ना विरचितवैकक्षकविलासः कुसुमसौरभगर्वभ्रान्तभ्रमरकुलकलप्रलापसुभगः पारिजात इव जातः श्रिया सह पुनरवतारितो मेदिनीम्, नववधूवदनावलोकनकुतूहलेनेव कृष्यमाणहृदयः पतन्निव मुखेन प्रत्यासन्नलग्नो ग्रहवर्मा ।

अथेत्यादावेतस्मिन्नेतस्मिन्नाजगामेति संबन्धः । कपोतेत्यसाधारणम् । कर्बुर आपाण्डुरे । रजसीवेति । रजोऽपि मुखानि कलुषयति । लग्नेत्यादि साधारणम् । उज्जिहान उद्गच्छति । ज्योतिर्गणे तारानिकरे, गणके च । वर्धमानेत्यादि संध्यारागछुरितत्वात् । वर्धमानं शरावः । तेन च धवलच्छायम् । तद्धि प्रकोलन्निसे विवाहे क्रियत इत्याचारः । स्फारः स्फोटकः । पुरो धावमानैरिति साधारणम् । पादातैः पदातिसमूहे ।

राजा तु तमुपद्वारमागतं चरणाभ्यामेव राजचक्रानुगम्यमानः समुनः प्रत्युज्जगाम । अवतीर्णं च तं कृतनमस्कारं मन्मथमिव माधवः प्रसारितभुजो गाढमालिलिङ्ग । यथाक्रमं परिष्वक्तराज्यवर्धनहर्षं च हस्ते गृहीत्वाभ्यन्तरं निन्ये । स्वनिर्विशेषासनदानादिना चैनमुपचारेणोपचचार ।

न चिराच्च गम्भीरनामा नृपतेः प्रणयी विद्वान्द्विजन्मा ग्रहवर्माणमुवाच—'तात, त्वां प्राप्य चिरात्खलु राजश्रिया घटितौ तेजोमयौ सकलजगद्गीयमानबुधकर्णानन्दकारिगुणगणौ सोमसूर्यवंशाविव पुष्पभूतिमुखरवंशौ । प्रथममेव कौस्तुभमणिरिव गुणैः स्थितोऽसि हृदये देवस्य । इदानीं तु शशीव शिरसा परमेश्वरेणासि वोढव्यो जातः' इति ।

एवं वदत्येव तस्मिन्नृपमुपसृत्य मौहूर्तिकाः 'देव, समासीदति लग्नवेला । व्रजतु जामाता कौतुकगृहम्' इत्यूचुः । अथ नरेन्द्रेण 'उत्तिष्ठ । गच्छ' इति गदितो ग्रहवर्मा प्रविश्यान्तःपुरं जामातृदर्शनकुतूहलिनीनां स्त्रीणां पतितानि लोचनसहस्राणि विकचनीलकुवलयवनानीव लङ्घयन्नाससाद कौतुकगृहद्वारम् । निवारितपरिजनश्च प्रविवेश ।

अथ तत्र कतिपयाप्तप्रियसखीस्वजनप्रमदाप्रायपरिवाराम्, अरुणांशुकावगुण्ठितमुखीं प्रभातसंध्यामिव स्वप्रभया निष्प्रभान्प्रदीपकान्कुर्वाणाम्, अतिसौकुमार्यशङ्कितेनेव यौवनेन नातिनिर्भरमुपगूढाम्, साध्वसनिरुध्यमानहृदयदेशदुःखमुक्तैर्निभृतायतैः श्वसितैरपयान्तं कुमारभावमिवानुशोचयन्तीम्, अत्युत्कम्पिनीं पतनभियेव त्रपया निष्पन्दं धार्यमाणाम्, हस्तं तामरसप्रतिपक्षमासन्नग्रहणं शशिनमिव रोहिणीं भयवेपमानमानसामवलोकयन्तीम्,

---

राजश्रिया नृपतिलक्ष्म्यापि । घटितौ योजितौ, मुक्तौ च । बुधकर्णौ पण्डितश्रोत्रे, सोमसूर्यसूनू च । गुणैरुत्कर्षैः, तन्तुभिश्च । हृदये चेतसि, वक्षसि च । देवस्य राज्ञः, विष्णोश्च । परमेश्वरेण राज्ञा, हरेण च ।

कौतुकगृहं विवाहमङ्गलवेश्म ।

अथेत्यादौ तत्र वधूमपश्यदिति संबन्धः । अरुणांशुकं लोहितं वस्त्रम् । अरुणस्यात्मीयाश्चांशुकाः । निभृतैर्गुप्तैः । प्रतिपक्षस्तुल्यः, शत्रुश्च । ग्रहणं हस्तस्वीकारः, शशिनश्च ग्रहणं समासन्नं भवति । उद्गमनं सौरभमित्यन्ये । प्रमा-

चन्दनधवलतनुलताम्, ज्योत्स्नादानसंचितलावण्यात्कुमुदिनीगर्भादिव प्रसूताम्, कुसुमामोदनिर्हारिणीं वसन्तहृदयादिव निर्गताम्, निःश्वासपरिमलाकृष्टमधुकरकुलां मलयमारुतादिवोत्पन्नाम्, कृतकंदर्पानुमरणां रतिमिव पुनर्जातां, प्रभालावण्यमदसौरभमाधुर्यैः कौस्तुभशशिमदिरापारिजातानूनप्रभवैः सर्वरत्नगुणैरपरामिव सुरासुररत्नाकरेण कल्पितां श्रियम्, स्निग्धेन चालिकालोकेन सितसिन्धुवारकुसुममञ्जरीभिरिव मुक्तादीधितिभिः कल्पितकर्णावतंसाम्, कर्णाभरणमरकतप्रभाहरितशाद्वलेन कपोलस्थलीतलेन विनोदयन्तीमिव हारिणीं लोचनच्छायाम्, अधोमुखं परलोकगुरुकालोकनाकुलं मुहुर्मुहुः स्तनमुकुलोद्गमनप्रयत्नं नागरीजनं हृदयं च निर्भर्त्सयन्तीं वधूमपश्यत्।

प्रविशन्तमेव तं हृदयचौरं बध्वा समर्पितं जग्राह कंदर्पः। परिहासगम्भेरमुखीभिश्च नारीभिः कौतुकगृहे यद्यत्कार्यते जामाता तत्तत्सर्वमतिपेशलं चकार। कृतपरिणयानुरूपवेषपरिग्रहां गृहीत्वा करे वधूं निर्जगाम। जगाम च नवसुधाधवलां निमश्चितागतैर्नुधारसैलोपत्यकामिव स्थगस्थगितकाविवादाहतैर्भूभृद्भिः परिवृताम्, सेकसुकुमारयवाङ्कुरदन्तुरैः पञ्चवर्णैः कलशैः कोमलपल्लविकाविचित्रैरभितश्चतुर्भिश्च मङ्गल्यफलहस्ताभिरञ्जलिकारिकाभिरलंकृतपर्यन्ताम्, उपाध्यायोपधीयमानेन्धनप्रज्वलमानाग्निसंधुक्षणाक्षणिकोपद्रवद्विजाम्, उपकल्पानुनिहितानुपहतदर्भकुशाम्, संनिहितदृषदजिनाज्यस्रुवसमित्पूलीनिचयाम्, नूतनशूर्पार्पितदयामन्दसमीपलाजसिथिलाञ्जलिकां वेदीम्। आरुरोह च तां दिवमिव सज्योत्स्नः शशी। समुत्ससर्प च देहिकारणदीप्यादहनस्य

धीनां कौस्तुभादिभिर्वक्त्राभरणम्। कालिका कालेयम्, श्यामता च। विनोदयन्ती प्रपन्नाम्। हारिणी रम्यम्, मार्गी च। कपोलस्थलीतलेन कोऽपि स्त्रीजनं एतस्यां परे कीर्ति। कौतुकलोकेनाकुलं हृदयमपि गम्यम्।

बध्वा एकवधिना। अथ वेदी असावेति धेवन्य। [illegible] समक्षः। धूः। धूमधूम, निरिव। वर्णिक वारिका। अधोमुखे स्वयवे, कलुषुरेव। [illegible] सम्यक्विर्तिरवं। अस्पिद्य स्थान। उ-पदग्र साक्षी। उपदेश हरी वैषिदु। सुपर्वेदप्यम्। पेरा वलिनः। [illegible] दिवा प्रकत, दिनप रिच। प्रताः प्रगत, निरवर्ति च। दिपनो।

शिखिनः कुसुमायुध इव रतिद्वितीयो रक्ताशोकस्य समीपम्। हुते च हुतभुजि दक्षिणावर्तप्रवृत्ताभिर्वधूवदनविलोकनकुतूहलिनीभिरिव ज्वालाभिरेव सह प्रदक्षिणं बभ्राम। पात्यमाने च लाजाञ्जलौ नरमनूराधवलिततनुरदृष्टपूर्ववधूवररूपविस्मयस्मेर इवाट्टहसत विभावसुः।

अत्रान्तरे स्वच्छकपोलोदरसंक्रान्तमनलप्रतिबिम्बमिव निर्वापयन्ती स्थूलमुक्ताफलविमलबाष्पबिन्दुसंदोहदर्शितदुर्दिना निर्व्याजविकारं रुरोद वधूः। उदश्रुविलोचनानां च बान्धवबधूनामभून्महानाक्रन्दः। परिसमापितवैवाहिकक्रियाकलापस्तु जामाता वध्वा समं प्रणनाम श्वशुरौ। प्रविवेश च द्वारपक्षलिखितरतिप्रीतिदैवतं प्रणयिभिरिव प्रथमप्रविष्टैरलिकुलैः कृतकोलाहलम्, अलिकुलपक्षपवनप्रेङ्खोलितैः कर्णोत्पलप्रहारभयप्रकम्पितैरिव मङ्गलप्रदीपैः प्रकाशितम्, एकदेशलिखितमकरकेतुरक्ताशोककल्पलताधिज्यचापेन तिर्यक्कूणितनेत्रत्रिभागेण शरमृजूकुर्वता कामदेवेनाधिष्ठितम्, एकपार्श्वन्यस्तेन काञ्चनाचामकेनेतरपार्श्ववर्तिन्या च दन्तशफरकधारिण्या कनकपुत्रिकया साक्षाल्लक्ष्म्येवोत्फुल्लपुण्डरीकहस्तया सनाथेन सोपधानेन स्वास्तीर्णेन शयनेन शोभमानम्, शयनशिरोभागस्थितेन च कृतकुसुमशोभेन कुसुमायुधमालायकायागतेन शशिनेव निद्राकलशेन राजतेन विराजमानं वासगृहम्।

तत्र च हीनाया नववधूकायाः पराङ्मुखप्रसुप्तायाः मणिभित्तिदर्पणेषु मुखप्रतिबिम्बानि प्रथमालापाकर्णनकौतुकागतगृहदेवताननानीव मणिगवाक्षकेषु वीक्षमाणः क्षणदां निन्ये। दिवसानि च श्वशुरकुले सीधेनामृतनिव अधूहृदये सर्वाश्रितवासितशोषबोधसुनकालान्यानन्दमयानि दश दिनानि स्थित्वा ... [illegible]

[illegible]

दाय हृदयानि सर्वटोकस्य कथं कथमपि विसर्जितो नृपेण यम्वा सह स्वदेशमगमदिति ।

इति श्रीबाणभट्टकृतौ हर्षचरिते चक्रवर्तिजन्मवर्णनं नाम

चतुर्थ उच्छ्वासः ।

पञ्चम उच्छ्वासः।

नियतिर्विभाव्य पुंसां प्रथमं सुखमुत्तरं दारुणं दुःखम्।
कृत्वा लोकं गत्वा तडिदिव वज्रं निपातयति ॥ १ ॥
पातयति महापुरुषान्सममेव बहूननादरेणैव।
परिवर्तमान एकः कालः शेषाहिरिवानन्तः ॥ २ ॥

अथ कदाचिद्राजा राज्यवर्धनं कवचहरमाहूय हूणान्हन्तुं हरिणानिव हरिर्हरिणेशकिशोरमपरिमितबलानुयातं चिरंतनैरमात्यैरनुरक्तैश्च महासामन्तैः कृत्वा साभिसरमुत्तरापथं प्राहिणोत्।

प्रयान्तं च तं देवो हर्षः कतिचित्प्रयाणकानि तुरङ्गैरनुवव्राज। प्रविष्टे च कैलासप्रभाभासिनीं ककुभं भ्रातरि वर्तमानो नवे वयसि विक्रमरसानुरोधिनि केसरिशरभशार्दूलवराहबहुलेषु तुषारशैलोपकण्ठेषूत्कण्ठमानवनदेवताकटाक्षांशुशारितशरीरकान्तिः क्रीडन्मृगयां मृगलोचनः कतिपयान्यहानि बहिरेव व्यलम्बत। चकार चाकर्णान्ताकृष्टकार्मुकनिर्गतभासुरभल्लवर्षी स्वल्पीयोभिरिव दिवसैर्निःश्वापदान्यरण्यानि।

एकदा तु वासतेय्यास्तुरीये यामे प्रत्युषस्येव स्वप्ने चटुलज्वालापुञ्जपिञ्जरीकृतसकलककुभा दुर्निवारेण दवहुतभुजा दह्यमानं केसरिणमद्राक्षीत्। तस्मिन्नेव च दावदहने समुत्सृज्य शावकानुत्सुका चात्मानं पातयन्तीं सिंहीमपश्यत्। आसीच्चास्य चेतसि—'लोके हि लोहेभ्यः कठिनतराः खलु स्नेहमया बन्धनपाशाः, यदाकृष्टास्तिर्यञ्चोऽप्येवमाचरन्ति' इति। प्रबुद्धस्य चास्य मुहुर्मु-

---

नियतीत्यादि। नियतिर्दैवम्। लोकं जनम्। तडिद्विद्युत्। तडिदपि वरालोकं कृत्वा वज्रं निपातयति ॥ १ ॥

अनन्तः पर्यन्तरहितः, शेषमहोरगश्च ॥ २ ॥ आर्यायुगलेनानेन भाविनी राजविपत्तिः सूचिता।

कवचहर इति वयसि निरूढम्। बलं सैन्यम्, सामर्थ्यं च। साभिसरं ससहायम्।

केसरिणः सिंहाः। अष्टपादाः प्राणिविशेषाः शरभाः। शार्दूला व्याघ्राः। वराहाः सूकराः। क्रीडन्मृगयामिति। 'कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्' इति भावार्थरूपाया मृगयायाः कर्मभावः।

वासतेयी रात्रिः। तुरीये चतुर्थेऽहनि। संताप्यमानं भ्राम्यमाणम्। ललितं व्याप्तम्।

हुर्दक्षिणेतरमक्षि परिस्पन्दते । गात्रेषु चाकस्मादेव वेपथुर्विषमयते । निर्निमित्तमेवान्तर्धन्यमानस्थानात्पातीव हृदयम् । अकारणादेव चायासयति गरीयसी दुःखासिका । किमिदमिति च समुत्पन्नविविधविकल्पविमथितमतिरपगतधृतिश्चिन्तावनमितवदनः शिशिरतारेण चक्षुषा समुच्छिद्यमानस्थलकमलिनीवनानीव चकार चर्मोरेखणः क्षणं क्षोणीम् । अह्नि च तस्मिञ्शून्येनैव च चेतसा चिक्रीड मृगयाम् । आरोहति च हरितहये मध्यमह्नो भवनमागत्योभयतो मन्दमन्दं संचाल्यमानतनुतालवृन्तः क्षितितलविततामशिशिरमलयजरसलवलुलितपुष्पमिन्दुधवलोपधानधारिणीं वेत्रपट्टिकामधिशयानः सातङ्क एव तस्थौ ।

अथ दूरादेव लेखगर्भया नीलीरागमेचकरुचा चीरचीरिकया रचितमुण्डमालकम्, घनातपाभ्यामारोप्यमाणकायकालिमानम्, अन्तर्गतेन शोकशिखिनाऽङ्गारतामिव नीयमानम्, अतित्वरागमनद्रुततरपदोद्धूयमानधूलिराजिव्याजेन राजवार्ताश्रवणकुतूहलिन्या मेदिन्येवानुगम्यमानम्, अभिमुखपवनप्रेङ्खदविरतोत्तरीयपटमारुतवीज्यमानोभयपार्श्वमतित्वरया कृतपक्षमिवाशु परापतन्तम्, प्रेर्यमाणमिव पृष्ठतः स्वाम्यादेशेन कृष्यमाणमिव पुरस्ताद्दायचैः श्रमश्वासमोक्षैः स्विद्यल्ललाटतटघटमानप्रतिबिम्बकेन कार्यकौतुकादपह्रियमाणलेखरालिव भास्वता संभ्रमभ्रष्टैरिवेन्द्रियैः शून्यीकृतशरीरम्, लेखार्पितप्रयोजनगौरवादिव समेऽपि वर्त्मनि शून्यहृदयतया स्खलन्तम्, कालमेघशकलमिव पतिष्यतो दुर्वार्तावज्रस्य, धूमपल्लवमिव ज्वलिष्यतः शोकज्वलनस्य, बीजमिव फलिष्यतो दुष्कृतकालेरनिमित्तभूतदीर्घाध्वगं कुरङ्गकनामानमायान्तमद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च पूर्वनिमित्तपरम्पराविर्भावितभीतिरभिद्यत हृदयेन । कुरङ्गकस्तु कृतप्रणामः समुपसृत्य प्रथममाननलग्नं विषादमुपनिन्ये, पश्चाल्लेखम् । तं च देवो हर्षः स्वयमेवादायावाचयत् । लेखार्थेनैव च समं गृहीत्वा हृदयेन संतापमवमहरूपोऽभ्यधात्—

अथेत्यतो दूरादेव कुरङ्गकनामानमध्वगमापतन्तमद्राक्षीदिति सम्बन्धः । नीली-नामौषधि. । बहिर्विलुण्ठमानो मेचकः । आरोप्यमाण. क्रियमाणः । इन्द्रियै-रिति । शून्यतं येषां जडतात. । शकलं खण्डम् ।

अन्यस्मिन्नहनि मध्यंदिने विगतजयशब्दम्, अताडिततूर्यनादमुपसंहृतगीतम्, उत्सारितातपत्रम्, अप्रगीतवारणम्, अप्रसारितापणपण्यम्, स्थानस्थानेषु पवनचलकुटिलाभिः कोटिहोमधूमलेखाभिरुन्नमन्तीभिर्यममहिषविषाणकोटिभिरिवोल्लिख्यमानम्, कृतान्तपाशायताभिरिव वेष्टमानम्, उपरि कालमहिषालंकारकालायसकिङ्किणीभिरिव कटु क्वणन्तीभिर्दिवसम्, वायसमण्डलीभिर्भ्रमन्तीभिरावेष्टमानप्रासादाग्रभुवम्, क्वचित्प्रतिशायितस्निग्धबान्धवाराध्यमानाहिर्बुध्नम्, क्वचिद्दीपिकादह्यमानकुलपुत्रकप्रसाद्यमानमातृमण्डलम्, क्वचिन्मुण्डोपहाराहरणोद्यतद्रविडप्रार्थ्यमानामर्दकम्, क्वचिदान्ध्रोद्ध्रियमाणबाहुवप्रोपयाच्यमानचण्डिकम्, अन्यत्र शिरोविधृतविलीयमानगुग्गुलुविकलनवसेवकानुनीयमानमहाकालम्, अपरत्र निशितशस्त्रीनिकृत्तात्ममांसहोमप्रसक्ताप्तवर्गम्, अपरत्र प्रकाशनरपतिकुमारकक्रियमाणमहामांसविक्रयप्रक्रमम्, उपहतमिव श्मशानपांशुभिरमङ्गलैरिव परिगृहीतम्, यातुधानैरिव विध्वस्तम्, कलिकालेनेव कवलितम्, पापपटलैरिव संछादितम्, अधर्मविक्षेपैरिव लुण्ठितम्, अनित्यताधिकारैरिवाक्रान्तम्, नियतिविलासैरिवात्मीकृतम्, शून्यमिव सुप्तमिव मुषितमिव विलक्षितमिव छलितमिव मूर्च्छितमिव स्कन्धावारं समाससाद।

प्रविशन्नेव च विपणिवर्त्मनि कुतूहलाकुलबहुबालकपरिवृतमूर्ध्वयष्टिविष्कम्भवितते वामहस्तवर्तिनि भीषणमहिषाधिरूढप्रेतनाथसनाथे चित्रवति पटे परलोकव्यतिकरमितरकरकलितेन शरकाण्डेन कथयन्तं यमपट्टिकं ददर्श। तेनैव च गीयमानं श्लोकमशृणोत्—

'मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च।
युगे युगे व्यतीतानि कस्य ते कस्य वा भवान्॥३॥' इति।

अन्यस्मिन्नित्यादौ स्कन्धावारं समाससादेति संबन्धः। आपणेषु हट्टेषु। पण्यं विक्रेयं वस्तु। वारणो गज। कालायसं लोहजातिभेदः। किङ्किण्यः क्षुद्रघण्टिकाः। प्रतिशायिता उपोषिता। अहिर्बुध्नो हरः। मुण्डं शिरः। द्रविडान्ध्राश्च जनपदभेदाः। आमर्दको वैतालः। चण्डदेवताभेद इत्यन्ये।

विष्कम्भोऽवष्टम्भः। वितताः प्रसारिताः। व्यतिकरो वृत्तान्तः। यमपटेन जीवति यमपट्टिकः। मन्दं मन्दमित्यादौ राजकुलं विवेशेति संबन्धः।

निर्वाप्यमाणकणिकाम्भसि, पटुपाटलशर्करामोदमुचि, मञ्चकाभि-हतिकलितकर्करीनिपातान्तरलवमुचि, सरसशैवालवलयितगलद्गोल-यन्त्रके, गन्धकेशराजिरोलाशिशिर[illegible]दीनकर्कशार्करे, शिशिरीक्रियमाणचूर्णकर्पूरस्फटिकशुक्तिसंचये, संचितमधुरपानीयामलकमातुलुङ्गद्राक्षादाडिमादिफले, प्रतिकाक्ष-सचिवविकीर्यमाणशान्त्युदकविप्रुषि, प्रेष्यारोप्यमाणजलार्द्रकौश-द्विपटद्वारि शयनगृहे स्थितम्, परलोकविजयाय नीराज्यमानमिव ज्वरज्वलनेनानवरतपरिवर्तनैरङ्गिणि शयनीये शेषमिव विषो-ष्मणा क्षीरोदन्वति विचेष्टमानम्, मुक्ताफलपांशुपूलिकावर्तिं जलधिमिव क्षयकाले क्षुभ्यन्तम्, कालेन कैलासमिव दशानने-नोद्ध्रियमाणम्, अविरतचन्दनचर्चापराणां परिचारकाणामनुल्ला-ययवरसंभ्रमभीभूतोदरैरिव धवलैः करैः स्पृश्यमानं लोकान्तर-स्थितम्, स्थाणुना स्वयमेव चन्दनानुलेपनच्छलेनापृच्छ्य-मानम्, अविच्छिन्नप्रदीयमानकमलकुमुदेन्दीवरदलम्, कालकटा-क्षपतनशबलमिव शरीरमुद्वहन्तम्, निबिडदुकूलपट्टनिपीडितक्ला-न्तकथ्यमानकष्टवेदनानुबन्धं मूर्धानं धारयन्तम्, दुर्धरवेदनोच्छ्वस-न्नीलशिराजालकरालेन च कालाङ्गुलिलिख्यमानलेखाख्यातमरणा-वधिदिवससंख्यानेनेव ललाटफलकेन भयमुपजनयन्तम्, आसन्न-यमदर्शनोद्वेगादिव च किंचिदन्तःप्रविष्टतारकम्, शुष्यद्दशनपङ्क्ति-प्रसृतधूसरदीधितितरङ्गिणीं मृगतृष्णिकामिवोष्मां निःश्वासपरम्प-रामुद्वहन्तम्, अत्युष्णनिःश्वासदग्धयेव श्यामायमानया रसनया निवेद्यमानदारुणसंनिपातारम्भम्, उरःस्थलस्थापितमणिमौक्तिक-हारचन्दनचन्द्रकान्तम्, कृतान्तदूतदर्शनयोग्यमिवात्मानं कुर्वाण-म्, अङ्गभङ्गवलनोत्क्षिप्तभुजयुगलम्, पर्यस्तहस्तनखमयूखधारागृ-हमिव तापशान्तये रचयन्तम्, नेदिष्ठसलिलमणिकुट्टिमादर्शोदरेषु निपतद्भिः प्रतिबिम्बैरपि संतापातिशयमिव कथयन्तम्, स्पृशन्तीं प्रणयिनीमिव विश्वासभूमिं मूर्च्छां बहु मन्यमानम्, अन्तकाह्वाना-

---

शीतलीक्रियमाणम्। पाटला शर्कराविशेषः। मञ्चक आधारभेदः। कर्करी वारिधानी। गोलयन्त्रकं बहुच्छिद्रं जलभाण्डम्। उल्लासिता विस्तारिताः। प्रतिग्राहिताः प्रतिग्रहं ग्राहिताः। प्रेष्या दासी। कालेन यमेन, कृष्णेन च। दशाननो व्याधि-राक्षसश्च। आपृच्छ्यमानं व्याक्रियमाणम्। रसना जिह्वा। नेदिष्ठमन्तिकतमम्।

दुरैरिव सभयमिव दृष्टैररिष्टैराविष्टम्, महाप्रस्थानकाले सर्वसंतापसंतानमात्महृदयेषु संचारयन्तम्, अरतिपरिगृहीतमीर्ष्ययेव छायया मुच्यमानम्, उद्योगमियोपद्रवाणाम्, सर्वाक्षमोक्षमिव क्षामतायाः, दृश्लीकृतं विह्वलतया, विपर्यीकृतं वैषम्येण, क्षेत्रीकृतं क्षयेण, गोचरीकृतं ग्लान्या, दष्टं दुःखासिकया, आत्मीकृतमस्वास्थ्येन, विधेयीकृतं व्याधिना, क्रोडीकृतं कालेन, लक्ष्यीकृतं दक्षिणाशया, पीतमिव पीडाभिः, जग्धमिव जागरेण, निगीर्णमिव वैवर्ण्येन, ग्रासीकृतं गात्रभङ्गेन, ह्रियमाणमिव विपद्भिः, खण्ड्यमानमिव वेदनाभिः, लुण्ठ्यमानमिव दुःखैः, आदिष्टं दैवेन, निरूपितं नियत्या, प्रातमनित्यत्वेन, अभिभूयमानमभावेन, परिकलितं परासुतया, दत्तावकाशं क्लेशस्य, निवासं वैमनस्यस्य, समीपे कालस्य, अन्तिके उच्छ्वासस्य, मुखे महाप्रयासस्य, द्वारि दीर्घनिद्रायाः, जिह्वाग्रे जीवितेशस्य वर्तमानम्, विरलं वाचि, चलितं चेतसि, विह्वलं वपुषि, क्षीणमायुषि, प्रचुरं प्रलापे, संततं श्वसिते, जितं जृम्भिकाभिः, पराधीनमाधिभिः, अनुबद्धमनुबन्धिकाभिः, पार्श्वोपविष्टयानवरतरोदनोच्छूननयनया गृहीतचामरिकयापि निःश्वसितैरेव वीजयन्त्या विविधौषधिधूलिधूसरितशरीरया मुहुर्मुहुः 'आर्यपुत्र, स्वपिषि' इति व्याहरन्त्या देव्या यशोवत्या शिरसि वक्षसि च स्पृश्यमानं पितरमद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च प्रथमदुःखसंपातमप्यमानमतिराशङ्कित इव भागधेयेभ्यः समभवत् । अन्तःपुरवर्तिनमेव च पितरममन्यत । निराकृत इव धान्तःकरणेन क्षणमासीत् । अवधूतश्च धैर्येण, क्षेत्रीकृतः क्षोभेण, रिक्तीकृतो रत्या, विपर्यीकृतो विषादेन, पावकमयमिव हृदयमुद्वहन्, विषमविद्रुपितानीव मुह्यन्तीन्द्रियाणि बिभ्राणः, तमसा रसातलमपि विशेषयन्, शून्यतेनाकाशमप्यतिशयानो नाविन्दत कर्तव्यम् । परपर्श च हृदयेन भियमुत्तमाङ्गेन च गाम् ।

अवनिपतिस्तु दूरादेव दृष्ट्वातिदयितं तनयं तदवस्थोऽपि निर्भर-

अरिष्टैर्दुर्लक्षणैः । अरतिरेकत्रानवस्थितिः । छाया कान्तिः । विह्वलोऽक्षमः । लक्ष्यीकृतम् । आघ्रातमित्यर्थः । खण्ड्यमानं भागीक्रियमाणम् । जीवितेशो यमः । अनुबन्धिका गात्रसन्धिपीडा ।

भागधेयेभ्यो दैवेभ्यः । अन्तःकरणेन मनसा ।

स्नेहायर्जितः प्रधावमानो मनसा प्रसार्य भुजौ 'एह्येहि' इत्याह्वयन्शरीरार्धेन शयनादुदगात्। ससंभ्रममुपसृतं चैनं विनयावनम्रमुन्नमय्य बलादुरसि निवेश्य, विशन्निव प्रेम्णा निशाकरमण्डलमध्यम्, मज्जन्निवामृतमये महासरसि, अवगाहन्निव महति हरिचन्दनरसप्रस्रवणे, अभिषिच्यमान इव तुषाराद्रिद्रवेण, पीडयन्नङ्गैरङ्गानि, कपोलेन कपोलमवघट्टयन्, निमीलयन्पक्ष्मामप्रथिताजस्रास्राविस्राविणी विलोचने विस्मृतज्वरसंज्वरः सुचिरमालिलिङ्ग कथंकथमपि विराद्विमुक्तमुपसृत्य कृतनमस्कारं प्रणतजननीकमुपागतमासीनं च शयनान्तिके पिबन्निव विगतनिमेषनिश्चलेन चक्षुरव्यलोकयत्। पस्पर्श च पुनः पुनर्वेपथुमता पाणितलेन क्षयक्षामकण्ठश्च कृच्छ्रादिवावादीत्—'वत्स, कृशोऽसि' इति। भण्डिस्त्वकथयत्—'देव, तृतीयमहः कृताहारस्यास्य' इति।

तच्छ्रुत्वा बाष्पवेगगृह्यमाणाक्षरं कथं कथमप्यायतं निःश्वस्योवाच—'वत्स, जानामि त्वां पितृप्रियमतिमृदुहृदयम्। ईदृशे विधुरयति धीमतोऽपि धियम्। अतिदुर्धरो बान्धवस्नेहः सर्वप्रमाथी। अतो नार्हस्यात्मानं शुचे दातुम्। उद्दामदाहज्वरदग्धोऽपि दह्ये खल्वहमधिकतरमनेनायुष्मदाधिना। निशितमिव शस्त्रं दहति मां त्वदीयस्तनिमा। सुखं च राज्यं च वंशश्च प्राणाश्च त्वयि मे स्थिताः। यथा मम तथा सर्वासां प्रजानाम्। त्वद्विधानां पीडा पीडयन्ति सकलमेव भुवनतलम्। न ह्यल्पपुण्यभाजां वंशमलंकुर्वन्ति भवादृशाः फलमस्यानेकजन्मान्तरोपार्जितस्याकलुषस्य कर्मणः। करतलगतमिव कथयन्ति चतुर्णामप्यर्णवानामाधिपत्यं ते लक्षणानि। त्वज्जन्मनैव कृतार्थोऽस्मि। निरभिलाषोऽस्मि जीवितव्ये। भिषगनुरोधः पाययति मामौषधम्। अपि च सर्वप्रजापुण्यैः सकलभुवनतलपरिपालनार्थमुत्पत्स्यमानानां भवादृशां जन्मग्रहणोपायः पितरौ। प्रजाभिस्तु बन्धुमन्तो राजानः, न ज्ञातिभिः। तदुत्तिष्ठ। कुरु पुनरेव सर्वाः क्रियाः। कृताहारे च त्वय्यहमपि स्वयमुपयोक्ष्ये पथ्यम्' इत्येवमभिहितस्य चास्य घट्टयन्निव हृदयमतितरां शोकानलः संदुधुक्षे। क्षणमात्रं च स्थित्वा शिरा

प्रस्रवणं निर्झरं। तनिमा कृशत्वम्। संज्वरः संतापः।
सुधी धायस्य।

तच्चाकर्ण्य वाह्निमित्तज्ञः पितरि सुतरां जीविताशां शिथिलीचकार। गतेषु च भिषक्षु क्षतधृतिः क्षपामुखे क्षितिपालसमीपमेव पुनरारुरोह । तत्र च—'दाहो महान् । आहर हारान्हरिणि, मणिदर्पणान्मे देहे देहि वैदेहि, हिमलवैर्लिम्प ललाटं लीलावति, घनसारक्षोदधूलीर्निधेहि धवलाक्षि, निक्षिप चक्षुषि चन्द्रकान्तं कान्तिमति, कपोले कलय कुवलयं कलावति, चन्दनचर्चां रचय चारुमते, पाटय पटमारुतं पाटलिके, मन्दय दाहमिन्दुमति, अरविन्दैर्जनय जलार्द्रया मुदं मदिरावति, समुपनय मृणालानि मालति, तरलय तालवृन्तमावन्तिके, मूर्धानं धावमानं बधान बन्धुमति, कन्धरां धारय धारणिके, उरसि सश्रीकरं करं कुरु कुरङ्गवति, संवाहय बाहू बलाहिके, पीडय पादौ पद्मावति, गृहाण गाढमङ्गमनङ्गसेने, का वेला विलासवति नैति निद्रा, कथाः कथय कुमुद्वति' इत्येवंप्रायान्पितुरालापाननवरतमाकर्णयन्दूयमानहृदयो दुःखदीर्घां जाग्रदेव निशामनैषीत् ।

उपसि चावतीर्य राजद्वारदेशोपसर्पिणा परिवर्धकेनोपस्थापितेऽपि तुरङ्गे चरणाभ्यामेवाजगाम स्वमन्दिरम् । तत्र च त्वरमाणो भ्रातुरागमनार्थमुपर्युपरि क्षिप्रपातिनो दीर्घाध्वगान्प्रजविनश्चोष्ट्रपालान्प्राहिणोत् । प्रक्षालितवदनश्च परिजनोपनीतमपि प्रतिकर्म नाग्रहीत् । अग्रतः स्थितानां राजपुत्रयूनां विमनसां 'रसायनो रसायनः' इति जल्पितमव्यक्तमश्रौषीत् । पर्यपृच्छच्च तान्—'भद्राः, किं रसायन' इति । पृष्टाश्च ते सर्वे सममेव तूष्णींबभूवुः । भूयोभूयश्चानुबध्यमाना दुःखेन कथंकथमप्याचचक्षिरे—'देव, पावकं प्रविष्टः' इति । तच्च श्रुत्वा क्षुण्ण इवान्तस्तापेन सद्यो वि-

पुनर्वसोरपत्यं पौनर्वसवः । पुनर्वसुना मुनिना प्रोक्तमायुर्वेदमधीते पौनर्वसव इति । अष्टाङ्गमिति । उक्तं च—'कायबालग्रहोर्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषान् । अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिता ॥' इति । आयुर्वेदस्य वैद्यशास्त्रस्य ।

कोकबन्धुश्चक्रवाकः । विरोचनो रविः । तत्र चेत्यादौ तत्र च क्षितिपालसमीप इत्यादीन्पितुरालापानाकर्णयन्निशामनैषीदिति संबन्धः । घनसारः कर्पूरः । पाटय पटं कुरु । कन्धरां ग्रीवाम् । संवाहय मर्दय । कुमुद्वतीत्यादयः सुधन्वस्त्रायाः ।

परिवर्धकोऽश्वपालः । प्रतिकर्म प्रसाधनम् । कार्तस्वरं हेम । तदपि ज्वल-

र्णतामगात् । उत्पाट्यमानमिव च न शशाक शोकान्धं धारयितुं हृदयम् । आसीच्चास्य चेतसि कामं स्वयं न भवति न तु भावयत्यप्रियं वचनमरतिकरमितर इवाभिजातो जनः । कृच्छ्रे च वचनेनानुष्ठितमुज्ज्वलीकृतमधिकतरं ज्वलनप्रवेशेन कल्याणप्रकृति कार्तस्वरमिव कौलपुत्रमस्येति । पुनश्चाचिन्तयत्—'समुचितमेवाथवा स्नेहस्येदम् । किमस्य तातो न तातः, किंवाम्बा न जननी, वयं न भ्रातरः । अन्यस्मिन्नपि तावत्स्वामिनि दुर्लभीभवति भवन्त्यसवो म्रियमाणा ह्रीहेतवो लोके किमुतामृतमयेऽनुजीविनां निर्व्याजबान्धवेऽवन्ध्यप्रसादे सुगृहीतनाम्नि ताते । संप्रति सांप्रतमाचरितमनेनात्मानं दहता । किं वास्याकल्पमवस्थितस्य श्रेयसो यशोमयस्य दह्यते । पतितः स केवलं दहने । दग्धास्तु वयम् । धन्यः खल्वसावग्रणीः पुण्यभाजाम् । अपुण्यभाक्त्विदमेव राजकुलं कुलपुत्रेण यत्तादृशा वियुक्तम् । अपि च ममापि कः खल्वेतेषां प्राणानां कार्यातिभारः कृत्यशेषो वा, का वा व्यापृतता येन नाद्यापि निष्ठुराः प्राणाः प्रतिष्ठन्ते । को वान्तरायो हृदयस्य येन सहस्रधा न दलतीति । दुःखार्तश्च न जगाम राजसद्म । समुत्ससर्ज च सर्वकार्याणि । शयनीये निपत्य उत्तरीयवाससा सोत्तमाङ्गमात्मानमवगुण्ठ्यातिष्ठत् ।

इत्थंभूते च देवे हर्षे राजनि च तदवस्थे सर्वस्य लोकस्य कपोलेषु कीलिता इव कराः, लोचनेषु लेप्यमय्य इवाश्रुस्रुतयः, नासाग्रेषु ग्रथिता इव दृष्टयः, कर्णोत्कीर्णा इव रुदितध्वनयः, जिह्वासु सहजानीव हा कष्टानि, लपनेषु पल्लवितानीव श्वसितानि, अधरेषु लिखितानीव परिदेवितपदानि, हृदयेषु निधानीकृतानीव दुःखान्यभवन् । उष्णाश्रुदाहभीतेव नाभजत नेत्रोदराणि निद्रा । निःश्वासवातविधुता इव व्यलीयन्त हासाः । निरवशेषदग्धेव च संतापेन न प्रावर्तत वाणी । कथास्वपि नाभूयन्त परिहासाः । क्षणमपि नाह्रायन्त गीतगोष्ठ्यः । जन्मान्तरातीतानीव नास्मर्यन्त लास्यानि । स्वप्नेऽपि नागृह्यन्त प्रसाधनानि । वार्तापि नाल-

---

प्रवेशेनाधिकतरमुज्ज्वलम् । सौवर्णं कुण्डम् । अतिशयेन स्थिरं स्नेहस्य स्वभावत्व स्वभाव । अग्र अग्रगामिनः । प्रतिष्ठन्ते प्रतिष्ठां कुर्वते ।

स्थलोरगभोगानाम् । नामानि नार्गिकाद्यान्य । मधुमक्षीमल-
मशानमण्डलानि । लोकान्तरमिवानीयन्त परिजनाः । कुल-
स्मर इवावर्तन्त निर्गताः । पुनरिवानुबद्ध शोकाग्निना मधुमंत्रुः ।
दिवापि नागुञ्जन्त शयनानि । शनैः शनैश्च समागुरुशिखिनः
पिशुनाः समं समन्तात्समुत्पातानुबन्धे भूयांसो भूयोऽभवन्
समनुबध्नन्तो भूतानां महोत्पाताः ।

तथा हि दोलायमानमकलकुलाचलकलकराला पपात गां चलु-
कामेव भगमसमनल्पद्मनिर्मी । अन्तरान्तरे तस्मिन्नासन्
परस्परमास्फालनचलाचलोर्मयो सिन्धुमूर्छितोर्मयाः । भूभृत्सामन्-
तानां नितान्तविशिखाकलापविस्पष्टकुटिलाः केशपाशा इवोर्ध्वसमुत्-
सर्पन्तः ककुभाम् । धूमकेतुस्फालितरत्नत्रयं शिखालातचक्राद्भु-
तहोमधूमधूम्रमिवाभयत्पुरम् । अदृश्यत तत्कालायसमुन्मसृणि
भानुमण्डले भयंकरकबन्धकायव्याजेन कोऽपि पार्थिवानि-
वार्थी पुरुषोपहारमिवोपजहार । ज्वलितपरिवेषमण्डलाभोगभास्व-
जिघृक्षाजृम्भमाणमिव भानुभयादुपरचितानिमाकार इव शतदन्त
श्वेतभानुः । अवनिपतिप्रतापप्रसाधिताः प्रथमतरक्तपातस्रोतःसा
इवादृश्यन्तानुरक्ता दिशः । श्रुतशोणितशीकरासारवर्षिवसनु-
नुमरणाय प्रावृतपाटलांशुकपटेवादृश्यत वसुधावधूः । नरपति-
विनाशसंभ्रमभीतैर्लोकपालैरिव कालायसकवाटपुटैरकालकालने-
पटलैररुध्यन्त दिग्द्वाराणि । प्रेतपतिप्रयाणपटहाः पटवः पटह
इवारटन्तो हृदयस्फोटनाः परस्परमिव निर्घातानां घोरा घननिर्घोषाः ।
निकटीभवद्यममहिषखुरपुटोद्धूता इव द्युमणिधाम धूसरीकुः
क्रमेलककचकपिलाः पांसुवृष्टयः । विसरविराविणीनामुन्मुखीनां
शिखिनो ज्वालाः प्रतीच्छन्त्य इव पतन्तीरुल्का नभसो ववाशिरे
शिवानां राजयः । राजधामनि धूमायमानकवरीविभागविभावित-
विकाराः प्रकीर्णकेशपाशप्रकाशितशोका इव प्राकारान्त प्रतिमाः
कुलदेवतानाम् । उपसिंहासनमाकुलं कालरात्रिविधूयमानमूर्जितवे-

शिखी मयूरोऽपि । धूमकेतव उत्पातज्वलिनः, अग्नयश्च । करालितानि भीषणी-
कृतानि, व्याप्तानि च । बभ्रु कपिशम् । श्वेतभानुश्चन्द्रः । प्रसाधिता आव-
र्जिताः, भूषिताश्च । कचाः केशाः । शिवानां शृगालीनाम् । कवरीशब्देनात्र
कचा लक्ष्यन्ते । व्याक्रोशी परैराह्वानशब्दः । वायसानां काकानाम् ।

शीधुगन्धविभ्रमं बिभ्राणं बभ्राम भ्रामरं पटलम् । अटतामन्तःपुरस्योपरि क्षणमपि न शशाम व्याक्रोशी वायसानाम् । श्वेतातपत्रमण्डलमध्यादाजीवितमिव राज्यस्य सरसपिशितपिण्डलोहितं चञ्चुचञ्चुरम्बरवर्त्मना खण्डं माणिक्यस्य भुजङ्गरन्ध्रो महोत्पातदूयमानश्च कथमपि निनाय निशाम् ।

अन्यस्मिन्नहनि समीपमस्य राजकुलाद्द्रुतगतिवशविशीर्यमाणालंकाररवकारिणी विजयघोषणेव विषादग्लानकुलचरणचलत्तुलाकोटिक्वणितवाचालिताभिरुद्धीवाभिः, किं किमिति पृच्छ्यमानेव दूरादेव भवनहंसीभिः, स्खलितविशालश्रोणिशिञ्जानरशनानुराविणीभिश्च पादान्धा समुपदिश्यमानमार्गेव गृहसारसीभिः अदृष्टकवाटपट्टसंघट्टस्फुटितललाटपट्टरुधिरपटलेन पटान्तेनेव रक्तांशुकस्य मुखमाच्छाद्य प्ररुदती, संतापविलीनकनकवलयरसधाराभिरिव वेत्रलतामुत्सृजन्ती, मुहुरुत्तरङ्गितामुत्तरीयांशुकपटीं स्फुरन्ती, फणिनीव निर्मोकमञ्जरीमाकर्षन्ती, नम्रांससंलग्नानिलविलोलेन नीलतनेन तमालचीरचीवरेणेव शोकोचितेन धम्मिल्लरचनारहितेन शिरोरुहसंचयेन पञ्चवा प्रावृतकुचा, कुचताडनपीडया समुच्छूना ताम्रतामवलं मुहुर्मुहुरत्युष्णाश्रुप्रमार्जनप्रदग्धमिव करकिसलयं धुनाना, चक्षुर्निर्झरे शीर्यति लपयन्तीव शोकाग्निप्रवेशाय स्वकपोलतलप्रतिबिम्बितमासन्नलोकं लोललोचनप्रवृत्तैस्तरलैस्तारकांशुभिः श्यामायमानमात्मदुःखेन दिवसमपि दहन्तीव 'क कुमारः क कुमारः' इति पुरुषं पृच्छन्ती, वेलेति, नाम्ना यशोवत्याः प्रतीहार्याजगाम । विषण्णलोकलोचनप्रत्युद्गता चोपसृत्य कुट्टिमन्यस्तहस्तयुगला गलन्तीभिः सिञ्चन्तीव सुप्यन्तं दशनदीधितिधाराभिराधूसरमधरमधोमुखी विज्ञापितवती—'देव, परित्रायस्व परित्रायस्व । जीवत्येव भर्तरि विमध्यव्यवसितं देव्या' इति ।

ततस्तदपरमाकर्ण्य च्युत इव सत्त्वेन, हृत इव दुःखेन, आक्रान्त इव चिन्तया, तुलित इव तापेन, अङ्गीकृत इवाङ्गनाप्रतिपत्तिगमीन् । आसीच्चास्य चेतसि—प्रतिपन्नसंशस्य बहुशोऽपि

अन्यस्मिन्नित्यादौ समीपमस्य यशोवत्याः प्रतीहार्याजगामेति सम्बन्धः । तुलाकोटिर्नूपुरम् । चीरचीवरं वल्कलं, चीरवासः ।

अप्रतिपत्तिः किंकर्तव्यतामूढः । हृदयेऽतिकठिने । अनुक्रोशो दया । तये

हृदये दुःखाभिषङ्गो निपतन्नश्मनीव लोहप्रहारः कठिने हुतभुगु-
त्थापयति न तु भस्मसात्करोति मे निरनुक्रोशस्य कायम्' इति।
उत्थाय च त्वरमाणोऽन्तःपुरमगात्। तत्र च भर्तुसुतानां राज-
महिषीणामशृणोदुद्गाहेव 'तात चूत, निर्यात्मानं प्रयमति ते
जननी। वत्स जातीगुच्छ, गच्छाम्यापृच्छस्व माम्। मया
विनानाथा भवसि भगिनि भवनदाडिमलते। रक्ताशोक,
मर्षणीयाः पादप्रहाराः कर्णपूरपल्लवभङ्गापराधाश्च। पुत्रक, अन्तःपुर-
बालबकुलक वारुणीगण्डूषग्रहणदुर्ललित, दृष्टोऽसि। वत्से प्रियङ्गु-
लतिके, गाढमालिङ्ग मां दुर्लभा भवामि ते। भद्र भवनद्वारसह-
कारक, दातव्यो निवापतोयाञ्जलिरपत्यमसि। भ्रातः पञ्जरशुक,
यथा न विस्मरसि माम्, किं व्याहरसि दूरीभूतास्मि ते।
शारिके, स्वप्ने नः समागमः पुनर्भूयात्। मातः, मार्गलग्नं कं
समर्पयामि गृहमयूरकम्। अम्ब, सुतवल्लालनीयमिदं हंसमिथु
मन्दपुण्यया मया न संभावितोऽस्य चक्रवाकयुगलस्य विवाहोत्स-
वः। मातृवत्सले, निवर्तस्व। गृहहरिणिके, समुपनय सौविद-
वल्लभवल्लकीं परिष्वजे तावदेनाम्। चन्द्रसेने, सुदृष्टः क्रियताम-
जनः। बिन्दुमति, इयं तेऽन्त्या वन्दना। चेटि, मुञ्च चरणौ
आर्ये कात्यायनिके, किं रोदिषि नीतास्मि दैवेन। तात कञ्चुकिन्
किं मामलक्षणां प्रदक्षिणीकरोषि। धात्रेयि, धारयात्मानं कि
पादयोः पतसि। भगिनि, गृहाण मामपश्चिमां कण्ठे कष्टं न दृष्टा
प्रियसखी मलयवती। कुरङ्गवति, अयमामन्त्रणाञ्जलिः। सानुमति,
अयमन्त्यः प्रणामः। कुवलयवति, एष तेऽवसानपरिष्वङ्गः।
सख्यः, क्षन्तव्याः प्रणयकलहाः, इत्येवंप्रायानालापान्।

दह्यमानश्रवणश्च तैः प्रविशन्नेव निर्यान्तीं दत्तसर्वस्वापतेया
गृहीतमरणप्रसाधनाम्, जानकीमिव जातवेदसं पत्युः पुरः प्रवेक्ष्य-
न्तीम्, प्रत्यग्रस्नानार्द्रदेहतया श्रियमिव भगवतीं सद्यः समुद्रादु-
त्थिताम्, कुसुम्भबभ्रुणी वाससी दिवमिव तेजसी सांध्ये दधा-
नाम्, ताम्बूलदिग्धरागान्धकाराधरप्रभापटलपाटलं पट्टांशुकमिव
विधवाभरणचिह्नमङ्गलमुद्वहन्तीम्, रक्तकण्ठसूत्रेण कुचान्तरावल-

त्यादौ राजमहिषीत्येवंप्रायानालापानशृणोदिति संबन्धः। आपृच्छस्व ज्योत्स्न।
वारुणी सुरा। निवापोऽमृतमुद्दिश्य दीयते जलादिकम्।

भिन्ना स्फुटितहृदयविगलितरुधिरधारयेवार्द्रां कुर्वतीम्, निर्वेष्टि-
स्फुटकटकोटिकण्टकाकृष्टतन्तुना हारेण पतितेन शिरांशुकपाशेनेव
कण्ठमुत्पीडयन्तीम्, सरसकुङ्कुमाङ्गरागतया ज्वलितामिव चिता-
दाहा चितार्चिष्मता चितानलार्पणाकुसुमैरिव धवलधवलैरश्रुबि-
न्दुभिर्मुक्तोत्सङ्गमापूरयन्तीम्, गृहदेवताभ्यः प्रकृतिमिव बलवै-
विगलद्भिः पदे पदे विकिरन्तीमाम्रपर्णानाम्, कण्ठे गुणकुसुममालां
यमदोलामिवारूढाम्, अनन्तगुञ्जन्मधुकरझङ्कारेणाभ्यर्थमानयेवोपनी-
तलामिव कर्णोत्पलेन प्रदक्षिणीक्रियमाणामिव मणिनूपुरबन्धुभिर्व-
धमण्डलं भ्रमद्भिर्भवनहंसैः संनिहितप्राणगमं मरणाय चिन्तितमिव
विषफलकमविचलं धारयन्तीम्, अधोबद्धोद्धूयमानधवलदुकूलदाम-
काम्, पतिप्रतापपताकामिव पतिप्रागयष्टिविष्टाग्रगृह्यमाणाम्, बन्धो-
रिव निजचारित्रधवलस्य नृपालयस्य पुरो नेत्रोदकमुत्सृजन्ती-
म्, पत्युः पादपतनमङ्गलमभ्यधिकबाष्पाम्भःप्रपातप्रतिरूपः
कथमपि प्रतिपदमादिशन्त्यविचारं संदिशन्तीम्, अनुनयनिपतितवि-
धुरवृद्धबन्धुवर्गवर्धमानाश्रुनिभिर्गृहाङ्कदेशाकृष्यमाणचरणाम्, भर्तृ-
भावितनिभैः पञ्जरसिंहशुकैर्दियमानहृदयाम्, धात्र्या भर्तृभक्त्या
च निजया प्रसाधिताम्, जनन्या मूर्च्छया च संस्तुतया धार्य-
माणाम्, सख्या पीडया च व्यसनसंगतया समालिङ्गिताम्, परि-
जनेन संतापेन च गृहीतगत्यावधचेन धरिताम्, कुलपुत्रैश्च दुःखितैश्च
महत्तरैरपि धृताम्, बन्धुकिमिदुःखिभागिभिर्दैवगुणनाम्, भूपाल-
वल्लभान्वीक्षयतामपि नामधारोधयन्तीम्, सपत्नीनामपि पादयोः
पतन्तीम्, चित्रपुत्रिका अप्यालपयमानाम्, गृहपतिप्रियाभि-
प्रयुक्तिः पुरस्तादुपचरन्तीम्, पशूनप्याभाषयमानाम्, भवनपा-
दपानपि परिष्वजमानां मातरं ददर्श ।

दूरादेव च आलपमानाहृतस्त्रिचयचाम—'अम्ब, त्वमपि मां
मन्दपुण्यं त्यजसि । प्रसीद । निवर्तस्व' इत्यभिधान एव च
पतद्भिरिव नूपुरमणिमरीचिभिश्चुम्बमानचूडामणरयोन्मेषचरण ।
देवी तु यशोवती तथा स्थितं पादयोरिमपितरिति विमलानि

अनुकूलपवनाभा वचोवान्तदत्ती ।
बालकस्मृत्वा कल्पद्रुमवन्ती । देवी यशोवत्यां वर्तमानं बन्धुनां ०-
वन्ध. । कल्पोपयुक्तगुणवरम् ।

कनीयसि प्रेयसि तनये गुरुणा गिरिणेवोद्वेगवेगेनावष्टभ्यमाना, मूर्च्छान्धतमसं रसातलमिव प्रविशन्ती, बाष्पप्रवाहेणेव चिरनिरोधसंपिण्डितेन स्नेहसंभारेण निर्भराविर्भूतेनाभिभूयमाना, कृतयत्नापि निवारयितुं न शशाक बाष्पोत्पतनम्। उत्कटकुचोत्कम्पघटितासहशोकाकूता च गद्गदिकागृह्यमाणगलविवरा निःसामान्यमन्युतरलीक्रियमाणाधरोद्देशा पुनरुक्तस्फुरणनिविडितनासापुटा निमील्य नयने नयनाम्भःसेककृतेन स्नापयन्ती विमलौ कपोलौ संछाद्य करतलमयूखमालाखचिततनुना तन्वन्तरनिर्गच्छदुच्छ्वासस्रोतसेवांशुकपटान्तेन किंचिदुन्नमितं वदनेन्दुं दूयमानमना स्मरन्ती प्रस्नुतस्तनी प्रसवदिवसादारभ्य सकलमङ्गलाशिनः संयमस्य शातिगृहगतहृदया 'अम्ब, तात, न पश्यतं पापां परलोकप्रस्थितां मामेवमतिदुःखिताम्' इति मुहुर्मुहुराक्रन्दती पितरौ, 'हा वत्स, विभ्रान्तभागधेयया न दृष्टोऽसि' इति प्रेष्ठं ज्येष्ठं तनयमसंनिहितं क्रोशन्ती, 'अनाथा जाता' इति श्वशुरकुलवर्तिनीं दुहितरमनुशोचन्ती, 'निष्करुण, किमपराद्धं तवामुना जनेन' इति दैवमुपालभमाना, 'नास्ति मत्समा सीमन्तिनी दुःखभागिनी' इति निन्दन्ती बहुविधमात्मानम्, 'मुषितास्मि नृशंस, त्वया' इत्यकृतान्तं गर्हमाणा मुक्तकण्ठमतिचिरं प्राकृतवदेव प्रारोदीत्।

प्रशान्ते च मन्युवेगे सस्नेहमुत्थापयामास सुतम्। इमं च प्रकृतिस्थ पक्ष्मपालीपुञ्जादश्रुकणनिवहं दुर्निवारं क्षरन्तीं दृष्टिमुन्ममार्ज। स्वयमपि कठोरशोकशरीरमनेन [illegible] मुच्यमानोदरे [illegible] [illegible] पुनः पुनरापूर्यमाणे प्रमृज्य बाष्पार्द्रगण्डगृहीतां च [illegible] [illegible] च मधुरं किरन्ती [illegible] च किंचिदुन्मुखीभूय [illegible] [illegible] [illegible] पुनः

पुनरप्येवं निःश्वस्यावादीत्—'वत्स, नासि न प्रियो निर्गुणो वा परित्यागार्हो वा । स्तन्येनैव सह त्वया पीतं मे हृदयम् । अस्मिंश्च समये प्रभूतप्रसादान्तरिता त्वां न पश्यति दृष्टिः । अपि च पुत्रक, पुरुषान्तरविलोकनव्यसनिनी राज्योपकरणमकरुणा वा नास्मि लक्ष्मीः क्षमा वा । कुलकलत्रमस्मि चारित्रधना धर्मधवले कुले जाता । किं विस्मृतोऽसि मां समरशतशौण्डस्य पुरुषप्रकाण्डस्य केसरिण इव केसरिणीं गृहिणीम् । वीरजा वीरजाया वीरजननी च मादृशी पराक्रमक्रीता कथमन्यथा कुर्यात् । एवंविधेन पित्रा ते भरतभगीरथभागनिभेन नरेन्द्रवृन्दारकेण गृहीतः पाणिः । आसेवितः सेवासंभ्रान्तानन्तसामन्तसीमन्तिनीसमावर्जितजाम्बूनदघटाभिषेकः शिरसा । लब्धो मनोरथदुर्लभो महादेवीपट्टबन्धसत्कारलाभो ललाटेन । आपीतौ युष्मद्विधैः पुत्रैरमित्रकलत्रबन्दीवृन्दविधूयमानचामरमरुच्चलचीनांशुकधरौ पयोधरौ । सपत्नीनां शिरःसु निहितं नमन्निखिलकटककुटुम्बिनीकिरीटमाणिक्यमालार्चितं चरणयुगलकम् । एवं कृतार्थसर्वावयवा किमपरमपेक्षे क्षीणपुण्या । मर्तुमविधवैव वाञ्छामि । न च शक्नोमि दग्धस्य भर्तुरार्यपुत्रविरहिता रतिरिव निरर्थकान्प्रलापान्कर्तुम् । पितुश्च ते पादधूलिरिव प्रथमं गगनगमनमावेदयन्ती बहुमता भविष्यामि सुरानुरागिणीनां सुराङ्गनानाम् । अत्यमृष्टदारुणदुःखदग्धायाश्च मे किं धक्ष्यति धूमध्वजः । मरणाच्च मे जीवितमेवास्मिन्समये माहमम् । अतिशीतलः पतिशोकानलादक्षयस्नेहेन्धनादस्मादनलः । कैलासकल्पे प्रवसति जीवेश्वरे जरत्तृणकणिकालघीयसि जीविते लोभ इति च घटते । अपि च जीवन्तीमपि मां नरपतिमरणावधीरणमहापातकिनीं न स्प्रक्ष्यन्ति पुत्र, पुत्रराज्यसुखानि । दुःखदग्धानां च भूतिरमङ्गला चाप्रशस्ता च निरुपयोगा च भवति । वत्स, विश्वस्तानां यशसा स्थातुमिच्छामि लोके न वपुषा । तदहमेव त्वां सायत्तात, प्रसादयामि न पुनर्मनोरथप्रतिकूल्येन कदर्थनीयास्मि ।' इत्युक्त्वा पादयोरपतत् ।

जाम्बूनदं सुवर्णम् । पादधूलिरिवेति । सापि प्रथमगतागमनमावेदयति । धक्ष्यति भस्मीकरिष्यति । धूमध्वजोऽग्निः । भूतिः समृद्धिः, भस्म च । विश्वस्तानां विधवानाम् ।

स तु ससंभ्रममपनीय चरणयुगलमवनामितगुरुभरकंधरः चरणयुगलनिपतितशिरसमुन्नमयन्मातरम् । दुर्निवारतां च शुचः समवधार्य कुलयोषितां च तामेव श्रेयसीं मन्यमानः स्त्रिकृतनिश्चयां च तां ज्ञात्वा तूष्णीमधोमुखोऽभवत् ।

अभिनन्दति हि स्नेहकातराणि कुलीनता देशकालानुसारम्। देव्यपि यशोवती परित्यज्य समाभाष्य च शिरसि निर्गत्य चरणाभ्यामेव चान्तःपुरात्शोकाक्रन्दनिर्भराभिरनुगम्यमानेव स्त्रीभिः सरस्वतीतीरं ययौ । तत्र च भीष्मभास्करकररैदीप्तिमद्भिः [illegible] भगवन्तं भानुमन्तमिव मूर्तिमन्तं चित्रभानुं प्राविशत् । हर्षोऽपि मातृमरणविद्राणो मन्युपरीतो पितुः पार्श्वं प्रायात् । अपश्यच्च मन्दायमानायुषि परिवर्तमानतारकं तारकराजमिवास्तमभिलषन्तं जनयितारम् । अमन्दोऽपि [illegible] शोकः स्नेहो न धैर्यम् । अभिरवाप्य [illegible] सर्वमर्मावमोटिताश्चर्यं पाश्वप्रावृत्तमानान्पुरुषान् दृष्टिभिरवलोकयन्नश्रुपातैरिव जलधारा प्लावयमानं शोचनार्हमपि शोचयन्तं विपदमानं शुभाशुभकरमिव मन्यमानम् अत्यन्तमुपरतं प्रवातं महामेघमयूखैस्त्रोधन इव सर्वमिन्दुमिवास्तमुपागतमिव ददर्श ।

राजा तु समुपरुध्यमानदृष्टिरविरलविस्फोटाभिभवेऽपि शनैः शनैरवादीत् —"पुत्र, नार्हस्येवं भवितुम् । भवादृशाः [illegible] । महासत्त्वता हि प्रथममवलम्बनं लोकस्य । सत्त्ववता भाव्यम्। सर्वान्तिकाविनः [illegible] ॥

कामिनिर्वेशिनो निरुपयोगमिव । 'आत्मीक्रियतां राजकम्' इति गुणगणात्मीकृतजगतो गतार्थमिव । 'उह्यतां राज्यभारः' इति भुवनत्रयभारोचितस्यानुचितवियोग इव । 'प्रजाः परिरक्ष्यन्ताम्' इति दीर्घदोर्दण्डार्गलितदिङ्मुखस्यानुवाद इव । 'परिजनः परिपाल्यताम्' इति लोकपालोपमस्यानुपञ्जिकमिव । 'शस्त्राभ्यासः कार्यः' इति धनुर्गुणकिणकलङ्ककालीकृतप्रकोष्ठस्य किमादिश्यते । 'निग्राह्यतां चापलम्' इति नूतनतरवयसि निगृहीतेन्द्रियस्य निरवकाशैव मे वाणी । 'निरवशेषतां शत्रवो नेयाः' इति सहजस्य तेजस एवैयं चिन्ता ।' इत्येवं पदमेवापुनरुन्मीलनाय निमिमील राजसिंहो लोचने ।

अस्मिन्नेवान्तरे भूपाप्यायुषेव तेजसा व्ययुज्यत । ततश्च लज्जमान इव नरपतिजीवितापहरणजनितवादात्मजापराधादधोमुखः समभवत् । भूपालाभावशोकशिशिरेणेवान्तस्ताप्यमानस्ताम्रतां प्रत्यपद्यत । मन्दं मन्दमप्रियमप्रार्थनमिव लौकिकीं स्थितिमनुवर्तमानोऽवातरद्दिवः । दित्सुरिव जनेशाय जलाञ्जलिमपरजलनिधिसमीपमुपससर्प । सद्योदत्तजलाञ्जलिर्दुःखदह्यमानमिव करसहस्रमालोहितमधत्त ।

एवं च महानराधिपनिधननिर्धूयमानविपुलवैराग्य इव शान्तवपुषि, विशति गिरिगुहागह्वरं गभस्तिमालिनि, समुपोह्यमानमहाजनाश्रुदुर्दिनार्द्रीकृत इव निर्यात्यातपे, रोदनताम्रसकलौकलोचनरुचेव लोहितायति जगति, उष्मायमाणानेकनरनिःश्वाससंतापमृष्ट इव च नीलायमाने दिवसे, नृपानुगमनप्रचलितयेव लक्ष्म्या मुच्यमानासु कमलिनीषु, पतिशुचेव परिवृतच्छायायां श्यामायमानायां भुवि, कुलपुत्रेष्विव परित्यक्तकलत्रेषु, कृतकरुणप्रलापेषु वनान्तानाश्रयत्सु दुःखितेषु चक्रवाकेषु, छत्रभङ्गभीतेष्विव निगूढ-

यौविना राज्ञान्विना । कुलप्रदीपोऽमीलादी पूर्वराज्ञेषाम्यूह. । आद्ग्वाहि-प्रस्थायामतम् । अपुनरुन्मीलनाय पुनरप्रबोधनाय । निमिमील न्यमीलयत् ।

पूर्ण आत्मज्ञो मम । प्रत्यपद्यत प्राप्तः ।

एवं चेत्याद्यवसिनसति नरेन्द्रे हुताशनशस्त्रिणया परारोचमानीपदोति सैवम्. । गभस्तीन् दृष्टीन्मलवे धारयतीति गभस्तिमाली सूर्यस्तस्मिन् । समुपोह्यमानं वर्धमानम् । निर्यात्य सम्पति सति । यथार्द्रीकृतः सोऽवस्य निर्यीनीरवीभवति । टायातपग्रतिरक्षति, कल्विध । रक्ता रविः, कारिका च वने लोचम्, दिविनं च । छत्रभङ्गो राजदण्डः, पताका च

कोशेषु कुशेशयेषु, स्फुटितदिग्वधूहृदयकिसलय इव गलिते रक्ता-तपे, क्रमेण च लोकान्तरमुपगतवत्यनुरागशेषे जाते तेजसामधीशे, गगनतलवितन्यमानबहलरागपाटलायां प्रेतपताकायामिव प्रवृत्ताय संध्यायां, शवशिबिकालंकारकृष्णचामरमालास्विव स्फुरन्तीषु दर्शनप्रतिकूलासु तिमिरलेखासु, असितागुरुकाष्ठकाष्ठायां केनापि चितायामिव रचितायां रजन्यां, दन्तामलपत्रप्रसाधितकर्णिकासु केसरमालाकल्पितमुण्डमालिकासु, अनुमर्तुमिवोद्यतासु ग्रहमिणु-खीषु कुमुदलक्ष्मीषु, अवतरत्त्रिदशविमानकिङ्किणीकणित इव श्रूयमाणे, शाखिशिखरकुलायलीयमानशकुनिकुलकूजिते, नाकपथप्र-स्थितपार्थिवप्रत्युद्गतपुरुहूतातपत्र इव पूर्वस्यां दिशि दृश्यमाने चन्द्रमसि, नरेन्द्रः स्वयं समर्पितस्कन्धैर्गृहीत्वा शवशिबिकां शिबिसमः सामन्तैः पौरैश्च पुरोहितपुरःसरैः सरितं सरस्वतीं नीत्वा नरपतिसमुचितायां चितायां हुताशसत्क्रियया यशःशेषतामनीयत।

देवोऽपि हर्षः पुञ्जीभूतेन सकलेनेव जीवलोकेन लोकेन राज-कुलसंबद्धेनाशेषेण शोकमूकेन परिवृतोऽन्तर्वर्तिनापि शोकानल-तप्तेन स्नेहद्रवेण बहिरिव सिच्यमानो निर्व्यवधानायां धरण्यामुप-विष्ट एव तां निशीथिनीं भीमरथीमीमामखिलां सराजको जजा-गार। अजनि चास्य चेतसि ताते दूरीभूते संप्रत्येवावान्स्तु जीवलोकः, लोकस्य भग्नाः पन्थानः, मनोरथानां खिलीभूतानि भूति-स्थानानि, स्थगितान्यानन्दस्य द्वाराणि, मुग्धा सत्यवादिता, लुप्ता लोकयात्रा, विलीना बाहुशालिता, प्रलीना प्रियालापिता, प्रोषिताः पुरुषकारविहारविकाराः, समाप्ता समरशौण्डता, ध्वस्ता परगुणप्री-तिः, विश्रान्ता विश्वासभूमयः, अपदान्यपदानानि, निरुपयोगानि शास्त्राणि, निरवलम्बना विक्रमैकरसता, कथावशेषा विशेषज्ञता, ददातु जनो जलाञ्जलिमौर्जित्याय, प्रतिपद्यतां प्रव्रज्यां प्रजापाल-

कोशो गर्भः, कर्णिका च। अनुरागो भक्तिः, लौहित्यं च। तेजसामधीशो रश्मि-पि। शवशिबिका मृतयानम्। चामरमाला अपि दर्शनप्रतिकूलाः। काष्ठा दिग् दारु च। काष्ठदन्तवत्तस्य चामलं पत्रम्। कर्णिका कर्णाभरणं च। केसरशब्दः किंजल्कबकुलयोः। शिबिर्नाम राजर्षिरभूत्।

निशीथिनीं रात्रिम्। भीमरथी नरकनदी, कालरात्रिर्वा। अन्ये तु सप्त वर्षैस्तत्संख्यैश्च मासैर्दिनैश्च तावद्भिर्गतैरेका रात्रिर्भीमरथी भवति तामति-

सा, प्रभातु पेचन्द्रवेणी चरमलुप्यता, समाश्रयतु राजश्रीराश्रमपदम्, परिधत्तां धवले वासती वसुमती, वहतु वल्कले विलासिता, तपस्तु तपोवनेषु तेजस्विता, प्राप्नोतु चीवरे वीरता, क गम्यतां पुनरस्य कृते कृतज्ञतया, क पुनः प्राप्स्यति तादृशान्महापुरुषनिर्माणपरमाणून्परमेष्ठी, शून्याः संवृत्ता दश दिशो गुणानाम्, जगज्जातमन्धकारं धर्मस्य, निष्फलमधुना जन्म शस्त्रोपजीविनाम्। तातेन विना पुनरस्या दिवसमसमसमररससमारब्धकलहकथाकण्टकितसुभटकपोलभित्तयो वीरगोष्ठ्यः। अपि नाम स्वप्नेऽपि दृश्येत दीर्घरक्तनयनं पुनस्तन्मुखसरोजम्, जन्मान्तरेऽपि पुनः परिष्वज्येत महोरःस्तम्भाभ्यधिकगरिमगर्भं भुजयुगलम्। लोकान्तरेऽपि पुत्रेत्यालपतः श्रूयेत सा सुधारसमुद्गिरन्ती मथ्यमानक्षीरसागरोद्गारगम्भीरा भारतीति। एतानि चान्यानि च चिन्तयत एवास्य कथमपि सा क्षयमियाय यामिनी।

ततः शुचेव शुष्ककण्ठमारटत्सु कृकवाकुकुलेषु, गृहगिरिशिखरेभ्यः पातयत्स्वात्मानं मन्दिरमयूरेषु, परित्यक्तनिवासेषु च वनाय प्रस्थितेषु पञ्जरस्थेषु, सद्यस्तनूभूते ताम्यति तमसि, मन्दीभूतात्मस्नेहेष्वभावमभिलपत्सु प्रदीपेषु, स्फुरदरुणवल्कलप्रावृतवपुषि प्रव्रज्यामिव प्रतिपन्ने नभसि, प्रभातसमयेन समुत्तीर्यमाणासु पार्थिवास्थिशकलशकलास्विव कलविङ्ककंधराधूसरासु तारकासु, भूभृद्धातुगर्भकुम्भधारिषु विविधसरःसरित्तीर्थाभिमुखेषु प्रस्थितेषु वनकरिकुलेषु, शावशुचिसिक्थपटलपाण्डुरे, पिण्ड इवापरपयोनिधिपुलिनपरिसरे, पात्यमाने शशिनि, क्रमेण नृपचितानलधूमविसरधूसरीकृततेजसीव, नरपतिशोकपावकदाहकिणकलङ्ककालीकृतचेतसीव, प्रोषितसमस्तान्तःपुरपुरंध्रिमुखचन्द्रवृन्दोद्वेगविद्राणवपुषीव, प्रयमासमितरोहिणीरणरणकविमनसीव चास्तमुपगते रजनिकरे, गजतीव दैवे दिवमारूढे सवितरि, परिवृत्ते राज्य इव रजनीप्रबन्धे,

---

शान्तो वर्षशतजीवी नरो भवतीति प्राहु.। जीवलोके संसारः। छिद्रीभूतानि शून्यानि। लोकयात्रा व्यवहारः। प्रावृणोतु परिदधातु। कलहो रणः।

ततः शुचेत्यादौ चचाल स्नानाय देवो हर्ष इति संबन्धः। शुचेवेति। गृहे गिर्यादौ योज्यम्। स्नेहः प्रेम, तैलं च। अरुणो रविसारथिः, लोहितं चारुणम्। कलविङ्को ग्रामचटकः, भूभृद्गिरिः, राजा च। धातवो लघून्यस्थीनि, गैरिका

प्रबुद्धराजहंसमण्डलमशोभमानः पङ्कजाकर इव चचाल देवो हर्षः। ततश्च नूपुररवविराममूकमन्दमन्दिरहंसेषु, शोकाकुलकनिष्ठकञ्चुकिमात्रावशेषेषु शुद्धान्तेषु, पतितयूथप इव वनगजयूथे, कक्षान्तरवर्तिनि पितृपरिजने, विषादिन्युपरिरुद्धनिषादिनि च सन्निषण्णे, निष्पन्दमन्दे राजकुञ्जरे, मन्दुरापालकाक्रन्दकथिते चाजिरभाजि, राजवाजिनि विश्रान्तजयशब्दकलकले च शून्ये च महास्थानमण्डपे दह्यमानदृष्टिर्निर्जगाम राजकुलात्। अगाच्च सरस्वतीतीरम्। तस्यां स्नात्वा पित्रे ददावुदकम्। अपस्नानश्यानिष्पीडितमौलिरेव परिधायोद्गमनीयदुकूलवाससी निःश्वासपरो निरानन्दो निरुत्सारणः समुपनीतेऽपि सप्तौ चरणाभ्यामेव नासाग्रासक्तेन रक्ततामरसताम्रेण चक्षुषा हृदयावशेषस्यापि पितुर्दाहशङ्कया शोकाग्निमिव उद्गिरन्नताम्बूलस्यापि सुचिरप्रक्षालितस्य कल्पतरुकिसलयस्येव स्वभावपाटलस्याधरस्याधरपल्लवस्य प्रभया मांसरुधिरकवलानिव हृदयाभिघातादुद्वमन्नुष्णनिःश्वासमोक्षैर्भवनमाजगाम।

राजवल्लभास्तु भृत्याः सुहृदः सचिवाश्च तस्मिन्नेवाहनि निर्गल
प्रियं पुत्रदारमुत्सृज्योद्बाष्पैर्बन्धुभिर्वार्यमाणा अपि बहुनृपगुणग
हृतहृदयाः केचिदात्मानं भृगुषु बबन्धुः, केचित्तत्रैव तीर्थेषु तस्
केचिदनशनैरास्तीर्णतृणकुशा व्यथमानमानसाः शुचमसमामश
यन्, केचिच्छलभा इव वैश्वानरं शोकावेगविवशा विवि
केचिद्दारुणदुःखदहनदह्यमानहृदया गृहीतवाचस्तुषारशिखरिणं शर
ययुः, केचिद्विन्ध्योपत्यकासु वनकरिकुलकरशीकरासारसिच्यम
नतनवः पल्लवशयनशायिनः संतापमशमयन्, केचित्संनिहितान
विषयानुत्सृज्य सेवाविमुखाः परिच्छिन्नैः पिण्डकैरटवीभुवः शून्
जगृहुः, केचित्पवनाशना धर्मधना धमद्धमनयो मुनयो बभूवुः, के

धाश्च। कुम्भो कपाटौ, घटश्च कुम्भः। शावे धूसरे शबलवन्धिनि च। सि
भक्तम्, मधूच्छिष्टं च। 'राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः'। राजहं
इव राजानः, हंसाश्च। ततश्चेत्यादावस्मिन्सति दह्यमानदृष्टिर्निर्जगाम राजकु
दिति संबन्धः। निषादी हस्तिपकः। अपस्नातेत्यादौ भवनमाजगामेति संबन्धः
अपस्नातो मृतस्नातः। मौलयः केशाः। तत्स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्र
युगम्'। सप्तौ हये।

भृगुषु प्रपातेषु। कुशोऽत्र संध्या। पिण्डकैः शरीरैः। धमनयो नाड्यः

चिह्नदर्शनकातराः कापिलं मतमधिजगिरे गिरिषु, केचिदाघोटितधू-दामसितेषु शिरःसु शरणीकृतधूर्जटयो जटा जगृहिरे । अपरे परिपा-टलमलम्पर्यावराम्बरसंवीताः भाम्यनुरागमुज्ज्वलं चक्रुः । अन्ये तपोवनहरिणजिह्वाग्रलेलिह्यमानमूर्तयो जरां ययुः । अपरे पुनः पाणिपल्लवपुटैराताम्रतरनयनपुटैः कमण्डलुभिश्च वारि वहन्तो गृहीतव्रता मुण्डा विचेरुः ।

देवमपि हर्षं तद्वचनं पितृशोकविह्वलीकृतम्, श्रियं शाप इति, महीं महापातकमिति, राज्यं रोग इति, भोगान्भुजङ्गा इति, निलयं निरय इति, बन्धुं बन्धनमिति, जीवितमयश इति, देहं द्रोह इति, कल्यतां कलङ्क इति, आयुरपुण्यफलमिति, आहारं विषमिति, विषममृतमिति, चन्दनं दहन इति, कामं क्रकच इति, हृदयस्फोटनमभ्युदय इति च मन्यमानम्, सर्वासु क्रियासु विमुखम्, पितृपितामहपरिमहागताश्चिरंतनाः कुलपुत्राः, वंशक्रमाहितगौरवाश्च माहगिरो गुरवः, श्रुतिस्मृतीतिहासविशारदाश्च जरद्विजातयः, श्रुताभिजनशीलशालिनो मूर्धाभिषिक्ताश्चामात्या राजानो, यथावदधिगतात्मतत्त्वाश्च संस्तुता मस्करिणः, समदुःखसुखाश्च मुनयः, संसारासारत्वकथनकुशला ब्रह्मवादिनः, शोकापनयननिपुणाश्च पौराणिकाः पर्यवारयन ।

अस्वस्थीकृतश्च तैर्मनागपि नालभत शोकमनुप्रचरितुम् । अनुनीयमानश्च कथं कथमप्याहारादिकासु क्रियास्वाभिमुख्यमभजत । भ्रातृगतहृदयश्चाचिन्तयत्—'अपि नाम तातस्य मरणं महाप्रलयसदृशमिदमुपश्रुत्य आर्यो बाष्पजलस्नातो न गृह्णीयाद्वल्कले । नाश्रयेद्वा राजर्षिराश्रमपदम् । न विशेद्वा पुरुषसिंहो गिरिगुहाम् । अम्बुसलिलनिर्भरभरितनयननलिनयुगलो वा पश्येदनाथां पृथिवीम् । प्रथमव्यसनविषमविह्वलः स्मरेदात्मानं वा पुरुषोत्तमः । अनि-

अनेन बाण्यं लक्ष्यते । अधिजगिरे अध्येष्यत । आघोटित उन्मत्तः । धूर्जटिः शिवः । वारि अश्रु, उदकं च ।

देवमित्यादौ देवमपि हर्षमेवंविधा जना पर्यवारयन्निति संबन्धः । कल्यता-मरोगिताम् । माहगिर आदेयवाच । अध्यात्ममात्मज्ञानम् । तत्त्वमितिकर्तव्यता । मस्करिणः परिव्राजकाः ।

सनाभयः सगोत्राः । शौचानुवर्णं शरीरबाधादि । बाष्पजलस्नातो न

स्तनया जनितवैराग्यो वा न निराकुर्याद्गुरुपर्यन्तीं राज्यलक्ष्मीम् । दारुणदुःखदहनप्रज्वलितदेहो वा प्रतिपद्येताभिषेकम् । इदानीं वा राजभिरभिधीयमानो न पराचीनतामाचरेत् । अतिपितृपक्ष-पाती खल्वार्यः । सर्वदा तातश्लाघया मामधियत्ते—'तात हर्ष, कस्यचिदभूद्भविष्यति वा पुनः काञ्चननालनखांशु कायप्रमाणनी-दम् । इदं च दिवसकरप्रीत्या दिवसमुन्मुखविकसितं मुखमहाक-मलम् । एतौ च धर्मस्तम्भभास्वरौ भुजकाण्डौ । एते च हस्ति-मदालसहलधरविभ्रमा विलासाः कोऽन्यो मानी विक्रान्तो वदान्यो वा' इति । एतानि चान्यानि च चिन्तयन्दर्शनोत्सुकहृदयो भ्रातुरागमनमुदीक्षमाणः कथं कथमप्यतिष्ठदिति ।

इति श्रीबाणभट्टकृतौ हर्षचरिते महाराजमरणवर्णनं

नाम पञ्चम उच्छ्वासः ।

याद्वल्कले इति प्रतीयमानता बोद्धव्या । अत्र च सर्वत्र नेत्याशङ्कायाम् । पुरुषोत्तमो हर्षः, हरिरपि । पराचीनता पराङ्मुखत्वम्, अनानुकूल्यं वा । मुखकमलम् दिवसकरप्रीतिः प्रतापित्वम् । वदान्यो दाता ॥

इति श्रीशंकरविरचिते हर्षचरितसंकेते पञ्चम उच्छ्वासः ।

षष्ठ उच्छ्वासः ।

उचितस्योचिव भुवि महितनिगूढात्मदूतनीतानाम् ।
विजिगीषुरिव कृतान्तः शूराणां संग्रहं कुरुते ॥ १ ॥
विसम्भघातदोषः स्ववधाय खलस्य वीरकोपकरः ।
नयतरभङ्गध्वनिरिव हरिनिद्रातस्करः करिणः ॥ २ ॥

अथ प्रथममेतपिण्डभुजि भुक्ते द्विजन्मनि, गतेपूद्वेजनीयेष्वशोचदिवसेषु, षष्ठुर्यादशायिनि दीयमाने द्विजेभ्यः शयनासनचामरातपत्रामत्रपत्रशस्त्रादिके नृपनिकटोपकरणकलापे, नीतेषु तीर्थस्थानानि सह जनहृदयैः कीकसेषु, कल्पितशोकशल्ये सुधानिचयचिते चितार्चैत्यचिह्ने, वनाय विसर्जिते महाजिजिति राजगजेन्द्रे, क्रमेण च मन्दीभवत्सु क्रन्देषु, विरलीभवत्सु च विलापेषु, विश्राम्यत्स्वधुनि, शिथिलीभवत्सु श्वसितेषु, अविरलेषु हाकष्टाक्षरेषु, उत्सार्यमाणासु च व्यसनशय्यासु, उपदेशश्रवणक्षमेषु श्रोत्रेषु, अनुरोधावधानयोग्येषु हृदयेषु, गणनीयेषु नृपगुणेषु, प्रदेशवृत्तिताभाश्रयति शोके, कृतेषु कविरुदितकेषु, जाते च स्वप्नावशेषदर्शने हृदयावशेषस्थाने चित्रावशेषाकृतौ वाच्यावशेषनाम्नि नरनाथे देवो हर्षः कदाचिदुत्सृष्टव्यापारः पुञ्जीभूतवृद्धबन्धुवर्गामेमरेणावनतमूकमुखेन महाजनेन

उचितस्येति । कृतान्तोऽन्तक. शूराणां संग्रहं कुरुते । किं कृत्वा । उचितस्योचितं यथाप्रयातं प्रहितनिगूढः स्वभावप्रच्छन्ना यमदूता यमकिंकरास्तैर्नीतानां विजिगीषुर्यथान्विष्यान्विष्यात्मदूतानां शूराणां संग्रहं कुरुते । अनेनोक्तमुखार्थः सूचितः । तथाहि कृतोऽन्तो विनाशो येन स शशाङ्कनामा गौडाधिपतिः । शूराणां राज्यवर्धनानुचराणां प्रधानराजपुत्राणां तत्सहितानां संग्रहमकरोत् । कथम् । उचितस्योचितमान्विष्यान्विष्य । कीदृशानाम् । प्रहितनिगूढात्मदूतानाम् । तथाहि तेन शशाङ्केन विश्वासार्थं दूतमुखेन कन्याप्रदानमुक्त्वा प्रलोभितो राज्यवर्धन. स्वगेहे सानुचरो भुञ्जान एव छद्मना व्यापादित ॥ १ ॥

अत एव चाह—विस्रम्भेत्यादि । खलोऽत्र गौडाधिपः । निद्रातस्करः शशाङ्क । वीरश्च हर्ष. ॥ २ ॥

अथ प्रथमेत्यादावभिसंबन्धः । देवो हर्षो मौलेन महाजनेनात्मान सकलं वेश्मानमग्राहीदिति संबन्ध । भोजनं भुक्तं तदस्यास्तीति । 'अर्शआदिभ्योऽच्' । अमत्राणि पात्राणि । पत्राणि वाहनानि । कीकसेष्वस्थिषु । चितायां चैत्यचिह्नस्थाकारं चिह्नम्, श्मशानदेवगृहं वा । कविरुदितकेषु दुःखोद्दीपनकरेषु । शोकोत्तरो जनसमूहः । मन्युः शोकः ।

मौलेनाकाल आत्मानं वेष्टयमानमद्राक्षीत्। दृष्ट्वा चाकरोन्मनसि—'किमन्यदार्यमागमनमावेदयत्ययं शोकपराभूतो लोकाकारः' इति। वेपमानहृदयश्च पप्रच्छ प्रविशन्तमधिकतरप्रचारमन्यतमं पुरुषम् 'भद्र, कथय। किमार्यः प्राप्तः' इति। स मन्दमब्रवीत्—'देव यथादिशसि द्वारि' इति श्रुत्वा च सोदर्यस्नेहनिष्ठिननिरतिशयमन्युमुद्गकृतमनाः कथमपि न ववाम बाष्पवारिप्रवाहोत्पीडेन सह जीवितम्।

अनन्तरं च द्वारपालमुखेन प्रथमप्रविष्टेन परिजनेनैवाक्रन्देन कथ्यमानम्, दूरद्रुतागमनमुषितबाहुल्येन विच्छिन्नच्छत्रधारेन लम्बिताम्बरवाहिना भ्रष्टभृङ्गारग्राहिणा च्युताचमनधारिणा शान्तताम्बूलिकेन स्खलत्खड्गग्राहिणा कतिपयप्रकाशदासेरकप्रायेण बहुवासरान्तरितस्नानभोजनशयनश्यामक्षामवपुषा परिजनेन परिवृतम्, अविरलमार्गधूलिधूसरितशरीरतया शरणीकृतमिवाशरणतया क्रमगतया वसुंधरया हूणनिर्जयसमरशरव्रणबद्धपट्टकैर्दीर्घधवलैः समासन्नराज्यलक्ष्मीकटाक्षपातैरिव शबलीकृतकायम्, अवनिपतिप्राणपरित्राणार्थमिव च शोकहुतभुजि हुतमांसैरतिकृशैरवयवैर्दर्शयमानदुःखभारम्, अपगतचूडामणिनि मलिनाकुलकुन्तले शेखरशून्ये शिरसि शुचमारूढां मूर्तिमतीमिव दधानम्, आतपगलितस्वेदराजिना रुदतेव पितृपादपतनोत्कण्ठितेन ललाटपट्टेन लक्ष्यमाणम्, प्रथीयसा बाष्पपयःप्रवाहेणाभिमतपतिमरणमूर्च्छितामिव महीमनवरतं सिञ्चन्तम्, अनन्तसंततबाष्पप्रवाहनिपतननिश्रीकृताविव दुःखक्षामौ कपोलावुद्वहन्तम्, अत्युष्णमुखमारुतमार्गगतेन द्रवतेव गलितताम्बूलरागेणाधरबिम्बेनोपलक्षितम्, पवित्रिकामात्रावशेषेन्द्रनीलिकांशुश्यामायमानमचिरश्रुतपितृमरणजन्यमहाशोकाग्निदग्धमिव श्रवणप्रदेशमुद्वहन्तम्, अस्फुटाभिव्यक्तव्यञ्जनेनाप्यधोमुखस्तिमितनयननीलतारकमयूखमालाखचितेन शोकप्ररूढश्मश्रुश्यामलेनेव मुखशशिना लक्ष्यमाणम्, केसरिणमिव महाभूभृन्निपातविह्वलनिरवलम्बनम्, दिवसमिव तेजःपतिपतनपरिम्लानश्रियं श्यामीभूतम्, नन्दनमिव भग्नकल्पपादपं

अनन्तरमित्यादौ प्रविशन्तं ज्येष्ठं भ्रातरमद्राक्षीदिति सबन्धः। परिजनेनापि प्रथमप्रविष्टेन द्वारपालप्रमुखेन च। आचमनं पतद्ग्रहः। प्रकाशा आतुरत्वात्क्षीयमाणाः। दासेरका दासीसुताः। शेखर आपीडः। अधरबिम्बेनापीतीत्थंभूत-

विच्छायम्, दिग्भागमिव प्रोषितदिवाकरम्, गिरिमिव गुरु-
पक्षपातहारितं कम्पमानम्, भीतमिव कृशिम्ना, किंकरीकृतमिव
कारुण्येन, दासीकृतमिव दौर्मनस्येन, शिष्यीकृतमिव शोचितव्येन,
आत्मीकृतमिवाधिना, मूकीकृतमिव मौनेन, पिष्टमिव पीडया,
स्विन्नमिव संतापेन, उत्कीलितमिव चिन्तया, लूनमिव विलापेन, धृतमिव
वैराग्येण, प्रत्याख्यातमिव प्रतिसंख्यानेन, अवज्ञातमिव प्रज्ञया,
दूरीकृतमिव दुरभिभवत्वेन, अबोध्येन वृद्धबुद्धीनाम्, असाध्येन
साधुभाषितानाम्, अगम्येन गुरुगिराम्, अशक्येन शास्त्रशक्ती-
नाम्, अपथेन प्रज्ञाप्रयत्नानाम्, अगोचरेण सुहृदनुरोधानाम्,
अविषयेण विषयोपभोगानाम्, अभूमिभूतेन कालक्रमोपचयानां
शोकेन कवलीकृतं ज्येष्ठं भ्रातरमपश्यत् । आवेगोद्गतहृत्तलदोहोत्क-
लिकाकलापोत्क्षिप्यमाणकाय इव च परवशः समुदगात् ।

अथ दूरादेव दृष्ट्वा देवो राज्यवर्धनश्चिरकालकलितं बाष्पवेगं
मुमुक्षुः सुदूरप्रसारितेन संकलयन्निव सर्वदुःखानि दीर्घेण दोर्द-
ण्डद्वयेन गृहीत्वा कण्ठे मुक्तकण्ठं पुनः पतितक्षौमे क्षामे वक्षसि
पुनः कण्ठे पुनः स्कन्धभागे पुनः कपोलोदरे निधाय तथा तथा
रोद यथा सबन्धनानीवोदपाट्यन्त हृदयानि । स्मृतनृपतिना
राजवल्लभेनापि प्रतिशब्दनिभेन निर्भरमिवारुद्यत । सुचिराच्च कथं
कथमपि निर्धूतनयनजलः पर्जन्य इव शरदि स्वयमेवोपशशाम ।
उपविश्य परिजनोपनीतेन तोयेन तत्करनखमयूखधवलतया सह-
जललवजायमानफेनलेशमिव पुनः पुनः प्रमृष्टमपि पक्ष्माग्रसंगल-
द्बिन्दुवृन्दमन्दोन्मेषमुषितदर्शनं कथं कथमपि चक्षुरक्षालयत् ।
ताम्बूलिकोपस्थापितेन च वाससा चन्द्रातपशकलेनेवोष्णोष्णबाष्प-
र्ध्वं वदनमुन्ममार्ज । तूष्णीमेव च चिरं स्थित्वोत्थाय स्नानभू-
मिमगात् । तस्यां च स्थित्वा विभूषं विश्रम्भव्यस्तकुन्तलं मौलिमना-

णि तृतीया । अभिव्यञ्जन श्मश्रु, भूभृद्राजा, गिरिश्च । तेज पति , सूर्यश्च ।
मः कृष्णः, श्यामा च रात्रि । कल्पपादपो राजापि । छाया कान्ति , आत-
पश्च । प्रत्याख्यातं त्यक्तम् । प्रतिसंख्यानेन विवेककुशलया बुद्ध्या ।
दलितं छिन्नम् । बन्धनं लाभम् । पर्जन्य इन्द्रः । 'पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ' इत्युक्ते ।
द् मेघावर्षिणि । निम्नगा ऊर्ध्वं शिखा. । निर्गता इत्यन्ये । व्यस्ता विक्षिप्ताः
लाः केशा. । उक्तं च—'चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहः' ।

दयानिष्पीड्य सावशेषमन्युस्फुरितेन जिजीविषतेव जलयौवमुम गमात्मानमपि चुचुम्बिषतेवाधरेण क्षालितस्य चक्षुषः श्वेतिम्ना च शारदशशिकरविकसितविशदकुमुदवनदलावलिविलिप्तैरिव दिग्दे वतार्चनकर्म कुर्वाणश्चतुःशालवितर्दिकायां नीचापाश्रयविनिर्हि कोपबर्हायां पर्यङ्किकायां निपत्य जोषमास्त ।

देवोऽपि हर्षस्यैव स्नात्वा धरणितलनिहितकुथाप्रसारितमूर्ति रदूर एवास्य तूष्णीमेव समवातिष्ठत । दृष्ट्वा दृष्ट्वा दूयमाननानन मग्नजन्मानं समस्फुटदिवास्य सहस्रधा हृदयम् । औरसदर्शनं हि यौवनं शोकस्य । लोकस्य तु नरपतिमरणदिवसादपि दारुणः स बभूव दिवसः । सर्वस्मिन्नेव नगरे न केनचिदपाचि न केनचि स्नायि नाभोजि । सर्वत्र सर्वेणारोदि । केवलमनेन क्रमेणातिचक्राम दिवसः । स च प्रत्यग्रत्वष्टृटङ्कतष्टतनुरिव बहुलहलरुधिररसमग्न च्छविरपरपारावारपयसि ममज्ज मञ्जिष्ठारुणोऽरुणसारथिः । मुकुलायमानकमलिनीकोपविकलं चकार चञ्चरीककुलं कमलसरसि। सविधविरहव्याधिविधुरवधूवाच्यमानं बबन्ध बन्धाविव विबुद्धब न्धूकभासि भास्वति सास्रां दृशं चक्रवाकचक्रवालम् । संचरन्त्याः समधुकररवं कैरवाकरं कलहंसरमणीरमणीयं माणिक्यकाञ्चीकिङ्कि णीजालमिवाचकाण श्रियः । प्रकटकलङ्कमुदयमानं विशङ्कटविमानो त्कीर्णपङ्कसंकरशंकरशकुरशाकरककुदकूटसंकाशमकाशताकाशे शशा ङ्कमण्डलम् ।

अस्यां च वेलायामनतिक्रमणवचनैरुपसृत्य प्रधानसामन्तैर्विज्ञा प्यमानः कथं कथमप्यभुक्त । प्रभातायां च शर्वर्यां सर्वेषु प्रवि राजसु समीपस्थितं हर्षदेवमुवाच—'तात, भूमिरसि गुरुनि

इति । 'चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः' इत्युक्तम् । अत्र तूत्तमाङ्ग शब्देन शिर उच्यते । वितर्दिश्च वेदिका । उपबर्हणमुपधानम् । जोषं तूष्णीं कुथो वर्णकम्बलः । औरसो भ्राता । त्वष्टा विश्वकर्मा तस्य टङ्कच्छेदनयन्त्र तेन तनूकृता तनुर्यस्य सः । पुरा समनूरुतेजोविमर्दोद्विग्नया सूर्यभार्यया सूर्यस्त्वष्टारमबोधन्मम तेजस्तनु कुरु । तेनाप्यारोप्य चक्रभ्रमं टङ्केनाशो वार्ता । अपरः पश्चिम. । पारावारः समुद्रः । चकाण जुगुञ्ज । चञ्चरीको भ्रमर 'कादम्बः कलहंसः स्यात्' । आचकाण चुकूज । कैरवाकरं संचरन्त्याः श्रियः किङ्किणीजालमिव चुकूजेत्युत्प्रेक्षा । विशङ्कटो विशालः । शकुरो दान्तः ।

गानाम् । शैशव एवामादि गुणवत्तयैव भवता तातस्य चित्तवृत्तिः । यतो भवन्तमेवंविधं विधेयं विधिविधानोपनतनैर्घृण्यमिदं किमपि विभणिषति मे हृदयम् । नावलम्बनीया बालभावसुलभा प्रेमविलोमा वामता । वैधेय इव मा कृथाः प्रत्यूहमीदृशेऽस्मिन् । न खलु न जानासि लोकवृत्तम् । लोकत्रयत्रातरि मांधातरि मृते किं कृतं पुरुकुत्सेन । भूलतादिष्टाष्टादशद्वीपे दिलीपे वा रघुणा । महासुरसमरमभ्याश्वासितत्रिदशरथे दशरथे वा रामेण । गोष्पदीकृतचतुरुदन्वदन्ते दुष्यन्ते वा भरतेन । निष्टन्तु तावदेते तातेनैव शतसमधिकाध्वरधूमविसरधूसरितवासववयसि सुगृहीतनाम्नि नत्रभवति परासुतां गते पितरि किं नाकारि राज्यम् । यं च किल शोकः समभिभवति तं कापुरुषमाचक्षते शास्त्रविदः । स्त्रियो हि विषयः शुचाम् । तथापि किं करोमि । स्वभावस्य सेयं कापुरुषता वा स्त्रैणं वा यदेवमास्पदं पितृशोकहुतभुजो जातोऽस्मि । मम हि भूभृति पर्यस्ते निरवशेषतः प्रस्रवणानीव सुतान्यश्रूण्यस्तमिते महति तेजस्यन्धकारीभूतदशाशस्य प्रनष्टः प्रज्ञालोकः, प्रज्वलितं हृदयम्, आत्मदाहभीत इव स्वप्नेऽपि नोपसर्पति विवेकः, बलीयसा संतापेन जातुषमिव विलीनमखिलं धैर्यम्, पदे पदे दिग्धशरोपहतेव हरिणी मुह्यति मतिः, पुरुषद्वेषिणीव दूरत एव भ्रमन्ती परिहरति स्मृतिः, अम्बेव तातेनैव सह गता धृतिः, वार्धुषिकप्रयुक्तानीव वित्तानि प्रतिदिवसं वर्धन्ते दुःखानि, शोकानलधूमसंभारसंभृताम्भोधरभरितमिव वर्षति नयनवारिधाराविसरं शरीरम् । सर्वः पञ्चजनः पञ्चत्वमुपगतः प्रयाति । वितथमेतद्वदति बालो लोकः । ततो हुताशनतामेव केवलमापन्नो येनैवं दहति माम् । इदमसांपरायिकमिव हृदय-

---

भानु प्रवृत्ता प्रमाता तस्याम् । नियोग आदेश. । विधेयमायत्तम् । विभणिषति कथयितुमिच्छति । विलोमाऽनुकूल्ना । वामता प्रतिकूलता । वैधेयो मूर्खः । धूमेन मलिनीक्रियते । स्त्रैणे स्त्रीत्वे । परासुता मरणम् । मम हीत्यादिवाक्यद्वये श्लेषो ज्ञातव्यः । प्रस्रवणानि निर्झराः । जातुनो विकारो जातुषम् । 'मधुजतुनोः षुक्' । पदे शब्दे, स्थाने च । दिग्धो लिप्तविषः शरः । उक्तं च—'बाणे विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ' इति । मेरुर्महीधरवशोपशब्दः प्रसंगार्थ । वृद्ध्या जीवति वार्धुषिकः वणिक् । वृद्धेर्धुरिमान. । पञ्चजनः पञ्चमहाभूतानि, मनुष्याश्च । उक्तं "स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नराः" इति । पञ्चत्वं मरणम् । ...

मवष्टभ्य व्युत्थितः शोको दुर्निवारः वाडव इव वारिराशिम् पविरिव पर्वतम्, क्षय इव क्षपाकरम्, राहुरिव रविम्, द[illegible] दारयति तनूकरोति कवलयति। न शक्नोति मे हृदयं तादृश[illegible] सुमेरुकल्पस्य महापुरुषस्य विनिपातमश्रुभिरेव केवलैरतिवाहयितुम्[illegible] राज्ये विष इव चकोरस्य मे विरक्तं चक्षुः। बहुमृतपटावगुण्ठ[illegible] रञ्जितरङ्गां जनंगमानामिव वंशवाह्यामनार्यां श्रियं त्यक्तुमिच्छ[illegible] मे मनः। क्षणमपि दग्धगृहे शकुनिरिव न पारयामि स्थातुम्[illegible] सोऽहमिच्छामि मनसि वाससीव सुलभं स्नेहमलमिदममलैः शि[illegible] शिखरप्रस्रवणस्वच्छस्रोतोऽम्बुभिः क्षालयितुमाश्रमपदे। यतस्त्वम[illegible] न्तरितयौवनसुखामनभिमतामपि जरामिव पूज्याज्ञया गुरोर्गृह[illegible] मे राज्यचिन्ताम्। त्यक्तमकलबालक्रीडेन हरिणेव दीयतां[illegible] लक्ष्म्यै। परित्यक्तं मया शस्त्रम्।' इत्येवमभिधाय खड्गग्राहि[illegible] हस्तादादाय निजं निस्त्रिंशमुत्ससर्ज धरण्याम्।

अथ तच्छ्रुत्वा निशितशिखेन शूलेनेवाहतः प्रविदीर्णहृदयो देवो हर्षः समचिन्तयत्—'किं नु खलु मामन्तरेणार्यः केनचि[illegible] दसहिष्णुना किंचिद्ग्राहितः कुपितः स्यात्। उतानया दिशा परी[illegible] क्षितुकामो माम्। उत शोकजन्मा चेतसः समाक्षेपोऽयमस्य। आ[illegible] स्विदार्यं एवायं न भवति किं [illegible]

मिति। पयसु पृथिव्यादिषु [illegible] प्रतिपद्यते [illegible]। यादृश इत्यादिमिमात्रप्रतिबद्धकायदर्शनादित्यर्थः। आपरइत्यम्। [illegible] इत्यर्थः। [illegible] घन्नामः। तस्मै यत्र भवति तद्मांपरायिकम्। गमयं यः किल भीतः स [illegible] निपन निवारयेत्। वाडव इत्यादयो दहनीत्यादिभिर्यथाक्रमं योज्याः। पवीरु कल्पोऽस्मादर्भीयार्थ इति कल्प.। चकोर. [illegible]। तस्य विषे दृष्टे अक्षिणी वि[illegible] [illegible]। मृतस्य पट.। अवगुण्ठनं मुखाच्छादनम्। रङ्गः रागश्च.। जनंगम[illegible] [illegible]। उक्तं च—'[illegible] जनंगमाः। [illegible] [illegible]' इति। वंशोऽभिजननं प्रबन्धो वेणुश्च। [illegible] भूमि, वहनीया च। शकुनिर्विहगविशेषः। दग्धगृहे [illegible]। स्नेहः प्रेम, तैलादि [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible], मध्यवर्तिनि इत्यर्थः।

मया शोकशून्येन श्रवणेन्द्रियेण । आर्यस्य चान्यदेव विवक्षितमन्यदेवापतितं मुखेन । अथवा सकलवंशविनाशाय निपातनोपायोऽयं विधेः मम वा निखिलपुण्यपरिक्षयोपक्षेपः । कर्मणामननुकूलसमयप्रवृत्तकवालविलसितं वा । अथवा तातविनाशनिःशङ्ककलिकालक्रीडितं येनायं यः कश्चिदिव यत्किंचनकारिणं मामपुष्यभूतिवंशसंभूतमिव, अताततनयमिव, अनार्यानुजमिव, अभक्तमिव, दृष्टदोषमिव, श्रोत्रियमिव सुरापाने, सद्भृत्यमिव स्वामिद्रोहे, सज्जनमिव नीचोपसर्पणे, सुकलत्रमिव व्यभिचारे, अतिदुष्करे कर्मणि समादिष्टवान् । तदेतत्तावदनुरूपं यच्छौर्योन्मादमदिरोन्मत्तसमस्तसामन्तमण्डलसमुद्रमथनमन्दरे तादृशि पितरि मृते तपोवनं वा गम्यते वल्कलानि वा गृह्यन्ते तपांसि वा सेव्यन्ते । या तु मयि राज्याज्ञा सा दग्धेऽपि दाहकारिणी मय्यवमहानलपित्ते धन्वनीवाङ्गारवृष्टिः । तदसदृशमिदमार्यस्य । यद्यपि च विधुरनभिमानः, द्विजातिरनेषणः, मुनिररोषणः, कपिरचपलः, कविरमत्सरः, वणिगतस्करः, प्रियजानिरकुदनः, साधुरदरिद्रः, द्रविणवानखलः, कीनाशोऽनक्षिगतिः, मृगयुरहिंस्रः, पाराशरी ब्राह्मण्यः, सेवकः सुखी, कितवः कृतज्ञः, परिव्राडबुभुक्षुः, नृशंसः प्रियवाक्, अमात्यः सत्यवादी, राजसूनुर्दुर्विनीतश्च जगति दुर्लभः, तथापि ममार्य एवाचार्यः । को हि नाम तद्विधे निपतिते राजगन्धकुञ्जरे जनयितरि ईदृशे च विफलीकृतविशालशिलास्तम्भोरुभुजे भूभुजि भ्रातरि त्यक्तराज्ये ज्यायसि नववयसि तपोवनं गच्छति सकललोकलोचनजलपाताशवित्रं शुद्रोल्कं वसुधाभिधानं धनमदगेलनिखिलखलमुखविकारलक्षणाध्यायमाननीचाचरणां श्रीसंज्ञितां शुभटकुटुम्बकर्मकुम्भदासीं चण्डालोऽपि कामयेत । कथमिव संभावितसत्त्वमनुचितमिदमार्येण । किमुपलक्षितमनवदातमिदं मयि । किं वास्य येनराङ्कुनः सौमित्रिर्विस्मृता वा वृकोदरप्रभृतयः । अनपे-

---

श्रोत्रियो वेदपारगः । धन्वनि मरौ । धन्वन्यपि दग्धे राज्याज्ञापि दाहकारिणी । अनेषणो निरभिलाष । प्रिया जाया यस्य । 'जायाया निङ्' । कुदना ईर्ष्या, बाधा वा । कीनाशः क्षुद्रः । उक्तं च—'कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु' । अनक्षिगतः प्रियः । मृगयुर्व्याधः । पाराशरी भिक्षुः । कितवो द्यूतकृत् । गोप्ता दासः । राजपुत्रश्दुर्विनीतश्चेत्यत्र प्रसादेन सदृशम् । खेलः सविलासः । अनव-

क्षितिमखिलजना र्थिकनिष्पादननिपुणा नाम्नीदृशमार्यमेव लक्ष्मीः प्रभविष्णुना । अपि चार्ये तपोवनं गते जिजीविषुः को हि नाम मनसापि ध्यायेत् । कुलिशशिखरखरनखरप्रचयप्रचण्डचपेटापाटितमत्तमातङ्गोत्तमाङ्गमदच्छटाच्छुरितचारुकेसरभारभास्वरमुखे केसरिणि वनविहाराय विनिर्गते निवासं गिरिगुहां कः पाति दुष्टः । प्रतापसहाया हि सत्त्ववन्तः । कथमपि लक्ष्मीमनुगेयोऽनार्यस्य यदियमपि न चीरान्तरितकुचा कुलकुसुममभिलषन्त्युद्वहन्ती तत्रैव तपोवने वनमृगीव नीयते जराजालिनी । किं ममानेन वृथा बहुधा विकल्पितेन तूष्णीमेवार्यमनुगमिष्यामि । गुरुवचनातिक्रमकृतं च किल्बिषमेतत्तपोवने तप एवापास्यति । इत्यवधार्य मनसा प्रथमतरं गतस्तपोवनमधोमुखस्तूष्णीमवातिष्ठत् ।

अत्रान्तरे पूर्वादिष्टेनैव रुदता वस्त्रकर्मान्तिकेन समुपस्थापितेषु वल्कलेषु निर्दयकरतलताडनभियेव क्वापि गते हृदये, रटति राजस्त्रैणे तारमब्रह्मण्यमूर्ध्वदोष्णि विरुदति, विप्रजने पादप्रपतितेषु फूत्कुर्वति पौरवृन्दे, विद्राति विद्रुतचेतसि चिरंतने परिजने, परिजनावलम्बिते वेपमानवपुषि, पर्याकुलवाससि, शोकगद्गदवचसि, गलितनयनपयसि, निवारणोद्यतमनसि, वर्षीयसि विशि बन्धुवर्गे, निराशेषु नखलिखितमणिकुट्टिमेष्ववाङ्मुखेषु, निःश्वसत्सु सामन्तेषु, सबालवृद्धासु तपोवनाय प्रस्थितासु सर्वासु प्रजासु सहसैव प्रविश्य शोकविक्लवः प्रक्षरितनयनसलिलो राज्यश्रियः परिचारकः संवादको नाम प्रज्ञाततमो विमुक्ताक्रन्दः सदस्यात्मानमपातयत् ।

अथ संभ्रान्तो भ्रात्रा सह स्वयं देवो राज्यवर्धनस्तं पप्रच्छत्—'भद्र, भण भण किमसद्व्यसनव्यवसायवर्धनवद्धधृतिरवनिपतिमरणमुदितमतिः, अधृतिकरमपरमधिकतरमितः समु

दातं निर्मलम् । सौमित्रिर्लक्ष्मणः । वृकोदरो भीमसेनः । प्रचयः समूहः । चपेटः करतलाघातः । वनमृग्यपि कुशादि वहति । जालिनी मायिनी ।

अत्रेत्यादौ संवादको नाम सदस्यात्मानमपातयदिति संबन्धः । कर्मान्तिकोऽधिकृतः । करतलताडनेति । हृदये वा । स्त्रैणे स्त्रीसमूहे । 'अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ' फूत्करणमुद्दामरोदनध्वनिः । विद्राति: कुत्सितः । गते प्राप्ते । वर्षीयसि वृद्धतरे ·· कारायां बन्धने । किंवदन्ती लोकवार्ता ।

नयति विधिः' इति। स कथं कथमप्यकथयत्—'देव, पिशाचानामिव नीचात्मनां चरितानि छिद्रप्रहारीणि प्रायशो भवन्ति। यतो यस्मिन्नहन्यवनिपतिरुपरत इत्यभूद्वार्ता तस्मिन्नेव देवो ग्रहवर्मा दुरात्मना मालवराजेन जीवलोकमात्मनः सुकृतेन सह त्याजितः। भर्तृदारिकापि राज्यश्रीः कालायसनिगडयुगलचुम्बितचरणा चौराङ्गनेव संयता कान्यकुब्जे कारायां निक्षिप्ता। किंवदन्ती च यथा किलाऽनायकं साधनं मत्वा जिघृक्षुः सुदुर्मतिरेतामपि भुवमाजिगमिषति।' इति विज्ञापिते। प्रभुः प्रभवतीति।

तच्च तादृशमनुपेक्षणीयमसंभावितमाकस्मिकमपरं व्यतिकरमाकर्ण्याश्रुतपूर्वत्वात्परिभवस्य, परपरिभवासहिष्णुतया च स्वभावस्य, दर्पबहुलतया च नवयौवनस्य, वीरक्षेत्रसंभवत्वाच्च जन्मनः, कृपाभूमिभूतायाश्च स्वसुः स्नेहात्स वात्सल्योऽपि बद्धमूलोऽप्यस्तगुरुरेकपद एवास्य ननाश शोकावेगः। विवेश च सहसा केसरीव गिरिगुहागृहं गम्भीरं हृदयं भयंकरः कोपावेगः। केशिनिषूदनशङ्खशङ्काशालिपुलकभङ्गुरभ्रूभङ्गतरङ्गिणी श्यामायमाना यमस्वसेव प्रथीयसी ललाटपट्टे भीषणा भ्रुकुटिरुदभिद्यत। दर्पोत्सरामृशाग्रकिरणसलिलनिर्झरैः समरभारसंभावनाभिषेकमिव चकार दिङ्नागकुम्भकूटविकटस्य बाहुशिखरकोपस्य वामः पाणिपल्लवः। संगलत्स्वेदसलिलपूरितोदरो निर्मूलं मालवोन्मूलनाय गृहीतकेश इव दुर्मदश्रीकचग्रहोत्कण्ठयेव च कम्पमानः पुनरपि समुत्ससर्प भीषणं कृपाणं पाणिरपरः। शक्रमर्दनमुदितराजलक्ष्मीक्रियमाणदिष्टवृद्धिविधुतसिन्दूरधूलिरिव कपिलः कपोलयोरदृश्यत रोषरागः। समासन्नसमरसमर्दीपालचूडामणिचक्राक्रमणजाताहंकार इव च समारुरोह वाममूरुदण्डमुत्तानितचरणो दक्षिणः। निष्ठुराङ्गुष्ठकर्षणनिष्ठ्यूतधूमलेखो निर्वीरोर्वीकरणाय विमुक्तशिख इव लिलेख मणिकुट्टिममितरः पादपद्मः। दर्पस्फुटितसरसव्रणोच्छलितरुधि-

केशिनिषूदनः कृष्णः। यमस्वसा यमुना। सापि कालियाकुला सतरङ्गा, श्यामायमाना च। पराभृशन्निवर्षद्बाहुशिखरमेव। कोशो दिव्यम्। 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः' इति कोशकारः। पाणिः सलिलपूरितोदरो भवति। कचाः केशाः। यथ कामी कामिनी ... स कम्पते खेदवांश्च भवति। दिङ्मात्रम्। विमुक्त इति। धीराः स्थिर

रच्छटावसेकैः शोकविरमसुप्तं प्रबोधयन्निव पराक्रममनुस्मर-दीन्—'आयुष्मन्, इदं राजकुलम्, अमी बान्धवाः, परिजनोऽयम्, इयं भूमिः, भूपतिभुजपरिघपालिताश्चैताः प्रजाः, गतोऽहमद्य मालवराजकुलप्रलयाय। इदमेव तावद्वल्कलग्रहणमिदमेव तपः शोकापगमोपायश्चायमेव यदत्यन्ताविनीतारिनिग्रहः। सोऽयं हरिणैः कचग्रहः केसरिणः, भेकैः करपातः कालसर्पस्य, वत्सैर्बन्दि-ग्रहो व्याघ्रस्य, अलगर्दैर्गलग्रहो गरुडस्य, दारुभिर्दाहादेशो दहनस्य, तिमिरैस्तिरस्कारो रवेः, यो मालवैः परिभवः पुष्पभूति-वंशस्य। अन्तरितस्तापो मे महीयसा मन्युना। तिष्ठन्तु सर्वे राजानः करिणश्च त्वयैव सार्धम्। अयमेको भण्डिरयुतमात्रेण तुरङ्गमाणामनुयातु माम्।' इत्यभिधाय चानन्तरमेव प्रयाणक-मादिदेश।

तं च तथा समादिशन्तमाकर्ण्य जातिग्रामाद्वृत्तान्तविज्ञान-कोशाधानदूयमाने मनसि निवर्तनादेशेन दूरप्ररूढप्रणयपीड इव प्रोवाच देवो हर्षः—'कनिष्ठ दोषं पश्यन्त्यार्यो ममानुगमनेन। यदि बाल इति नितरां तर्हि न त्याज्योऽस्मि। रक्षणीय इति भवद्भुज-पञ्जरं रक्षास्थानम्, अशक्त इति क्व परीक्षितोऽस्मि, संवर्धनीय इति वियोगस्तनूकरोति, अक्लेशसह इति स्त्रीपक्षे निक्षिप्तोऽस्मि, सुखमनुभवत्विति त्वय्येव सह गच्छन्ति सुखानि महानध्वनः क्लेश इति विरहोऽविषह्यतरः, कलत्रं रक्षत्विति श्रीरपि निक्षिप्ताऽधिवसति, [illegible] तिष्ठन्त्येव प्रजाः, राजकमलविश्विन्निति तनु-बहुमार्गयुक्तः, न बाधः सहायो महत इति व्यतिरिक्तमिव मां गणयति प्रभुरस्थिरः, प्रयामीति पादरजसि कोऽतिभारः इयो-र्गमनमर्मावमानिति मामनुगृहाण गमनाज्ञया, कातरो भ्रातृस्नेह इति महान्दोषः। का चेयमात्मंभरिता भुजस्य ते यदेकाकी शैलेन्द्रतटकालादुरसमृणमिव यशः पिबसि। अर्वाग्भ्रातृयो-

केशग्रहणमस्य परिभवस्यैकस्य न पुनरेव। भेको मण्डूकः। [illegible]। [illegible]।

[illegible]। न बाधा इति। [illegible]।

ऽस्मि प्रसादेषु । तत्प्रसीदत्वार्यो नयतु मामपि' इत्यभिधाय क्षितितलविनिहितमौलिः पादयोरपतत् ।

समुत्थाप्य पुनरग्रजो जगाद—'तात, किमेवमतिमहारम्भपरिग्रहेण गरिमाणमारोप्यते बलादतिलघीयानप्यहितः । हरिणार्थमतिक्षेपणः सिंहसंभारः । तृणानामुपरि कति कवचयन्त्याशुशुक्षणयः । अपि च तवाष्टादशद्वीपाष्टमङ्गलकमालिनी मेदिन्यस्त्येव विक्रमस्य विषयः । नहि कुलशैलनिवहवाहिनो वायवः सनह्यन्त्यतितरले तूलराशौ । न सुमेरुग्रहप्रणयप्रगल्भा वा दिक्करिणः परिणमन्त्यणीयसि वल्मीके । महीयसि सकलपृथ्वीपतिप्रलयोत्पातमहाधूमकेतुं मांधातेव चारुचामीकरपत्रलतालंकाराङ्ककार्मुकं करुभां विजये । मम तु दुर्निवारायामस्यां विपक्षक्षपणक्षुधि क्षुभितायां क्षम्यतामयमेकाकिनः कोपकवल एकः । तिष्ठतु भवान् ।' इत्यभिधाय च तस्मिन्नेव वासरे निर्जगामाभ्यमित्रम् ।

अथ तथागते भ्रातरि, उपरते च पितरि, प्रोषितजीविते च जामातरि, मृतायां च मातरि, संयतायां च स्वसरि, स्वयूथभ्रष्ट इव वन्यः करी देवो हर्षः कथं कथमप्येकाकी कालं तमनैषीत् । अतिक्रान्तेषु बहुषु वासरेषु कदाचित्तथैव भ्रातृगमनदुःखासिकया दत्तप्रजागरत्रिभागशेषायां त्रियामायां यामिकेन गीयमानामिमामार्यां शुश्राव—

'द्वीपोपगीतगुणमपि समुपार्जितरत्नराशिसारमपि ।
पोतं पवन इव विधिः पुरुषमकाण्डे निपातयति ॥ ३ ॥'

तां च श्रुत्वा सुतरामनित्यताभावनया दूयमानहृदयः प्रक्षीणभूयिष्ठायां क्षपायां क्षणमिव निद्रामलभत । स्वप्ने चाभ्रलिहं लोहस्तम्भं भज्यमानमपश्यत् । उत्कम्पमानहृदयश्च पुनः प्रत्यबुध्यत । अचिन्तयच्च—'किं नु खलु मामेवममी सततमनुबध्नन्ति

अतिक्षेपणोऽत्यन्तलाघवकारी । कवचयन्ति संनह्यन्ति । आशुशुक्षणयोऽग्नय । अष्टमङ्गलक कङ्कणमित्यन्ये । तूलं कर्पास । परिणमन्ति तटाघातक्रीडां न कुर्वन्ति । अणीयस्यतिस्वल्पे । वल्मीके पिपीलिकोत्खाते मृत्स्थले । अभ्यमित्रं शत्रुसंमुखम् । यामिकेन जागरानुगेन । रत्नराशिर्मणिसमूहः, अब्धिश्च । तस्य सार श्रेष्ठरत्नानि । पोतं यानपात्रम् । निपातयति व्यापादयति । अभ्रलिहमभ्रंलिहं नभःस्पृशम् । अक्षुर प्रधानभूत. । दृढोरविकलकायबन्धनं कवचयोगात्

दुःस्वप्नाः । स्फुरति च दिवानिशमकल्याणाख्यानमिव सममद-क्षिणमक्षि । सुराकृता आयुद्धभिरभयमानाश्राशाः शमयन्ति न शाम्यन्ति पुनरुत्पाताः । प्रत्यहं राहुरविरलकबन्ध इव कबन्धयति मध्यबिम्बे घटमानो विभाव्यते । तपःकरणकालकवलितानिव धूमायितमममहाशुचिर्गिरति धूमोद्गारमनर्थः । दिने दिने दारुणा दिशां दाहा दृश्यन्ते । दिग्दाहभस्मकणनिकर इव निपतति नभस्तलात्तारागणः । ताराराजश्चैव निष्प्रभः शशी । निशि निशि इतस्ततः प्रज्वलिताभिरुल्काभिरुग्रं महायुद्धमिव वियति विलोकयन्ति विलोलतारकाः ककुभः । राज्यसंचारसूचकः संचारयतीव क्ष्मां क्वापि बद्धहलहलरजःपटलकलिलशर्करासारकलकू-त्कारी मारुतः । न कुशलमिव पश्यामि लमस्य । अस्मिन्नसद्दशे करिण इव करीरं कोमलमपि कलयतः कृतान्तस्य कः परिपन्थी । सर्वथा स्वस्ति भवत्वार्याय ।' इति चिन्तयित्वा च अन्तर्भिन्नभ्रातृस्नेहकातरं द्रवदिव हृदयं कथ कथमपि संस्तभ्योत्थाय यथाक्रियमाणं क्रियाकलापमकरोत् ।

आस्थानगतश्च सहसैव प्रविशन्तम्, अनुप्रविशता विषण्णवदनेन लोकेनानुगम्यमानम्, असह्यदुःखोष्णनिःश्वासधूमरक्ततनुनेव मलिनेन पटेन प्रावृतवपुषम्, जीवितधारणलज्जयेवावनतमुखम्, नासावंशस्याग्रे ग्रथितदृष्टिम्, दुःखदूररूढरोम्णा मूकेनापि मुखेन स्वामिव्यसनमविच्छिन्नैरश्रुबिन्दुभिर्विज्ञापयन्तं कुन्तलं नाम बृहदश्ववारम्, राज्यवर्धनस्य प्रसादभूमिमभिजाततमं ददर्श । दृष्ट्वा च जाताशङ्कश्चक्षुषि सलिलेन, मुखशशिनि श्वसितेन, हृदये हुताशेन, उत्सङ्गे भुवा, दारुणाप्रियश्रवणसमये सममिव सर्वेष्वङ्गेष्वगृह्यत लोकपालैः । तस्माच्च हेलानिर्जितमालवानीकमपि गौडाधिपेन मिथ्योपचारोपचितविश्वासं मुक्तशस्त्रमेकाकिनं विश्रब्धं स्वभवन एव भ्रातरं व्यापादितमश्रौषीत् ।

न्धदर्शनं चोत्पातसूचकम् । विलोलतारका इति । क्षीणा च युद्धदर्शनवशादक्ष्णोश्च लोलत्वं भवति । कलिलानि व्याप्तानि । वंशो वेणुरपि । करीरो वंशाङ्कुरः । अपिशब्दः कृतान्तस्येत्यतः परं योज्यः । परिपन्थी रोधकः । परिपूर्वपर्यायः परिपन्थशब्दोऽस्तीति ज्ञापितम् ।

श्रुत्वा च महातेजस्वी प्रचण्डकोपपावकप्रसरपरिचीयमानशोकावेगः सहसैव प्रजज्वाल । ततश्चामर्षविधुतशिरःशीर्यमाणशिखामणिशकलाङ्गारनिकरमिव, रोषाभिमुद्धमभ्ननवरतस्फुरितेन पिबन्निव, सर्वतेजस्विनामायूंषि रोषनिर्भुग्नेन दशनच्छदेन लोहितायमानलोचनालोकविक्षेपैर्दिग्दाहानिव, दर्शयन्रोषानलेनाप्यसह्यसहजशौर्योष्मदहनदह्यमानेनेव वितन्यमानस्वेदसलिलशीकरासारदुर्दिनः, स्वावयवैरप्यदृष्टपूर्वप्रकोपभीतैरिव कम्पमानैरुपेतः, हर इव कृतभैरवाकारः, हरिरिव प्रकटितनरसिंहरूपः, सूर्यकान्तशैल इवापरतेजःप्रसरदर्शनप्रज्वलितः, क्षयदिवस इवोदितद्वादशदिनकरदुर्निरीक्ष्यमूर्तिः, महोत्पातमारुत इव सकलभूभृत्कम्पकारी, विन्ध्य इव विवर्धमानविग्रहोत्सेधः, महाशीविष इव दुर्नरेन्द्राभिभवरोषितः, पारीक्षित इव सर्वभोगिदहनोद्यतः, वृकोदर इव रिपुरुधिरतृषितः, सुरगज इव प्रतिपक्षवारणप्रधावितः, पूर्वागम इव पौरुषस्य, उन्माद इव मदस्य, आवेग इवावलेपस्य, तारुण्यावतार इव तेजसः, सर्वोद्योग इव दर्पस्य, युगागम इव यौवनोष्मणः, राज्याभिषेक इव रणरसस्य; नीराजनदिवस इवासहिष्णुतायाः परां भीषणतामयासीत् ।

अवादीच्च गौडाधिपमपहाय कस्तादृशं महापुरुषं तत्क्षण एव निर्व्याजभुजवीर्यनिर्जितसमस्तराजकं मुक्तशस्त्रं कलशयोनिमिव कृष्णवर्त्मप्रसूतिरीदृशेन सर्वलोकविगर्हितेन मृत्युना शमयेदार्यम् । अनार्यं च तं मुक्त्वा भागीरथीफेनपटलपाण्डुराः केषां मनःसु

अप्रियेत्ति । अप्रियमहणकाले च दुःखं सर्वाङ्गेषु दृश्यते ।

अत इत्यादौ परां भीषणतामयासीदिति संबन्धः । निर्भुग्नेन वक्रीकृतेन । दह्यमानेनेति । दाहमीतेन च सलिलकणा वितन्यन्ते । भैरवो भीषणोऽपि । प्रशस्तो नरो नरसिंहः । इत्थं च —'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुंजराः । सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥' इति । नृसिंहरूपी च हरिरिति । तेजोऽश्मना, आतपश्च दिनकरस्तैश्च दुर्निरीक्षणा । भूभृतो राजानोऽपि, गिरयश्च । वर्धमानेन देहेन उत्सेध औन्नत्यं यस्य । नरेन्द्रो मन्त्रज्ञः, राजापि । परीक्षिति दग्धे जनमेजयः पितृपरिभवेन सर्पसत्रे भोगिनां क्षयार्थमयजदिति वार्ता । भोगिनो राजानः । वृकोदरो भीमसेनः । वारण निषेध, हस्ती च वारणः । अवलेपस्य दर्पस्य । नीराजनं शान्तिकर्मविशेषः ।

कलशयोनिं द्रोणाचार्यम् । कृष्णवर्त्मप्रसूतिः पापमार्गप्रवर्तकः । धृष्टद्युम्न

सरःसु राजहंसा इव परशुरामपराक्रमस्मृतिकृतो न कुर्युरयंसं-र्यगुणाः पक्षपातम् । कथमिवास्य प्रसरिष्यन्त्यार्यजीवितहरणे निदाघरवेरिव कमलाकरमलिनशोभेऽनपेक्षितनीतयः प्रसृताः कराः । कां नु गतिं गमिष्यति, कां वा योनिं प्रवेक्ष्यति, कस्मिन्वा नरके निपतिष्यति । श्वपाकोऽपि क इदमाचरेत् । नामापि गृह्णतोऽस्य पापकारिणः पापमलेन लिप्यत इव मे जिह्वा । किं वाङ्गीकृत्य कार्यमार्यस्यानेन क्षुद्रेणानुप्रविश्य विगतघृणेन घुणेनेव सकलभुवनाच्छादनचतुरश्चन्दनस्तम्भः क्षयमुपनीतः । नूनं नानेन मूढेन मधुरसास्वादलुब्धेन मधिवार्यजीवितमाकर्षता भावी दृष्टः शिलीमुखसंपातोपद्रवः । निजगृहदूषणं जालमार्गप्रदीपकेन कज्जलमिवातिमलिनं केवलमयशः संचितं गौडाधमेन । नत्वार्येवास्तमुपगतवत्यपि त्रिभुवनचूडामणौ सवितरि वेधसादिष्टः सततप्रघोरान्धकारस्य निग्रहाय महषण्डविहारैकहरिणाधिपः शशी । विनयविधायिनि भग्नेऽपि चाङ्कुशे विचरत एव व्यालवारणस्य विनयाय सकलमत्तमातङ्गकुम्भस्थलस्थिरशिरोभागभिदुरः खरतरः केसरिनखरः । नादृशाः कुवैकटिका इव तेजस्विरत्नविनाशकाः कस्य न वध्याः । क्वेदानीं यास्यति दुर्बुद्धिः । इत्येतदभिदधत एवास्य पितुरपि मित्रं सेनापतिः समरविग्रहप्राग्रहरो हरितालशैलावदातदेहः परिणतप्रगुणसालप्रकाण्डप्रकाशः, प्रांशुरतिशौर्योष्मणेव परिपाकमागतो गतभूयिष्ठे वयसि वर्तमानः, बहुशरशयनसुप्तोत्थितोऽपि हसन्निव शान्तनवमतिदीर्घेणायुषा दुरभिभवशरीरतया जरयापि भीतभीतयेव प्रकटितप्रकम्पया परा-

---

भिजात. । कृष्णवर्त्मा वह्निः । भागीरथीत्यादि परशुराम इत्यादि च हंसानामपि विशेषणम् । रामेण हि हंसमार्गः कैलासे कृत इति हंसास्तत्कीर्तिं स्मारयन्ति । पक्षपातं स्नेहम्, पक्षैर्गमनं च । अत्युग्रस्यातिक्रूरस्य, अतिचण्डस्य च । अत्रार्यस्य कमलाकरेणोपमा । लक्ष्मीधामादिगुणयुक्तत्वात् । करा हस्ताः, रश्मयश्च । क्षुद्रेण क्रूरेण, परिमितपरिमाणेन च । अनुप्रविश्य विश्वासं नीत्वान्तर्भूय च । घुणेन काष्ठकृमिणा । शिलीमुखाः शराः, भ्रमराश्च । जालस्य कुसृतेर्मार्गं दीपयति यस्तेन गवाक्षमार्गेण य. प्रदीपः स यथा कज्जलं संचिनुते तद्वत् इत्यप्रस्तुतप्रशंसा बोद्धव्या । विशेषेण हरणं विहारो, विच्छायीकरणं गमनं च । षण्डे हि सिंहो गमनं करोति । व्यालवारणस्य दुष्टदन्तिनः । स्थिरो दृढः शिरोभागो यस्य । यं प्राप्यैव तस्य स्वयं विदारणं भवतीत्यर्थः । वैकटिको रत्नबन्धकः ।

थमपि सारमयेषु शिरोरुहेषु शशिकरनिकरसितसरलशि-
टालां सैंहीमिव निष्कपटपराक्रमरसरचितां संक्रान्तो जीव-
ातिम्, अपरस्वामिमुखदर्शनमहापातकपरिजिहीर्षयेव भ्रूयुग-
वलिवशिथिलप्रलम्बचर्मणा स्थगितदृष्टिः, धवलस्थूलगुञ्जापि-
च्छादितकपोलभागभास्वरेण यममिव विक्रमकालमकालेऽपि
ाशिकाशकाननविशदं शरदारम्भं भीमेन मुखेन, मृतमपि हृदय-
तं स्वामिनमिव सितचामरेण वीजयन्नाभिलम्बेन कूर्चकलापेन
णामेऽपि धौतासिधाराजलपानतृषितैरिव विवृतवदनैर्बृहद्भिर्व्र-
विदरैर्विषमितविशालवक्षाः, निशितशस्त्रटङ्ककोटिकुट्टितबहुदृढ-
ांक्षरपङ्क्तिनिरन्तरतया च सकलसमरविजयपर्वगणनामिव कुर्वन्पू-
र्वपर्वत इव पादचारी, विविधवीररसवृत्तान्तरामणीयकेन महा-
भारतमपि लघयन्निव, प्रतिपक्षक्षपणानिर्बन्धेन परशुराममपि
शिक्षयन्निव, अभ्रमणेनानादरश्रीसमाकर्षणविभ्रमेण मन्दरमपि
मन्दयन्निव, वाहिनीनायकमर्यादानुवर्तनेनाम्भोधिमप्यभिभवन्निव,
स्थैर्यकार्कश्योन्नतिभिरचलानपि ह्रेपयन्निव, सहजप्रचण्डतेजःप्रसर-
परिस्फुरणेन सवितारमपि तृणीकुर्वन्निव, ईश्वरभारोद्वहनघृष्टपृष्ठ-
तया हरवृषभमपि हसन्निव, अशिशिरमर्षाग्निः, ऐश्वर्यं शौर्यस्य,
मदो मदस्य, विसर्पो दर्पस्य, हृदयं हठस्य, जीवितं जिगीषुतायाः,
सेनमुत्साहस्य, अङ्कुशो दुर्मदानाम्, नागदमनो दुष्टभोगि-
, विरामो वरमनुष्यतायाः, कुलगुरुर्वीरगोष्ठीनाम्, तुला
शालिनाम्, सीमान्तदृश्वा शस्त्रग्रामस्य, निर्वोढा प्रौढवादानाम्,

---

लेवमादौ सेनापतिः सिंहनादनामा सन्निधावेव समुपविष्टो विज्ञापितवानिति
न्य । विमर्दाः संग्रामास्तेषु प्राग्रहरोऽग्रेसरः । प्रगुणं सरलम् । धाम्नः स्कन्धः ।
न्तनवं मौग्ध्यम् । वलयोऽस्य सन्ति वलिनम् । गुञ्जोत्तरोष्ठोपरि रोमराजिः ।
विक्रमकालमिति । शरदारम्भविशेषणम् । तत्र शत्रुषु जययात्रा विधेयेति ।
कूर्चकलापः श्मश्रु । परिणामे वृद्धत्वे । तृषितोऽपि जलं पातुं विवृतवदनो भव-
ति । विदरैः स्फोटैः । शस्त्राण्येव टङ्काः । छेदनभाण्डानि कुट्टितानि उत्क्षतानि ।
पूर्वपर्वतः पूर्वशैलः । अभ्रमणं समुद्रयात्रा, जले परिवर्तनमपि । लम्बो
ऽनादरेण यल्लक्ष्मीसमाकर्षणं तदर्थं यो विविधो भ्रमस्तेन । वाहिनी सेना, नदी च
स्थैर्यं व्यवसायादचलनमपि । कार्कश्यं पारुष्यं निर्दयत्वमपि । उन्नतिरभिमान
ऽपि । तेजोऽउष्मा, घर्मश्च । ईश्वरो देवो हरोऽपि । कार्येषु क्षुण्णो लब्धेषु

संलम्भयिता मन्मानाम्, पारगः प्रतिज्ञायाः, मर्मज्ञो महाविग्रहाणाम्, आघोषणापटहः समरार्थिनाम्, संनिधावेव समुपविष्टः सिंहनादनामा स्वरेणैव दुन्दुभिघोषगम्भीरेण सुभटानां समररसमानयन्विज्ञापितवान्—

'देव, न कश्चित्कृताश्रयया मलिनया मलिननराः कोकिलया काका इव कापुरुषा हतलक्ष्म्या विप्रलभ्यमानमात्मानं न चेतयन्ते । श्रियो हि दोषा अन्धतादयः कामलाविकाराः । छत्रच्छायान्तरितवयो विसरन्त्यन्यं तेजस्विनं जडधियः । किं वा करोतु वराकः येनातिभीरुतया नित्यपराङ्मुखेन नतु दृष्टान्येव सर्वातिशायिशौर्यातिशयश्वयथुकपिलकपोलपुलकपल्लवितकोपानलानि कुपितानां तेजस्विनां मुखानि । नासौ तत्त्वं जानात्येवं यथाभिचारा इव विप्रकृताः सद्यः सकलकुलप्रलयमुद्गरन्ति मनस्विनः । जलेऽपि ज्वलन्ति ताडितास्तेजस्विनः । सकलवीरगोष्ठीबाह्यस्य तस्यैवेदमुचितमनुत्तारनिरयनिपातनिपुणं कर्म । मनस्विनां हि प्रधनप्रधानधने धनुषि ध्रियमाणे सति च कमलाकरलक्ष्मीकेलिकुवलयकानने कृपाणे कृपणोपायाः पयोधिमथनप्रभृतयोऽपि श्रीसमुत्थानस्य किं पुनरीदृशाः । येषां च धात्रा धरित्रीं त्रातुं नियुक्ताः स्वयमसमर्था इव कुलिशकर्कशभुजपरिघग्रहणहेतोरुद्गिरन्ति गिरयोऽपि लोहानि ते कथमिव बाहुशालिनो मनसापि विमलयशोबान्धवा ध्यायेयुरकार्यम् । सर्वमहाभिभवभास्वराणां हि सुभटकराणामग्रतो दिग्ग्रहणे पल्लवः पतङ्गकराः । महा-

---

उच्यते । नागदमनो गजमर्दनः, गरुडश्च । भोगिनो राजानः, सर्पाश्च । यश्च आघोषणापटहः समरार्थिनामुत्साहं जनयति तथासावपीत्यर्थः ।

देवेत्यादौ कापुरुषाः हतलक्ष्म्या विप्रलभ्यमानं वञ्च्यमानमात्मानं न चेतयन्ते इति योजना । न कश्चित्कृताश्रयया सर्वत्र चाधस्यात्कस्मात्स्वलक्ष्मीर्विप्रलभत इत्याह—श्रियो हि दोषा अन्धतादयः कामलाविकारा इति । हि यस्माच्छ्रियो ये दोषा अन्धतादयो विकारास्ते हि कामलाः कमलसंबन्धिनः । कमलानां दोषायां रात्रौ अन्धता संकोचः । तन्निवासश्च लक्ष्म्या अपि । स विकारश्चान्यं विप्रलभते । रागादयस्तैरन्धतेवान्धता सत्कार्यानालोचनम् । अथ च कामला रोगभेदः । तेन शङ्खादौ पीतत्वादिज्ञानं तद्विकाराश्च ह्यन्धतादयो दोषा भवन्ति । सर्वातिशायिना शौर्यातिशयेन श्वयथुर्येषां तानि । ततो विशेषणसमासः । विप्रकृता उपद्रुताः । विप्रैर्द्विजैः कृताः । जले निजेऽपि ताडिता आहता वैद्युताश्च तेजस्विनोऽग्नयोऽपि गोष्ठी । बाह्यश्च न जानाति धर्मं वृद्धासेवित्वात् । प्रधनं रणः । गि-

महिषवृषभनरहयभङ्गभङ्गुरभीषणान्नगता लोकप्रवादमात्रेण दक्षिणा परमार्थतो भटभ्रुकुटिरधिवासो यमस्य । चित्रं च यदुग्रसिंहनादानां सहसा सादरसरोमाञ्चकण्टकनिकरेण सह न निर्यान्ति सटाः शूराणां रणेषु । इयमेव च चतुःसागरसंभूतस्य भूतिसंभारस्य भाजनं प्रतिपक्षदारि दारुणं वडवामुखं या महापुरुषहृदयं वा । तेजस्विनः सकलाननवाप्य पयोराशिसदृशस्य कुतो निर्वृत्तिरूष्मणः । पृथाविततविपुलफणाभारो भुजङ्गानां भर्ता बिभर्ति यो भोगेन मृत्पिण्डमेव केवलम् । अप्रतिहतशासनाक्रान्तुपभोगसुखरसं तु रसायां दिक्चक्रकरभारभास्वरप्रकोष्ठा वीरभाज एव जानन्ति । रविरिवोन्मुखपद्माकरगृहीतपादपल्लवः सुमेनारुणिद्वततेजा दिवसावसाने शूरः । कातरस्य तु शशिन इव हरिणहृदयस्य पाण्डुरपृष्ठस्य कुतो द्विरात्रमपि निश्चला लक्ष्मीः । अपरिमितयशःप्रकरवर्षी विकासी वीररसः । पुरःप्रवृत्तप्रतीपप्रहताः पन्थानः पौरुषस्य । शब्दविद्धद्विपन्ति भवन्ति द्वाराणि दर्पस्य । शस्त्रालोकप्रकाशिताः शून्या दिशः शौर्यस्य । रिपुरुधिरशीकरासारेण भूरिव श्रीरप्यनुरज्यते । पटुनरपतिमुकुटमणिशिलाशाणकोणकषणेन चरणनखराजिरिव राजवाप्युज्ज्वलीभवति । अनवरतशस्त्राभ्यासेन करतलानीव रिपुमुखानि श्यामीभवन्ति । विविधव्रणपट्टकशतैः शरीरमिव यशोऽपि धवलीभवति । कवचिषु रिपूरःकपाटेषु पात्यमानाः पावकशिखामिव श्रियमपि वमन्ति निष्ठुरा निस्त्रिंशप्रहाराः । पश्चादितहतस्वजनो मनस्विजनो द्विषद्योषिदुरस्ताडनेन कथयति हृदयदुःखम् । परपासितानिपातपवनेनोच्छ्वसिति निरुच्छ्वसितशत्रुशरीराश्रुधारापातेन रोदिति

रयो लोहान्युद्गिरन्ति गिरिभ्य एव लोहोत्पत्तेः । सर्वस्य वस्तुनो महोपहरणम् । प्रहाधन्द्रायाः । पतङ्ग सूर्यः । महामहिषशृङ्गयोरन्तरवदन्तरा ये महाम्भोधि-णमन्तरालं यस्या सा । अन्यत्र महामहिषशृङ्गतुल्या । भूतिर्भस्मापि । तेजस्विनो वडवाग्नेरपि । सुखेन शोभनाकाशेनापि । शूरो रविरपि । हरिणहृदयस्याल्पमस्वस्यापि पाण्डुरपृष्ठस्य देशभाषया निर्लक्ष्मस्यापि । द्विरात्रमपीति पौर्णमास्यामेव शशिनः सातिशयं शोभायुक्तत्वात् । लक्ष्मीः श्रीः, कान्तिश्च । शून्या अनातुराः । अनुरज्यतेऽनुरक्ता भवति, उपलिप्ता च भवति । उज्ज्वला रम्या, निर्मला च । श्यामानि कृष्णानि, विच्छायानि च । श्रेयान्प्रशंसनीयः ।

ारणायाधुना त्वं शेषः । समाश्वासय अशरणाः प्रजाः । क्ष्मा-
पतीनां शिरःसु शरत्सवितेव ललाटंतपान्प्रयच्छ पादन्यासान् ।
अहितानामभिनवसेवादीक्षादुःखसंतप्तश्वासधूममण्डलैर्नेनसंपर्चैः
प्रचलितचूडामणिचक्रवालवालातपैश्चायाहि कल्मापपादताम् । अपि
हते पितर्येकाकी तपस्वी मृगैः सह संवर्धितः सहजब्राह्मण्य-
र्दैवसुकुमारमनाः कृतनिश्चयश्चण्डचापवनाटनिटांकारनादनिर्भ-
कृतदिग्गजं गुणज्याजालजनितजगज्ज्वरं समग्रभुवनमेकविंश-
तेःकृत्वः कृत्तवंशमुत्सादितवान्राजन्यकं परशुरामः, किं पुनर्ने-
सर्गिकत्रयकार्कश्यकुलिशायमानमानसो मानिनां मूर्धन्यो देवः ।
तदद्यैव कृतप्रतिज्ञो गृहाण गौडाधमजीवितध्वस्तये जीवितसंकल्-
नातुल्यवालागण्डदण्डयात्राचिह्नध्वजं धनुः । न ह्ययमरातिरक्त-
न्दनचर्चाशिशिरोपचारमन्तरेण शाम्यति परिभवानलपच्यमा-
देहस्य देवस्य दुःसहाद्ज्वरः सुदारुणः । निकारसंतापशान्त्यु-
पायपरिक्षये हि हिडिम्बाचुम्बनास्वादितमिव रिपुरुधिरामृतमम-
न्द्रोपायमपायि पवनात्मजेन । जामदग्न्येन च शाम्यन्मन्युशि-
खिशिरासंज्वरसुखायमानस्पर्शशीतलेषु क्षत्रियक्षतजह्रदेष्वस्नायि ।'
इत्युक्त्वा व्यरंसीत् ।

देवस्तु हर्षसं प्रत्यवादीत्—'करणीयमेवेदमभिहितं मान्येन ।
न्तरया हि मे गृहीतभुवि भोगिनाथेऽपि दायादृष्टिरीर्ष्यालोर्मुं-
जस्य । उपरि गच्छतीच्छति निग्रहाय ग्रहगणेऽपि भ्रूलता चलि-
तुम् । अनमत्सु शैलेष्वपि कचग्रहमभिलषति दातुं करः । तेजो-
र्विदग्धानर्ककरानपि चामराणि ग्राहयितुमीहते हृदयम् । राज-
शब्दस्या मृगराजानामपि शिरांसि वाञ्छति पादः पादपीठीक-
र्तुम् । स्वच्छन्दलोकपालस्वेच्छागृहीतानामाक्षेपादेशाय दिशामपि
स्फुरत्यधरः किं पुनरीदृशे दुर्जाते जाते जातामर्षनिर्भरे च मनसि
नास्त्येवावकाशः शोकक्रियाकरणस्य । अपि च हृदयविषमशल्ये

रामो भार्गव । नैसर्गिकः स्वाभाविकः । मूर्धन्यो मुख्यः । परिभवो निकारः ।
हिडिम्बा राक्षसी । पवनात्मजेन भीमसेनेन । क्षतजह्रदेषु रक्तह्रदेषु ।
इतरथापीत्यन्यथा यदीदृशं दुर्जातं जातं नाभूत्तदाप्येवमहङ्कृतं मुञ्जस्य भोगिना-
थेऽपि दायादृष्टिः । किं पुनरीदृशे दुर्जाते व्यसने जाते संरम्भे दायादृर्भिर्वेति
योजना । एवमुपरि गच्छतीत्यादौ बोद्धव्यम् । आक्षेपोऽपहरणम् । मुञ्जेन

मुसल्ये जीवति जाल्मे जगद्विगर्हिते गौडाधिपाधमचण्डाले जिह्मेमि शुष्काधरपुटः पोटेव प्रतिकारशून्यं शुचा सूत्कर्तुम् । अकृतरिपुवनितावलाविलोललोचनोदकदुर्दिनस्य मे कुतः करयुगलस्य जलाञ्जलिदानम् । अदृष्टगौडाधमचिताधूममण्डलस्य वा चक्षुषः स्वल्पमप्यश्रुसलिलम् । श्रूयतां मे प्रतिज्ञा । शपाम्यार्यस्यैव पादपांसुस्पर्शेन 'यदि परिगणितैरेव वासरैः सकलचापचापलदुर्ललितनरपतिचरणरणरणायमाननिगडां निर्गौडां न करोमि मेदिनीं ततस्तनूनपाति पीतसर्पिषि पतङ्ग इव पातकी पातयाम्यात्मानम् ।' इत्युक्त्वा च महासंधिविग्रहाधिकृतमवन्तिमन्तिकस्थमादिदेश—'लिख्यताम् । आ रविरथचक्रचीत्कारचकितचारणमिथुनमुक्तसानोरुदयाचलात्, आ त्रिकूटकटककुट्टाकटङ्कलिखितकाकुत्स्थलङ्कालुण्ठनव्यतिकरात्सुवेलात्, आ वारुणीमदस्खलितवरुणवरनारीनूपुररवमुखरकुहरकुञ्जरस्तगिरेः, आ गुह्यकगेहिनीपरिमलसुगन्धिगन्धपाषाणवासितगुहागृहाच्च गन्धमादनात्, सर्वेषां राज्ञां सज्जीक्रियन्तां कराः करदानाय शस्त्रग्रहणाय वा, गृह्यन्तां दिशश्चामराणि वा, नमन्तु शिरांसि धनूंषि वा, कर्णपूरीक्रियन्तामाज्ञा मौर्व्यो वा, शेखरीभवन्तु पादरजांसि शिरस्त्राणि वा, घटन्तामञ्जलयः करिघटाबन्धा वा, मुच्यन्तां भूमय इषवो वा, समालम्ब्यन्तां वेत्रयष्टयः कुन्तयष्टयो वा, सुदृष्टः क्रियतामात्मा मच्चरणनखेषु कृपाणदर्पणेषु वा । परागतोऽहम् । पङ्गोरिव मे कुतो निवृत्तिस्तावद्यावन्न कृतः सर्वद्वीपान्तरसंचारी सकलनरपतिमुकुटमणिशिलालोकमयः पादलेपः ।' इति कृतनिश्चयश्च मुक्तास्थानो विसर्जितराजलोकः स्नानारम्भाकाङ्क्षी समामत्याक्षीत् । उत्थाय च स्वस्थवन्निःशेषमाह्निकमकार्षीत् । अमलश्च दर्पप्रसर इव श्रुतप्रतिज्ञस्य शाम्यदुष्मा दिवसस्त्रिभुवनस्य ।

ततश्च निजाधिकारापहारभीत इव भगवत्यपि क्वापि गते गत-

मुसल्यः । तस्मिन् जाल्मे पापिष्ठे । पोटा नपुंसकम् । निगडो बन्धनशृङ्खला । तनूनपाद्वह्निः । चारणा गन्धर्वाः । काकुत्स्थो रामः । वारुणी सुरा । कुञ्जरैरिः । गुह्यका यक्षाः । पङ्गोर्गतिविकलस्य । ऊष्मा औष्ण्यम् ।

ततश्चैवादौ प्रदोषस्थाने नातिचिरं तस्थाविति संबन्धः । शरा अपि शिली-

तेजस्विद्विमभाजि, तामरसवनेष्वपि निगूढनिलीनमुग्धालिषु आस्मादिव संकुचत्सु, विहगगणेष्वपि मधुपसंहतिनिजपक्षविक्षेपनिश्चलेषु भियेवाप्रकटीभवत्सु, भुवनव्यापिनीं संध्यां प्रतिज्ञामिव मानयति नतशिरसि घटिताञ्जलिपुटे जने सकले, स्पन्दन्मुनिनिचितनिरिषपाल्दीयमानार्घलिहलोद्भाकारवलयास्विव बहलतिमिरमालातिरोधीयमानासु दिक्षु प्रदोषास्थाने धातिचिरं तस्थौ । नमभूपचोरल्लोलांशुकपवनकम्पितशिखैर्दीपिकाचक्रवालैरपि प्रणम्यमान इव शाद्दिणोल्लोकं प्रतिषिद्धपरिजनप्रवेशश्च शयनगृहं प्राविशत् । उत्तानश्च मुमोचाङ्गानि शयनतले । दीपद्वितीयं च समभिगत इव लब्धावसरस्मरणो भ्रातृशोको जगाद । जीवन्तमिव हृदये निमीलितलोचनो ददर्शाग्रजम् । उपर्युपरि भ्रातृजीवितान्वेषिण इव प्रससुः प्राणाः । धवलांशुकपटान्तेनेव बाष्पजलप्लवेन मुखमाच्छाद्य निःशब्दमतिचिरं रुरोद । चकार च चेतसि कथं नामाकृतेरनया युक्तः परिणामोऽयमीदृशः । पृथुशिलासंघातवर्त्मज्ञकायपल्लवाशानादचलादिव लोहधातुः कठिनतर आसीदार्यः । कथं चान्य मे हतहृदयस्यार्यविरहे गच्छदपि युगगुरुस्थिरायुः । इयं सा प्रीतिर्भक्तिरनुवृत्तिर्वा । बालिशोऽपि कः संभावयेदार्यमरणे सञ्जीवितम् । तथाहदरमेवयमेकपद एव क्वापि गतम् । अपक्वेनैव हतविधिना पृथक्कृतोऽस्मि । इन्धयोग्यानतिमुधा सुचिरं कालमपि न सुखकण्ठं गतपूर्वेण मया । सर्वथा सुगालकुण्डदालिन्दुराणुवत्ताः प्रीतयः प्राणिनाम् । लोकयात्रामात्रनिबन्धना बान्धवता यतोऽस्तसि नाम पर इवार्ये स्वर्गं गते स्वस्थ इवासे । किं च दैवहतकेन पल्लवपाशानिर्मोहदृशि परस्परप्रीतिबन्धनिर्भरहृदये सुखमाजि भ्रातृमिथुने विघटिते । तथा चन्द्रमसा इव जगदाह्लादिनो लोकान्तरीभूतस्य तपनिवाप्रय इवार्यस्य न एव दहन्ति गुणाः । इन्द्रियाणि चान्यानि च हृदयेन पर्यदेवयत् । प्रभातायां च शर्वर्यां प्रातरेव प्रतीहारस्थाः हितैरालोचगजसाधनाधिकृतं स्कन्दगुप्तं द्रष्टुमिच्छामीति ।

सुधाः गताश्च अपि यत । अभिमरचोर । हतः स्कृतान कामन्तपुरुषम् । लोकयाः लोकचार । कि चन्द्रमणरिष् च रि.पिरिचर्द. । वर्ष्देवदत्पुरोच ।

अथ युगपत्प्रधावितबहुदूतशताहूयमानः, स्वमन्दिरात्-निपातितकरेणुशरणाभ्यामेव संभ्रान्तः, ससंभ्रमैर्दण्डिभिरुत्सार्यमाणजनपदः, पदे पदे प्रणमन् प्रतिदिशमभिपतद्गजसाधनवारणानां विभागशीर्याणां: पुच्छशृङ्खलशिशिरिकल्लाङ्कितवंशस्तवनगहनगृहीतशिखागर्भैर्निष्पतनैरिव वारणबन्धविमर्दोपागतैः, पुरःप्रधावद्भिर्नागवनमण्डलैराधोरणगणैश्च मरकतहरितसमुष्टींश्च दर्शयद्भिर्नवमद्गजपतींश्च प्रार्थयमानैश्च लब्धाभिनवनमानप्रमुदितमानसैश्च सुदूरमुपसृत्य नमस्यद्भिरात्मीयमानप्रजागमांश्च निवेदयद्भिः, डिण्डिमाधिरोहणाय च विज्ञापयद्भिः, प्रमादपतितापराधापङ्कतद्विरददुःखशून्यदीर्घश्मश्रुभिरग्रतो गच्छद्भिः, अभिनवोपसृतैश्च कर्पटिभिर्वारणाभिमुखमत्याशया धावमानैः, गणिकाधिकारिगणैश्चिरलब्धान्तरैरुच्छिन्नकरैः, कर्मण्यकरेणुदर्शनाकुलैरुल्लसितपल्लवचिह्नाभिररण्यपालपङ्क्तिभिश्च, निष्पादितनवनागनिवहनिवेदनोद्यताभिरुत्तम्भिततुङ्गतोत्रवनाभिर्महामात्रपेटकैश्च प्रकटितकरिकर्मचर्मपुटैः, अभिनवगजसाधनसंचरणवार्तानिवेदनविसर्जितैश्च नागवनवीथीपालदूतवृन्दैः, प्रतिक्षणप्रत्यवेक्षितकरिकवलकूटैः, कटभङ्गसंग्रहं ग्रामनगरनिगमेषु निवेदयमानैः कटककदम्बकैः क्रियमाणकोलाहलः, स्वामिप्रसादसंभृतेन महाधिकाराविष्कारेण स्वाभाविकेन चावष्टम्भाभोगेनोदासीनोऽप्यादिशन्निव, असंख्यकरिकर्णशङ्खसंपत्संपादनाय समुद्रानाज्ञापयन्निव, शृङ्गारगैरिकपङ्काङ्गरागसंग्रहाय गिरीन्मुष्णन्निव, दिग्गजाधिकारं ककुभामैरावतमिवापहरन्हरेर्हरपदभरनमितकैलासगिरिगुरुभिः पादन्यासैर्गुरुभारसहनगर्वमुर्व्याः संहरन्निव, गतवशविलोलस्य चाजानुलम्बस्य बाहुदण्डद्वयस्य विक्षेपैरालानशिलास्तम्भमालामिवोभयतो निखनन्नीषदुत्तुङ्गलम्बेनाधरबिम्बेनामृतरसस्वादुना नवपल्लवकोमलेन कवलेनेव श्रीकरेणुकां विलोभयन्निज

अथेत्यादौ स्कन्दगुप्त एतैरेतैः क्रियमाणकोलाहलो राजकुलं विवेशेति सबन्धः। भिषग्वरान्वैद्योत्तमान्। बन्धो रोधनम्। अनायत्ता हस्तिपार्श्वरक्षिणः आधोरणा गजारोहाः। डिण्डिमः पटहः। गणिका गजानां प्रतिलोभनार्था हस्तिनी। कर्मण्यकरेणुका करिग्रहकुशला करिणी। तुदन्त्यनेनेति तोत्रं प्रेरणकम्। महामात्राः प्रधानहस्त्यारोहाः। तेषां पेटकैः समूहैः। करिणां कर्मार्थे युद्धवि-

नृपवंशदीर्घं नासावंशं दधानः, अतिस्निग्धमधुरधवलविशालतया पीतक्षीरोदेनेव पिबन्नीक्षणयुग्मायामेन दिशामायामं मेरुतटादपि विकटविपुलालिकः, सततमविच्छिन्नच्छत्रच्छायाप्ररूढिविशदेव नितान्तायतनीलकोमलच्छविमुभगेन स्वभावभङ्गुरेण कुन्तलवालवल्लरीवेल्लितविलासिना लूनमिव, लुनालोकानकेकरान्वर्बरकेणारिपक्षपरिक्षयपरित्यक्तकार्मुककर्मापि सकलदिगन्तश्रूयमाणगुरुगुणध्वनिः, आत्मसमसमस्तमत्तमातङ्गसाधनोऽप्यस्पृष्टो मदेन भूतिमानपि स्नेहमयः पार्थिवोऽपि गुणमयः करिणामिव दानवतामुपरि स्थितः, स्वामितामिव स्पृहणीयां भृत्यतामप्यपरिभूतामुद्वहन्नेकभर्तृभक्तिनिश्चलां कुलाङ्गनामिवानन्यगम्यां प्रभुप्रसादभूमिमारूढः, निष्कारणबान्धवो विदग्धानाम्, अभृतभृत्यो भजताम्, अक्रीतदासो विदुषाम्, स्कन्दगुप्तो विवेश राजकुलम् । दूरादेव चोभयकरकमलावलम्बितं स्पृशन्मौलिना महीतलं नमस्कारमकरोत् ।

उपविष्टं नातिनिकटे तं तदा जगाद देवो हर्षः—'श्रुतो विस्तर एवास्यार्यव्यतिकरस्यास्मच्छिबिरीर्पितस्य च । अतः शीघ्रं प्रवेशयन्तां प्रचारनिर्गतानि गजसाधनानि । न क्षाम्यत्यतिस्वल्पमप्यार्यपरिभवपीडापायकः प्रयाणविलम्बम् ।' इत्येवमभिहितश्च प्रणम्य व्यज्ञापयत्—'कृतमवधारयतु स्वामी समादिष्टं किंतु स्वल्पं विज्ञाप्यमस्ति भर्तृभक्तेः । तदाकर्णयतु देवः । देवेन हि पुष्पभूतिवंशसंभूतस्याजात्यस्य सहजस्य तेजसो दिक्करिकरप्रलम्बस्य बाहुयुगलस्यासाधारणस्य च सोदरस्नेहस्य सर्वं सदृशमुपक्रान्तम् । काकोदराभिधानाः कृपणाः कृमयोऽपि न मृष्यन्ति विकारं किमुत

दार्ढ्ये । चर्मपुटः चर्मकृतो हस्त्याकारः । कटभङ्गः प्रलयम् । गोधूमादिधान्यम् । ग्रास इत्यर्थः । निगमा वणिक्पथाः । कटका हस्तिपटनियुक्ताः, अभिमरा घेत्रिण इत्यन्ये । गुणाः शौर्यादाः, मौर्वी च गुणः । मदो गर्वः । भूतिः संपत्, भस्म च । पार्थिवो राजा, पृथिव्यारब्धश्च । गुणारब्धतन्तवोऽपि । नहि घटः पटो भवतीति विरोधः । दानं मदः, वितरणं च ।

प्रचारो भक्षणम् । गजसाधनानि करिसैन्यानि । अभिषङ्गा अभिभवाः । प्रतिग्राममिति । उपक्रान्तं निदर्शयितुमाह—पद्मेति । अत्र कथा—नागसेननाम्ना पद्मावत्यां राजा मन्त्रिणमर्थं राज्यहरमपाकर्तुं सारिकासमक्षं मन्त्रमकरोत् । स चापि मन्त्री सारिकामुखाद्विज्ञाय विश्रम्भपूर्वकं तं दण्डेनावधीदिति । श्रावस्त्यां च श्रुतवर्मा पूर्ववच्छुकप्रकाशितमन्त्रो राज्याच्च्युतवान् । अनेन च गूढमन्त्रेण मन्त्र-

भवादृशामोजसां राशयः। केवलं देवराज्यवर्धनोदन्तेन शिरसि दृष्टमेव देवेन दुर्जनदौरात्म्यम्। ईदृशाः खलु लोकस्वभावाः प्रतिग्रामं प्रतिनगरं प्रतिदेशं प्रतिद्वीपं प्रतिदिशं च भिन्ना वेशाश्चाकाराश्चाहाराश्च व्यवहाराश्च जनपदानाम्। तदियमात्मदेशाचारोचिता स्वभावसरलहृदयजा त्यज्यतां सर्वविश्वासिता। प्रमाददोषाभिषङ्गेषु श्रुतबहुवार्त एव प्रतिदिनं देवः। यथा नागकुलजन्मनः सारिकाश्रावितमन्त्रस्यासीन्नाशो नागसेनस्य पद्मावत्याम्। शुकश्रुतरहस्यस्य च श्रीरशीर्यत श्रुतवर्मणः श्रावस्त्याम्। स्वप्नायमानस्य च मन्त्रभेदोऽभून्मृत्यवे मृत्तिकावत्यां सुवर्णचूडस्य। चूडामणिलग्नलेखप्रतिबिम्बवाचिताक्षरा च चारुचामीकरचामरग्राहिणी यमता ययौ यवनेश्वरस्य। लोभबहुलं च बहुलनिशिनिधानमुत्खनन्तमुत्खानखड्गप्रमाथिनी ममन्थ माथुरं बृहद्रथं विदूरथवरूथिनी। नागवनविहारशीलं च मायामातङ्गाङ्गान्निर्गत्य महासेनसैनिका वत्सपतिं न्ययसिषुः। अतिदयितलास्यस्य च शैलूषमध्यमध्यास्य मूर्धानमसिलतया मृणालमिवालुनादग्निमित्रात्मजस्य सुमित्रस्य मित्रदेवः। प्रियतन्त्रीवाद्यस्यालाबुवीणान्तरसुषिरनिहितनिशिततरवारयो गान्धर्वच्छात्रच्छद्मानः चिच्छिदुरश्मकेश्वरस्य शरभस्य शिरो रिपुपुरुषाः। प्रज्ञादुर्बलं च

द्राव्यमित्युक्तम्। मृत्तिकावत्यां सुवर्णचूडो नाम राजा कंचिद्विस्रम्भस्थं जिघृक्षन्मन्त्रितवांस्तदेव तस्मै विलुलास। ततस्तत्पूर्वं तत्प्रयुक्तेन विश्वासिना शिरोरक्षकेण स्वस्वामिप्रयुक्तेन व्यापादित इति। अनेन च कुलस्वभावापरीक्ष्य न कार्यो भृत्य इत्युक्तम्। यवनेश्वरः केनचिच्छत्रुणासाद्य व्यापादितुमिष्टः। स्वसुहृच्छत्रुप्रहितलेखेन बोधितः। लेखपृष्ठे च तेन लिखितम् 'स्वयं वाचयितव्यो लेख' इति। ततो यवनेश्वरस्य स्वयं वाचयतश्चूडामणिप्रतिबिम्बितान्यक्षराणि वाचयित्वा तत्प्रहिता चामरग्राहिणी प्रभवे निवेद्य तदाज्ञया तं जघानेति। अनेन सूक्ष्मोऽपि रहस्यभेदहेतू रक्षणीय इत्युक्तम्। विदूरथप्रयुक्तेन नरेन्द्रवृन्दप्रदारिणो बृहद्रथो नाम राजा लोभवशात्खन्यवादे कृष्णनिशि प्रवृत्तस्तत्सेनया प्रहत इति। अतः प्रवर्तितव्यमित्युक्तम्। महासेनो नामोज्जयिनीपतिः स्वदुहितरं वासवदत्ताख्यामुदयनाय दित्सुः कपटजं नागं वीथ्यां प्रसज्य छद्मप्रहितैः शरैर्नाम गुणान्प्रख्याप्योदयनं लोभितवान्। सोऽप्यविचार्यैव गजग्रहणाद्विकया कतिपयाप्तपरिवारो घोषवतीं वीणामादाय तत्र गतः कपटकुञ्जरान्तर्गतैर्महासेनसैनिकैः संहत इति अतो नाल्पपरिवारैः समीक्ष्य च विश्रब्धैर्भाव्यमित्युक्तम्। सुमित्रो राजा मित्रव्यसनी स्त्रीजनपरिवार इव नटजने विस्रब्धो मित्रदेवेन नटत्वमाश्रित्य हतः

वल्लदर्शनव्यपदेशदर्शिताशेषसैन्यः सेनानीरनार्यो मौर्यं बृहद्रथं पिपेष पुष्पमित्रः स्वामिनम् । आश्चर्यकुतूहली च चण्डीपतिर्दण्डोपनतयवननिर्मितेन नभस्तलयायिना यन्त्रयानेनानीयत क्वापि । काकवर्णः शैशुनागिश्च नगरोपकण्ठे कण्ठे निचकृते निस्त्रिंशेन । अतिस्त्रीसङ्गरतमनङ्गपरवशं शुङ्गममात्यो वसुदेवो देवभूतिदासीदुहित्रा देवीव्यञ्जनया वीतजीवितमकारयत् । असुरविवरव्यसनिनं चापरमणिमणिनूपुरक्षणक्षणाह्लादरम्यया मागधं गोधनगिरिसुरङ्गया स्वविषयं मेकलाधिपमन्त्रिणः । महाकालमहे च महामांसविक्रयवादवातूलं वेतालस्तालजङ्घो जघान जघन्यजं प्रद्योतस्य पौणिकं कुमारं कुमारसेनम् । रसायनरसाभिनिवेशिनश्च वैद्यव्यञ्जनाः सुबहुपुरुषान्तरप्रकाशितौषधगुणा गणपतेर्विदेहराजसुतस्य राजयक्ष्माणमजनयन् । स्त्रीविश्वासिनश्च महादेवीगृहगूढभित्तिभागभाजा भद्रसेनस्याभवन्मृत्यवे कालिङ्गस्य वीरसेनः । मातृशयनीयतूलिकातलनिषण्णश्च तनयोऽन्यं तनयमभिषेक्तुकामस्य दध्रस्य करूषाधिपतेरभवन्मृत्यवे । उत्सारपरुचिं च रहसि समवेतमेव दूरीचकार चकोरनाथं शूद्रकदूतश्चन्द्रकेतुं जीवितात् । मृगयाव्यसनस्य च मत्तो गण्डकानुबन्धनकुतूहलवनिलीनाश्च चम्पाधिपचमूपरभटाश्चामुण्डीपतेराचेमुः प्राणान्पुष्करस्य । मन्दिरागारे च परमसुखा जयशब्दमुखरमुखा मल्ला मौखरिं सूरं क्षत्रवर्माणमुदग्रनन् । अरिपुरे च परकलत्रकामुकं

स च योगचूर्णवचूर्णितशिरोऽहितो बभूवेति । अतो [illegible] प्रदर्शितसैन्यनिबन्धन आश्चर्यमित्युक्तम् । चरमोऽयं [illegible] प्रवेशमहानिशि गूढगुप्ते रिपुपुरप्रवेशे इति । अतो मनागपि व्यसनं वर्जनीयमित्युक्तम् । अकार्येष्वत्र परदारागमनादि । [illegible] । प्रद्योतस्य [illegible] । अनेन च शुङ्गवस्त्रदर्शनव्यपदेशेन कार्यमित्युक्तम् । मौर्यमिति गोत्रनाम । काकवर्णो यवनाभिनिर्मितेन [illegible] यन्त्रयानेन [illegible] इति । अतः [illegible] च विश्वसनीयमित्युक्तम् । देवीव्यञ्जनया महादेवीरूपया । मेकलाधिपमन्त्रिणो [illegible] । गोधनगिरौ सुरङ्गया [illegible] । सुरङ्गा [illegible] । मेकलो [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

कामिनीवेशगुप्तश्च चन्द्रगुप्तः शकपतिमशातयदिति । प्रमादाद्धि प्रमदाकृताः प्रमादाः श्रुतिविषयमागता एव देवस्य । यथा मधुमोदितं मधुरकलाजिभिर्लाजैः सुह्मा पुत्रराज्यार्थं महासेनं काशिराजं जघान । व्याजजनितकंदर्पदर्पा च दर्पणेन क्षुरधारान्तेनायोध्याधिपतिं परंतपं रत्नवती जारूथम्, विषचूर्णचुम्बितमकरन्देन च कर्णेन्दीवरेण देवकी देवरानुरक्ता देवसेनं सौह्मम्, योगपरागपरिमलवर्तिना च मणिनूपुरेण वल्लभा मत्तनीलिका वैरन्त्यं रन्तिदेवम्, वेणीनिगूढेन च शस्त्रेण बिन्दुमती वृष्णिं विदूरथम्, रसदिग्धमध्येन च मेखलामणिना हंसवती सौवीरं वीरसेनम्, अगदरागदलितवदना च विषाक्तगण्डूषपायनेन पौरवी पौरवेश्वरं सोमकम् ।' इत्युक्त्वा विरराम स्वाम्यादेशसंपादनाय च निर्जगाम ।

देवोऽपि हर्षः सकलराज्यस्थितीश्चकार । ततश्च तथा कृतप्रतिज्ञे प्रयाणं विजयाय दिशां समादिशति देवे हर्षे गतानुगतिमाम्नानामुदयमितेषु बहुरूपाण्युपलिङ्गानि वितेनिरे । तथा ह्यविप्रकृष्टाः कालदूतदृष्टय इवेतस्ततश्चेरुश्चटुलाः कृष्णसारश्रेणयः । प्रचलितलक्ष्मीनूपुरप्रणादप्रतिमा मधुमरघासंघातझंकारजङ्घादिरेऽजिरे । विवृतविकृतवदनविवरविसृतवह्निविसरा वासरेऽपि विरसं विरेसुश्चिरमशिवार्थमशिवाः शिवाः । शवपिशितप्ररूढप्रणया इव कपिपोतकपोलकपिलपक्षतयः काननकपोताः पेतुः । आमन्त्रयमाणा इव दधुरकालकुसुमानि सममुपवनतरवः । वर-

क्षमाणं क्षयरोगम् । दध्रास्यस्य करूषाधिपते । पितुस्तनयो मूलवेऽभवदिति प्राक्तनक्रियया संगतिः । गण्डकाः सङ्घाता अग्निनः । चामुण्डीति नगरीनाम ।[1] आचेमुरभक्षयन् । शकानामाचार्यः शकाधिपतिः । चन्द्रगुप्तभ्रातृजाया ध्रुवदेवीं प्रार्थयमानश्चन्द्रगुप्तेन ध्रुवदेवीवेषधारिणा स्त्रीवेषजनपरिवृतेन रहसि व्यापादित इति । मधुरकं विषम् । परंतपं प्रतापवन्तम् । जारूथ्यमिति जघनेति प्राक्तन्येव क्रियोत्तरत्र च । चूर्णो विषक्षोदः । मकरन्दः पुष्परसः । देवरः कनीयान्भ्राता भर्तुः । योगपरागोऽभिचारचूर्णम् । वैरन्ती नाम नगरी । रसदिग्धं विषोपलिप्तम् । अगदो विषहरद्रव्यसमूहः । वारुणी सुरा ।

१ उदवसितेषु गृहेषु । उपलिङ्गान्यनिमित्तानि । सरघा मधुमक्षिकाः । काननकपोता गृध्राः । व्यघट्टन्त श्चासन् । स्तम्बकारि वस्तस्तम्बम्, पङ्कं वा । हरयो हयाः । अकाणीद्दष्वान । कौलेयकाः श्वानः । आट बभ्राम । कोटवी नग्ना

करतलप्रहारप्रहतपयोधरा रुरुदुः प्रसभं सभाशालभञ्जिकाः । ददृशुरासन्नकचग्रहभयोद्भ्रान्तोत्तमाङ्गमिवात्मानं कबन्धमादर्शोदरेषु योधाः । चूडामणिषु चक्रशङ्खकमललक्ष्माणः प्रादुरभवन्पादन्यासा राजमहिषीणाम् । चेटीचामराण्यकस्मादधावन्त पाणिपल्लवान् । प्रणयकलहेऽपि हस्तपृष्ठाश्रिरमभवन्भटाः पराङ्मुखा मानिनीनाम्, करिकपोलेषु व्यघटन्त मधुलिहां मधुमदिरापानगोष्ठ्यः । समामातङ्गमद्विपगन्धा इव श्राम्यन्तः सम्यकरिमपि हरयो हरितं नवयवसं न चेरुः । चलवलयावलीवाचालव्यालिकातालिकावाद्यलालिता अपि न ननृतुर्मन्दा मन्दिरमयूराः । निशि निशि रजनिकरहरिणनिहितनयन इवोन्मुखस्तारमुक्ततोरणमकारणमकार्षीत्कौलेयकगणः । गणयन्तीव गतायुषमर्जुनतरुलया धर्जन्या दिवसमाट घाटपेषु घोटवी । कुट्टिमेषु कुटिलहरिणखुरवेणीतरङ्गिण्यः दाम्पराजयोऽजायन्त । अनिबवेणीबन्धानि निरञ्जनरोचनारोचीनि च चक्रमधुनि मुखकमलप्रतिबिम्बान्यदृश्यन्त भटीनाम् । समासन्नालापहारचकिता इव चकम्पिरे भूमयः । सन्ध्यांशुकारुणचन्दनारसच्छदा इवालक्ष्यन्त शूराणां पतिताः शरीरेषु विकसितबन्धूककुसुमशोणितरोचिषः शोणितवृष्टयः । पर्यस्तकुर्वाणा इव विनश्वरीं श्रियमविरलस्फुरत्स्फुलिङ्गाङ्गारोद्गारदग्धतारागणा गगनात् पतन्तः प्रज्वलन्तो न व्यासिषुरुल्कादण्डाः । प्रथममेव प्रतीहारीवापहरन्ती प्रतिभवनं चामरातपत्रव्यजनानि परुषा प्रभ्राम वात्येति ।

इति श्रीबाणभट्टकृतौ हर्षचरिते राजप्रतिज्ञावर्णनं नाम षष्ठ उच्छ्वासः ।

हरी । दर्भं बालतृणम् । बन्धूकं बन्धुजीवं । अपरिगणानि परिगणानि दुर्भगाः । अभ्रो शमन्ताक्षिपन्तः । व्यरितिवुर्विजहरिरे ॥

इति श्रीशंकरविरचिते हर्षचरितसंकेते षष्ठ उच्छ्वासः ।

सप्तम उच्छ्वासः ।

अङ्गनवेदी वसुधा कुल्या जलधिः स्थली च पातालम् ।
वल्मीकश्च सुमेरुः कृतप्रतिज्ञस्य वीरस्य ॥ १ ॥
धृतधनुषि बाहुशालिनि शैला न नमन्ति यत्तदाश्चर्यम् ।
रिपुसंज्ञकेषु गणना कैव वराकेषु काकेषु ॥ २ ॥

अथ व्यतीतेषु च केषुचिद्दिवसेषु मौहूर्तिकमण्डलेन शतशः सुगणिते सुप्रशस्तेऽहनि दत्ते चतसृणामपि दिशां विजयोचिते दण्डयात्रारम्भे, सलिलमोक्षविशारदैः शारदैरिवाम्भोधरैः धौतधौतैः शातकौम्भैश्च कुम्भैः स्नात्वा विरचय्य परमया भक्त्या भगवतो नीललोहितस्यार्चां सुदर्चितं हुत्वा प्रदक्षिणावर्तशिखाकलापमाशुशुक्षणिं, दत्त्वा द्विजेभ्यो रत्नवन्ति राजतानि जातरूपमयानि च सहस्रशस्तिलपात्राणि कनकपत्रलतालंकृतशफाग्रशिखरा गवां कोटीः, समुपविश्य विततव्याघ्रचर्मणि भद्रासने विलिप्य हरिचन्दनेन निजयशोधवलेनाचरणमाचन्दनेन शरीरं, परिधाय राजहंसमिथुनलक्ष्मणी सदृशे दुकूले, परमेश्वरचिह्नभूतां शरीरस्येव बन्धयित्वा सितकुसुमगुण्डमालिकां शिरसि, वीरकर्णाभरणमरकतमयूखमिव कर्णगोचरगतां गोरोचनाच्छुरितमभिनवं दूर्वापल्लवं विन्यस्य सह शासनवलयेन गमनमङ्गलशंसिनं प्रकोष्ठे, परिपूजितप्रकृष्टपुरोहितकरप्रकीर्यमाणशान्तिसलिलशीकरनिकराभ्युक्षितशिराः संप्रेष्य मदार्द्राणि वाहनानि षट्चरणमालोकित कृत्वा च भूषणानि भूभुजां भागिनेय हिरण्यानि ...

[illegible]

[illegible]

क्रमोचितैः प्रसाददानैश्च विसृज्य बन्धनानि नियुज्य तत्कालसमरणस्फुरणेन कथितात्मानमिव भाष्टादशद्वीपजैत्रव्याधिकारे दक्षिणं भुजमग्रमहमहमिकया सेवकैरिव सुनिमित्तैरपि समभेरमतो भवद्भिः प्रमुदितप्रजाजन्यमानजयशब्दकोलाहलो हिरण्यगर्भ इव ब्रह्माण्डात्कृतयुगकरणाय भवनान्निर्जगाम ।

नातिदूरे च नगरादुपसरस्वति निर्मिते महति तृणमये, समुत्तम्भिततुङ्गतोरणे, वेदीविनिहितपद्मवल्लमहेमकलशे, बद्धवनमालादाम्नि, धवलध्वजमालिनि, भ्रमच्छत्रवासति, पठद्द्विजन्मनि मन्दिरे प्रस्थानमकरोत् । तत्रस्थस्य चास्य ग्रामाक्षपटलिकः सकलकरणिपरिकरः 'करोतु देवो दिवसग्रहणमद्यैवाव्यर्थशासनः शासनानाम्' इत्यभिधाय वृषाङ्कामभिनवघटितां हाटकमयीं मुद्रामुपनिन्ये । जग्राह च तां राजा । समुपस्थापिते च प्रथमत एव मृत्पिण्डे परिभ्रश्य करकमलादधोमुखी महीतले पपात मुद्रा । मन्दाकिनीपङ्कपटले मृदुमृदि सरस्वतीतीरे स्फुटं व्यराजन्त राजयो वर्णानाम् । अमङ्गलाशङ्किनि च विषीदति परिजने नरपतिरचेतोन्मनस्थितन्—'अतत्त्वदर्शिन्यो हि भवन्त्यविदग्धानां धियः । तथाहि । एकशासनमुद्राङ्का मूर्भवती भविष्यतीति निवेदितमपि निमित्तेनान्यथा गृह्णन्ति ग्राम्याः ।' इत्यभिनन्द्य मनसा महानिमित्तं शतसीरसहस्रसंमितसीम्नां ग्रामाणां शतमदाद्विजेभ्यः । निनाय च तत्र तं दिवसम् । प्रतिपन्नायां शर्वर्यां संमानितसर्वराजलोकः सुष्वाप ।

अथ गलति तृतीये यामे शुभसमस्तसत्त्वनिःशब्दे दिक्षु जृम्भमाणगम्भीरध्वनिरताड्यत प्रयाणपटहः । अमतः स्थित्वा च मुहूर्तमिव पुनः प्रयाणकोशसंख्यापकाः स्पष्टमष्टावदीयन्त प्रहाराः पटहे पटीयांसः ।

गुप्तः । अर्बुदं दशकोटयः । कृपाणेन मध्यगतम् । लिङ्गावन तु तदेवमिति । परमेश्वरो राजा, हरश्च । शासनवलयेन मुद्रापदकेन । प्रतिसरं कङ्कणम् ।

सतार्यं चिह्नम् । 'स्थामं पुष्पपुण्यप्रावभूताश्वाम्बकेतुषु' । बलमत्य पुष्पपत्रप्रतिदोषिता राज । भद्राणां भूमाना पटले समूहे नियुक्तोऽक्षपटलिकः । ग्रामाणामक्षपटलिकः । करणिर्लेखकः । शासनस्य दानस्य । मुद्रा चालिता । मन्दाकिनीपङ्कम् । एकशासनमुद्राङ्कं यस्याः सा । सीरं हलम् । संमितं परिच्छिन्नम् ।

भद्रकोशा अथ गन्तव्यमिति प्रयाणे कोशसंख्यापकाः ।

नमेण्ठक्रियमाणाग्रग्रगाढिनि, मेन्दूनिगृह्यमानस्वामिशीलवना-नयुद्रकुटुम्बके, कलकलोद्भ्रान्तरभसनिगडगीवरीसंक्षिप्तगमिनि, पुरः-सन्दीपिकालोकविलोक्यमानलोकोपपीडप्रभिन्नान्तःपुरकरिणीकर-म्यके, हयागोधानुगमानलम्बितमुनि, मरभमदगलितसलिलनिर-लगमनगुणागणानस्फटमूयमानतुङ्गतुङ्गगणे, गन्धेभगनिर्न-वारिभीदहाक्षिणानमाविनि, रजोजम्भजगति, प्रयाणसमये, प्रति-दिशमागच्छद्भिर्जयभूममारूढैराधोरणैरूर्ध्वभ्रियमाणहेमपत्रभङ्ग-शारशार्ङ्गैः, अन्तरामनामीनान्तरङ्गगृहीनासिभिः, ताम्बूलिककरै-र्धूयमानचामरपल्लवैः, पश्चिमासनिकार्पितसन्नाभरणभिन्दिपालपु-लिकैः, पत्रलताकुटिलकलधौतनलकपल्लवितपर्याणैः, पर्याणपक्ष-कपरिक्षेपपट्टिकाबन्धनिश्चलपट्टोपधानस्थिरावयानैः, प्रचलास्फा-लिकास्फालनरणायमानपदबन्धमणिशिलाशब्दैः, उभिन्ननेत्रमुक्ता-रसस्थगगनस्थगितजङ्घाकाण्डैश्च कार्दमिकपटकल्माषितपिशङ्गा-ङ्गैः, अलिनीलममृणमतुलामसुत्पादितसितसमायोगपरभागैश्चा-वदातदेहविराजमानराजावर्तमेचकैः, कञ्चुकैश्चोपचितचीनचोलकैश्च वारमुक्तास्तबकितस्तवरकवारबाणैश्च नानाकषायकर्बुरकूर्पास-

करणम् । यवसतण्डुलादि वहति स वल्लभपालोऽश्वपाल इत्याहुः । शाखामृगो वानरः । रक्षार्थमश्वानां परिवर्धकोऽश्वपालः । प्रौढिको योग्याशनार्थं प्रसेवको यो कुरूण इति प्रसिद्ध. । व्योकोशी परस्पराक्रान्तम् । उत्तुण्डा उत्प्रोथाः । मुक्तालेपं सिन्दूरादिना करेणुकार्यमेव । प्रातिवेश्मिकलोका. प्रत्यासन्ननिवासा जनाः । नि-र्घासो भुक्तशेषो घासः चेलं वस्त्रम्, बालको वा चेल । चक्रीवान्गर्दभः, वृषो वा । गन्त्री शकटिका । गृह्यमाणमधिष्ठीयमानम् । प्रहतं क्षुण्णम् । सर्वसेविउर्भ-ल्यर्थः । लम्बमानो गर्दभदास', वणिजां कर्मकरो वा । सारसौरभेयी बलवानन-ड्वान् । प्रमुखेऽग्रे । महानस सूपकारशाला । कुटीरं मठिका, स्वल्पगृहम् । मेठो जागरिकः । व्याघ्रपल्ली तृणकुटीभेदः । क्षुद्रमल्पम् । कुटुम्बकं परिवारः । वि-द्राणाः सशोकाः । लम्बिताः पश्चात्खचिताः । खक्खटा वृद्धाः । तुङ्गा उच्चा, तद्देशजो वा अश्वस्तं गतः । विसंवादो परिशीलनम् । दक्षिणापथे वेसरा न स-न्तीत्यदृष्टदेशाः । सादिनोऽश्वारोहाः । वक्राभरणं तूणभेदः । भिन्दिपाल. शरभेद । तोमर इत्यन्ये । पक्षकः प्रान्तः, पार्श्व वा । परिक्षेपो वेष्टनम् । पादफलिका उभय-पार्श्वयोः पर्याणे या क्रियते । आगुल्फं पादत्राणमित्यन्ये । आस्फालनं चालनम् । रणायमानो शब्दमानः । पादबन्ध. पादकटकः । नेत्रं पटविशेषः । स्वस्थ-स्वस्थानेति यस्याः प्रसिद्धिः । कार्दमिकं कर्दमेन रक्तम् । कल्माषिताः शबलिता. पिशङ्गा लोहिताः । पिङ्गा जङ्घिका । अन्ये जङ्घालेत्याहुः । सतुला अर्धजङ्घिका इत्यन्ये

कैश्च शुकपिच्छच्छायाच्छादनकैश्च श्यायामोल्लसत्पार्श्वप्रदेशसन्निविष्ट-चामरग्राहैश्च गतिवशवेल्लितहारलतागलल्लोलकुण्डलोन्मोचनप्रधावितपरिजनैः, चामीकरपत्राङ्कुरकर्णपूरकविकटमानवाचालबालपालीश्रोण्णीषपट्टावष्टब्धकर्णोत्पलनालैश्च कुङ्कुमरागकोमलोत्तरीयान्तरितोत्तमाङ्गैश्च चूडामणिखण्डखचितक्षौमचोलैश्च मायूरपत्रायमाणशेखरपद्मपदपटलैश्च मार्गागतशारिकाशारिवादवेगखण्डैः, पुनश्च श्यामरकिर्मीरकार्दरङ्गचर्ममण्डलमण्डनोड्डीयमानपटुलडामरचारभटमरितभुवनान्तरैः, आरकन्दलकाम्बोजवाजिशतशिञ्जानजातरूपयानरचमुग्गरितरिङ्गुणैश्च निर्दयप्रहतलम्पापटहशतपटुरवबधिरीकृतश्रवणविवरैः, उद्घोष्यमाणनामभिः, उन्मुखपादातप्रनिपात्यमानाश्रापातै राजभिरापूरे राजद्वारम् ।

उदिते च भगवति दिनकृति राज्ञः समायोगग्रहणसमयशंसी गस्थान शंखशब्दो मुहुर्मुहुः । अथ नचिरादिव प्रथमप्रयाण एव दिग्विजयाय दिग्गजसमागममिव गमनविलोलकर्णतालदोलाविलासैः कुर्वाणया करेणुकयोह्यमानः, वैदूर्यदण्डविकटेनोपरि प्रत्युप्तपद्मरागखण्डखचिततया सूर्योदयदर्शनकोपादिव लोहितायतया

अर्धजङ्घाद्वैस्यादु । समायोगो व्यापृतत्वेषु प्रसिद्धः । परभागो वर्णस्य वर्णान्तरेण शोभातिशय. । राजावर्तः कृष्णपाषाणः । मेचको बर्हिकण्ठवर्णः । 'चमुचो चारबाणोऽस्त्री' । अपचितं परीहितम्, पूजितं वा । 'चायृ पूजानिशामनयो' इत्यस्यापचितश्चेति निपातनाद्रूपम् । ताप. छाया. । स्तबकिता संजातपुष्पनिकुरम्बाताः । स्तबको वस्त्रभेद. । बारबाण. कञ्चुक । कर्बुरः कर्बोनवर्णवर्ण. । कूर्पासकाश्चोलकाः । पिच्छानि पक्षा । अच्छादनमुत्तरीयम् । कुसुमरसनूतन । धाम्नं परिधानीय । वरितृणमित्यर्थ । वैश्लिष्ट्याच्छादिता । कर्णाभरणभेदो बालपाशः । चोमकं दुकूलम् । अन्तरितमाच्छादितम् । चोल. शिरस्त्रम् । मायूरपत्रायमानम् । वैणवरूपलक्षणो दली । शिरोराजि सवलानि । कार्दरङ्गाणि कार्दरङ्गदेशोद्भवानि । कञ्चुकसुवर्णसूत्ररचितानि वर्माणि । रक्तोदकाः स्विवर्णमोचरपटरागि कार्दरङ्गवर्माणि । डामरा उद्भटाः । चारभटाः शूरा. । आरकन्दस्पदलक. । काम्बोजा वाह्लीकदेशजाः । आभ्यस्तमवभूषणम् । लम्पापटहः पटहभेदा । तस्येव इति प्रसिद्धा ।

प्रथम सेवेन: । अचिरात् दिग्विजयाय निर्गताय करणीडिरिति संबन्ध । प्रस्थानमपरेण कन्चुकेन । कनुभिगते द्वितीय इव भोगितायाम इति योजना । यदा प्रस्थानपरेणैति हर्षभूतवशाये द्वितीया । अध्वरं वक्षम्, नभश्च । विषमशोप्रवेशानुवेद । कुस्ता हि शक्तिरूपस्य विकल्पते । परीक्षितवेशस्य । अथवो

ध्रियमाणेन मङ्गलातपत्रेण कदलीगर्भाभ्यधिकम्रदिम्ना नवनेत्रनिर्मितेन द्वितीय इव भोगिनामधिपतिरङ्गलग्नेन कञ्चुकेनामृतमथनदिवस इव क्षीरोदफेनपटलधवलाम्बरवाही, बाल एव पारिजातपादप इवाखण्डलभूमिमारूढः, विधूयमानचामरमरुद्विधूतकर्णपूरकुसुममञ्जरीरजसा सकलभुवनवशीकरणचूर्णेनेव दिशश्छुरयन्नभिमुखचूडामणिघटमानपाटलप्रतिबिम्बमुदयमानं सवितारमपि पिबन्निव तेजसा बहलताम्बूलसिन्दूरच्छुरितया विलम्बमान इव द्वीपान्तराण्योष्ठमुद्रयानुरागस्य स्फुरन्महाहारमरीचिचक्रवालानि चामराणीव दिशोऽपि ग्राहयन्, राजकेक्षणोत्क्षिप्तत्रिभागया श्रीनति लोकान्करदानायाज्ञापयन्निव सविभ्रमं भ्रूलतया द्राघीयसा बाहुप्राकारेण परिक्षिपन्निव रिरक्षया सप्तापि सागरमहाप्रातानखिलमिव क्षीरोदमाधुर्यमादायोद्गतया लक्ष्म्या समुपगूढः, गाढममृतमय इव पीयमानः, कुतूहलोत्तानकटकलोकलोचनसहस्रैः स्नेहार्द्रेषु राज्ञां हृदयेषु गुणगौरवेण मज्जन्निव, लिम्पन्निव, सौभाग्यद्रवेण, द्रष्टॄणाममरपतिरिवाग्रजवधकल्मषप्रक्षालनाकुलः, पृथुरिव पृथिवीपरिशोधनावधानसकलितसकलमहीभृत्समुत्सारणः, पुरःसरैरालोककारकैः सहस्रसंख्यैरर्क इव किरणैरधिकारचातुर्यचञ्चलचरणैर्व्यवस्थापननिष्ठुरैः भयपलायमानलोकोत्पीडान्तरिता दशापि दिशो माद्यद्भिरिव, चलितकदलिकासपानपीतप्रचारं पवनमपि विनरे स्थापयद्भिरिव, द्रुतचरणोद्धूतधूलिपटलावधूतान्दिनकरकिरणानप्युत्सारयद्भिरिव, कनकवेत्रलतालोकविक्षिप्यमाणं दिनमपि दूरीकुर्वद्भिरिव, दण्डिभिरितस्ततः समुत्सार्यमाणजनसमूहो निर्जगाम नरपतिः ।

चयनमति च विनयमितवपुषि, भयचकितमनसि, चलनशिथिलमणिकनकमुकुटकिरणनिकररुचिरशिरसि, विलुलितकुसुमशे-

श्येत्र॰, राज्यवर्धनः, द्विजश्च । पुरा प्रद्युम्नः किल गुणोऽगुरुपक्षपाती त्रिशिरःक्रान्त च वृत्रस्तौ तपस्यन्तौ चक्रेण हतावपि प्रथा । महीभृतो राजानः, पर्वताश्च । पृथुना स्वदयो भूमिमाप्नीर्ये क्षिप्ताः पारवोऽभ्या समुत्सार्यन्त प्रशिताः । श्लोके ह्यैव ये वदन्ति ते आलोककारकाः । तैरप्यत्रालोकः प्रकाशः । पुरःसरैः सहस्रसंख्यैरिति च आवरणम् । दिशो माद्यद्भिः पर्यन्तेषु च विमर्दयद्भिः ।

ददव ऊर्ध्वप्रसरैरेणः । अपराजय इवेऽजामुत्प्रेक्षन्तर्य समीपीनम् । कर्णिपूरः

खरजसि राजचक्रे, प्रभामुचां चूडामणीनामधश्चास्तिर्यञ्च उदञ्चश्च चञ्चन्तो मरीचयश्चापराश्च इव मुकुटसंपादनाय चेलुः । मेघायमानरेणुमेदुरं मन्दिरशिखण्डिन इव समुड्डीयमानाः कोमलकल्पपादपपल्लवचन्दनमालाकलापा इवाबध्यन्त दिग्द्वारेषु दिक्पालैः प्रगम्यमानश्च नेत्रविभागैश्च कटाक्षैश्च समप्रेक्षितैर्भ्रूविक्षितैश्चाश्लेषितैश्च परिहासैश्च छेकालापैश्च कुशलप्रश्नैश्च प्रतिप्रणामैश्चोन्मत्तभ्रूक्षिप्तैश्चाज्ञादानैश्चाक्रीडन्निव मानमयान्प्राणान्प्रणयदानैः प्रवीराणां वीरो यथानुरूपं विबभाज राजकम् ।

अथ प्रस्थिते राजनि कलकलत्रस्तदिङ्नागशूत्काररव इवेतस्ततस्तस्तार तारतरस्तूर्याणां प्रतिध्वनिराशावर्तेषु । दिग्गजेभ्यः प्रकुपितानां त्रिस्रुतानां करिणां मदप्रस्रवणवीथीभिरलिकुलकालीभिः कालिन्दीवेणिकासहस्राणीव सस्यन्दिरे । सिन्दूररेणुराशिभिररुणायमानबिम्बे रवावस्तमयसमयं शशङ्किरे शकुनयः । करिणां षट्पदकोलाहलमांसलैः कर्णतालनिस्वनैस्तिरोदधिरे दुन्दुभिध्वनयः । दोधूयमानश्च सचराचरमाचचाम चामरसंपातो विश्वम् । अश्वीयश्वासनिक्षिप्तैः शिश्विन्दे सिन्धुवारदामशुचिभिर्निरन्तरमन्तरिक्षं फेनपिण्डैः । पिण्डीभूतनगरलघवकपाण्डुराणि पपुरिव परस्परसंघट्टनष्टाष्टदिशं दिवसमुखचामीकरदण्डान्यातपत्रवनानि । रजोरजनीतिमीलितो मुकुटमणिशिलावलीबालातपेन विचकास वासरः । राजतैर्हिरण्मयैश्च मण्डनकभाण्डमण्डलैर्दोदमानैर्हरितीकृताः परिक्षाता हरितो बधिरतां दधुः । अरिप्रतापानलनिर्मूलनायेव मदोम्भःशीकरैः सिषिचिरे करिणः ककुभां चक्रम् । चक्षुषामुन्मेषं मुमुषुरुल्लङ्घितमल्लानि चूडामणीनामर्चींषि । स्वयमपि विसिस्मिये बलानां भूपालः सर्वतो विक्षिप्तचक्षुस्तादृशीं शिबिरस्थानसकाशात्प्रतिष्ठ-

---

प्रवाना । कटाक्षैरपाङ्गदृष्टैः । भ्रूविक्षितैर्भ्रूवक्रितैः । 'भ्रूवक्रितैः' इति पाठे उन्नतकभ्रूक्षितैरित्यर्थः । छेकालापैर्वैदग्ध्योक्तिभिः छेकान्तरान्तरा च ।

ततस्तारेति । विसृतोऽभवत् । त्रिस्रुतानां त्रिषु करटादिषु मदस्रुताम् । कालुनदीऽत्र यमुनायाः । मण्डनकमाल्यम् । 'स्याद्भाण्डमश्वाभरणम्' । अथोद्भूतो हरिद्रुमप्रभवोऽणस्त्वथ । स्फटिकमुखं रत्नचत्वरम्, सर्वदापवर्दं च । पूर्वं कार्तवीर्येनान्त पुरैः सह रेवातीरे विहरता सहस्रेण भुजमण्डेषोमनदी रुद्धा रत्नचत्वरम् । प्रधावितेत्सहमरिप्रतर्दमन्देवप्रत्यवमर्दिनि रत्नचत्वरप्रदेशेषु । तातेति

मानं स्कन्धावारम्, अधोक्षजकुक्षेरिव युगादौ निष्पतन्तं जीवलोकम्, अम्भोनिधिमिव कुम्भभुवोवदनात्प्लावितभुवनमुद्वमन्तम्, अर्जुनबाहुदण्डसहस्रसंपिण्डितोन्मुक्तमिव सहस्रधा प्रवर्तमानं प्रवाहं नर्मदायाः । 'प्रसर तात । भाव, किं विलम्बसे । त्वङ्गति तुरङ्गमः । भद्र, भग्नचरण इव संचरसि यावदमी पुरःसराः सरभसमुपरि पतन्ति । वाहयसि किमुष्ट्रम् । न पश्यसि निर्दय, निःशूकशिशुं शयानम् । वत्स रामिल, रजसि यथा न नश्यसि नो पश्यसि । गलति शकुप्रसेवकः । किमेवमित्वर, त्वरसे । सौरभेय, सरणिमपहाय ह्यनर्थं धावसि । धीवरि, विशसि । गन्तुकामा मातङ्गि, मातङ्गमार्गम् । अङ्ग, गलति तिरश्चीना चणकगोणी । गणयसि न मामारटन्तम् । अवटमवटेनावतरसि । मुखमास्स्व स्वैरिणि । सौवीरक, कुम्भो भग्नः । मन्थरक, स्वादिष्यसि गतः सन्निक्षुम् । उक्षाणं प्रसादय । कियच्चिरं चिनोषि चेट, बदराणि । दूरं गन्तव्यम् । किमद्यैव विद्रासि द्रोणक, द्राघीयसी दण्डयात्रा विनैकेन निष्ठुरकेण निष्क्रेयमस्माकम् । अग्रतः पन्थाः स्थपुटक । स्थावरक, यथा न भनक्षि फाणितस्थालीं गरीयान्गण्डरुतण्डुलभारको न निर्वहति दम्यः । दासक, माषीणादमुतो द्राग्दात्रेण मुखघासपूलकं लुनीहि । को जानाति यवसगतं गवानाम् । धव, वारय बलीवर्दान् । वाहीकरक्षितं क्षेत्रमिदम् । लम्बिता शकटी । शाकरं धुरंधरं धुरि धवलं नियुङ्क्ष्व । यक्षपालित, प्रमदाः पिनष्टि । अक्षिणी किं ते स्फुटिते । हत हस्तिपक रे, दीव्यसि करिकरदण्डे । समद, संमर्दकर्दमे स्खलसि । भ्रातर्भाव विधुरबन्धो, उद्धर पङ्कात्रवाह्नम् । इति एहि माणवक, घनेभघटासंघट्टसंकटे नास्ति निस्तरणम् ।' इत्येवमादिप्रवर्तमानानेकसंलापं क्वचित्स्वेच्छाप्रवृत्तोद्दाम-

---

भावेति च । मात्यामन्त्रणम् । लगति गलति । भग्नेव क्वो भग्नाभरणमित्यन्ये । इत्वरो गमनशीलः । सौरभेयोऽदान्तः । अङ्गेति इत्यामन्त्रणम् । अवटं श्वभ्रम् । अवटेनावटेन । स्वैरिणि स्वतन्त्रे । 'स्वादीरेरिणोः' इति वृद्धिः । सौवीरकं काञ्जिकम् । विद्रासि स्फुटसि । 'निद्रा' श्लेषः । स्थपुटो निम्नोन्नतः, विषम इत्यन्ये । फाणितमिक्षुविकारः, गुड इति प्रसिद्धः । दम्यो दान्तः । माषाणां भवनं क्षेत्रम् । 'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्' । किंचिन्मात्रं बुभुक्षानिवृत्तये । घासो मुखघासः । यवसं घासः । उक्तं च 'शष्पं बालतृणं घासो यवसम्' इति । धवः पुरुषः । वाहीकः शाकटः, परिवाहक इत्यन्ये, गोरक्षक इति कान्ये । लम्बिता मार्गमाक्रान्तुं न शक्नोति । शाकरं शार्वरम् । दुष्टं वा । धवलं महोक्षं नोदयति । करदण्डेऽम्बहस्तप्रतिबिम्बानि करि । कदा

संभ्यपानविपसमुच्चसंपन्नाम्रपुटैः केकिकण्ठैः किलकिलायमानैर्मेण्ठ-पण्ठपटलम्यनलेशिककुण्ठकचेटचाटचण्डालमण्डलैराण्डीरैः स्तू-यमानम्, क्वचिदसहायैः हेलार्जितकुग्रामकुटुम्बिसंपादितमसीदल्मी-रभेयसम्पल्संयाहलायामावेगागतसंयोगैः स्वयंगृहीतगृहोपकरणैः 'इयमेका कथंचिद्दण्डयात्रा यातु । यातु पातालतलं तृष्णामूर्तेरस्य-निः । भवतु शिवम् । सेवा करोतु । स्वस्ति सर्वदुःखकूटाय कटकाय' इति दुर्विधकुलपुत्रकैर्निन्द्यमानम्, क्वचिदतितीक्ष्णसलिलस्रोतःपा-तितैर्नौगणैरिव मथितैरिव पङ्क्तिभूतैर्जनैरतिद्रुतम्, द्रवद्भिः कुण्ठकठि-नस्कन्धगुल्फगुच्छैर्गृहीतसौवर्णपादपीठीकरङ्कवल्लशपतद्ग्राहायमाणैः प्रत्यासन्नपार्थिवोपकरणग्रहणगर्वदुर्वारैः सर्वमेव बहिः कारयद्भि-र्भूपविभृतकमारिकैर्महानसोपकरणवाहिभिश्च पद्मकरादयश्चार्भाग-गैर्लम्बमानहरिणवटुकपटकजूटजटिलैः शिशुशशकशाकपत्रवेत्रा-ग्रसंग्रहसंपादिभिः शुष्ककर्पटप्रावृततुरगैकदेशदत्तार्द्धपुच्छानुगगोरम-भाण्डैस्तलककलापकलापिकाकरञ्जनायघकटाहसंकटपिटकभारिकैः

यमदोऽध्यासंपन्नः । स्वेच्छया यानायासेन । मूर्च्छितानि क्षुण्णानि । अक्षमाणि प्रभूतानि सम्यानि । पाणौ ग्रहणम् । तथा विषमो गुल्फाङ्गुष्ठगुच्छयोपमकम्, परस्पर-कुण्ठनं वा तैः सुखेन संपर्क यदत्र तेन युक्ते । बैलिकला बहुभाषा, बहुभाषिणो वा । मेण्ठा हस्तिजागरिकाः । षण्ढाः अकृतविवाहाः । तरुणा ये दण्डमादाय हस्तिनां दर्पमाकर्षयन्ति, चपल इत्यन्ये । चटा भृत्याः । लम्बना गर्दभदासाः । लेशिका जलपरिवारकाः । कुण्ठकाधोराः । चेटा दासाः । चाटा धूर्ताः । चण्डाला अश्वपालाः । आण्डीराः प्रगल्भाः । वृद्धा दायादाः, पुत्रकपुत्राः । संपादिनो दत्ताः । सीदज्जघन्यो यः सौरभेयस्तेन दानकलधेनवन्याय च आयामो योगस्तेन । गलसंयो-गैरल्पकविरलस्तोभैरिति यावत् । अभयनिरिति । 'अस्तोऽस्ते वक्ष्यति' । दुर्विधा दरि-द्राः । वृद्धाः स्थविराः । कुलपुत्राः कुलवसनाना । छेदकाभिर्निन्द्यमानमिति स्कन्धा-वारविशेषणम् । क्वचिच्च भूपकृष्टाविर्भूतसमानतोपकरणाद्यैश्च यमुनामंसस्थ-पुरोषनिधानमिति स्कन्धावारविशेषणम् । अतितीक्ष्णा वेगवत् । प्रतिपादिते पैश्च तैः । कटकस्तम्भूलाधार । पतद्ग्रहो निष्ठीवनपात्रम् । अकस्मात् कलशोपी । वहिःकार कर्मेन्द्रियसाद्भि । महानसो भूपकारशाला । वराहबद्धे सूकरपके । एकपट देशिकवि-दम् । वर्णगता वस्तिदलकणनिरोधा । हरिणार्धा वटुक पूर्वभागः । स्तु इव । वैशन्तानि वंशाङ्कुराः । तलकोऽपितलकरिकाकोपीरुपर्दिकरकलकम् । लपिका कारफरिता । यत्र तैलादिका भाण्डा, दण्डान्ते । हन्तकः दन्तम् । पिटका मञ्जूषा ।

समुत्सार्यमाणपुरोवर्तिजनम्, क्वचित् 'क्लेशोऽस्माकम् । फलकाले ऽन्य एव विटाः समुपस्थास्यन्ते' इति मुखरैः पदे पदे पततां दु र्बलीवर्दानां नियुक्तैः खेटने खेटचेटकैः खेद्यमानासंविभक्तकुटु म्बलोकम्, क्वचिन्नरपतिदर्शनकुतूहलादुभयतः प्रजविप्रधावितग्रा मेयकजनपदम्, मार्गग्रामनिर्गतैरामहारिकजाल्मैः पुरःसरजरन्मह त्तरोत्तम्भिताम्भःकुम्भैरुपायनीकृतदधिगुडखण्डकुसुमकरण्डैर्वै- तपेटकैः सरभसं समुत्सर्पद्भिः प्रकुपितप्रचण्डदण्डिवित्रासनिर्गुते- र्दूरगमनैरपि स्खलद्भिरपि पतद्भिरपि नरेन्द्रनिहितदृष्टिभिरसत्यैः पूर्वभोगपतिदोषानुद्भावयद्भिरतिक्रान्तायुक्तकशतानि च संदर्- श्चिरंतनचाटापराधांश्चाभिदधानैरुद्धूयमानधूलिपटलम्, क्वचिदा- न्तप्रवृत्ताश्ववारचक्रचर्व्यमाणागामिगोडविमृग्यमाणसस्यसंरक्षणा- अपरैरगादिष्टपरिपालकपुरुषपरितुष्टैः 'धर्मः प्रत्यक्षो देवः' इ स्तुतीरातन्वद्भिरपरैर्लूयमाननिष्पन्नसस्यप्रकटितविषादैः क्षेत्रकु सकुटुम्बैरेव निर्गतैः प्ररूढमाणच्छेदैः परितापत्याजितभयैः 'क्व राजा । कुतो राजा । कीदृशो वा राजा' इति प्रारब्धनरनाथनि न्दम्, शशकैश्च पदे पदे प्रजविप्रचण्डदण्डपाणिपेटकानुबद्धैर्गि- गुडकैरिव हन्यमानैरितस्ततः संचरद्भिः अपरैर्युगपत्परापतितप्र- जनप्रमीलित्वशो विलुप्यमानैरनेकजन्तुजङ्गान्तरालनिःशरणा- लिभिः कुटिलिकाव्यंसितमादिमहुश्रभिः पतल्लोष्टलगुडकोणकु- ण्डकीलकुद्दालखनित्रदात्रयष्टिभिरपि निःसरद्भिरायुधो पलालकल- कलम्, अन्यत्र संघशो घासिकैर्बुसधूलिधूसरितपामजालजाल्मै- र्गजघनैश्च पुराणपर्याणैकदेशदोलायमानशरैश्च शीर्णांशाशकली-

---

विटा धूर्ताः । समुत्स्थास्यन्ति ढौकयिष्यन्ति । पतता स्खलताम् । स्वर्भे देशे । नियुक्तैः स्वामिनैः । असंविभक्ता अकृतविभागाः । ग्रामे भवा ग्रामेयकाः 'ग्रामजनपदौ' । आमहारिकजाल्मैर्मूर्ख ... संगताः । अम्भ पूर्णाः । उत्तम्भिताः ऊर्ध्वीकृताः । अम्भःकुम्भाः जलपूर्णकलशाः । ... काः । समुत्सर्पद्भिर्दीर्घमानैः । वित्रासनं भयोत्पादनम् । आयुक्तकाः ... धूर्ताः । ... । प्रारब्धनरनाथनिन्दमिति योजना । निष्पन्नानि धान्यानि । सकुटुम्बैः सदारैः । ... । ... शरणाः । ... । गिरिगुडकैर्गोलैः । कुटिलिकया वक्रगमनेन । ... वक्र. चलो वैः । ... । कोणो वक्रमस्त्रम् । ... यष्टिदैः ... । संघशो समूहाः । घासो नियुक्त ...

थिलमलिनमल्लकुधैश्च प्रभुप्रसादीकृतपाटितपटच्चरचलचोलकधारिभिश्च धावमानैरुद्धूयमानधूलिपटलम्, कचिदेकान्तप्रवृत्ताश्ववारचक्रचर्यमाणागामिगौडविग्रहम्, कचित्पङ्किलप्रदेशपूरणादेशाकुलसकललोकलूयमानतृणपूलकम्, कचित्तलवर्तिवैत्रिवेत्रविश्राम्यमाणनाशिशिरगतविक्रोशद्विवादिग्रामणम्, कचित्कुलुण्ठकपादाविवेष्टयमानग्रामीणग्रामाकृष्टकौलेयकम्, कचिदन्योन्यविभवस्पर्धोद्धुरराजपुत्रवाह्यमानवाजिसंघट्टमण्डितम्, अनेकवृत्तान्ततया कौतुकजननम्, प्रलयजलधिमिव जगद्ग्रासग्रहणाय प्रवृत्तम्, पातालमिव महाभोगिनां गुप्तये समुत्पादितम्, कैलासमिव परमेश्वरवसतये सृष्टम्, दृश्यमानसकलप्राणिपर्यायं चतुर्युगगर्भकोशमिव प्रजापतीनां क्लेशबहुलमपि तपःकरणमिव क्रमकारिणं कल्याणानाम्, एवं च वीक्षमाणः कटकं जगाम ।

आसन्नवर्तिनां च सप्रश्रयताम् 'मांधात्रा प्रवर्तिताः पन्थानो दिग्विजयाय अप्रतिहतरथरंहसा रघुणा लघुनैव कालेनाकारि ककुभां प्रसादनम् । शरासनद्वितीयः करदीचकार चक्रं क्रमागतभुजबलाभिजनघनमदावलिप्तानां भूभुजां पाण्डुः । पाण्डवः सव्यसाची चीनविषयमतिक्रम्य राजसूयसंपदे क्रुध्यद्गन्धर्वधनुष्कोटिटांकारकूजितकुञ्जं हेमकूटपर्वतं पराजेष्ट । संकल्पान्तरितो विजयस्तरस्विनाम् । सहिमहिमवद्दर्पसहितोऽप्युवाह चाटुपलव्यतिकरकातरः करं कौरवेश्वरस्य किङ्कर इवाकृतो द्रुमः । नातिजिगीषवः खलु पूर्वे येनाल्प एव भूभागे भूयांसो भगदत्तदन्तवक्त्रक्राथकर्णकौरवशिशुपालसाल्वजरासंधसिन्धुराजप्रभृतयोऽभवन्भूपतयः । संतुष्टो राजा

जिताः । घासजालं घासपंपाल. । एकदेश· पश्चिमा दिक् । 'मल्लकुधैः' इति पाठः । मल्लकुधा मल्लपट्टी । दुर्विलियर्थं । अंसो परिवाण्ड इत्यन्ये । पटच्चरं जीर्णवस्त्रम् । कुलुण्टका धुर्ता बन्धनलुण्ठाः । उड्डुर उद्दामप्रसरा । ग्रासो ग्रहणं स्वीकरणम्, भक्षणं च । भोगिनो भोगवन्तः, सर्पाश्च । परमेश्वरो हरोऽपि । पर्ययः समन्तादायः आगमनं पर्यायः ।

आगमेसादौ पार्थिवगुणाभिलेखंभावनाश्वपान्तप्रक्षेपणपादादवगमिति देवष्टः । दत्तमवता पूर्वेण । सव्यसाची अर्जुनः । पराजेष्ट जिगाय । तरस्विनां पराक्रमवताम् । कौरवेश्वरो दुर्योधनः । अट्टोऽत्यर्थः । द्रुमदपः किंपुरुषराजः । सिन्धु-

युधिष्ठिरो यो हस्तसहस्त्र समीप एव धनंजयजयजनितजगत्कम्पः किंपुरुषाणां राज्यम् । अलमखण्डकोशो यो न प्राविक्षत्तस्मां स्त्रीराज्यम् । हसीव एवान्तरं तुषारगिरिगन्धमादनयोः । उत्कीर्णः किष्कुतुरुष्कविषयाः । प्रादेशः पारसीकदेशः । शकस्थानम् । अदृश्यमानप्रतिप्रहारे पारियात्रे यात्रैव शिबिरम् । शौर्यशुल्कः सुलभो दक्षिणापथः । दक्षिणार्णवकल्लोलानिलचलितचन्दनलतामोदसुन्दरीकृतदरीमन्दिराद्दर्दुराद्द्रेर्नेदीयसि मलयो मलयस्य एव च महेन्द्रः ।' इत्येवंप्रायानुयोगद्योतकानामालापानर्थिकुमाराणां बाहुशालिनां शृण्वन्नेवाससाद वासम् । मन्दिरद्वारि चोभयतः सबहुमानं भ्रूलताभ्यां विसर्जितराजलोकः प्रविश्य प्रतिपालितार बाह्यास्थानमण्डपस्थापितमासनमध्यास्त । अपाकृतमायोगश्च क्षणमासिष्ट ।

अथ तत्र प्रतीहारः कुन्तीपुत्रप्रतिमाप्रतिपाणिपल्लवो विज्ञापितवान्—'देव, प्राग्ज्योतिषेश्वरेण कुमारेण प्रहितो हंसवेगनामा दूतोऽन्तरङ्गस्तोरणमध्यास्ते' इति । राजा तु 'त्वरितं प्रवेशय' इति सादरमादिदेश । अथ दृश्यतया क्षितिपालादरस्य प्रतीहारः सत्वरो निरगात् । अनन्तरं च हंसवेगः सविनयमाकृत्येव नयनानन्ददायिदर्शनसुभगाभोगभद्रया समुद्वहमानगुणगरिमा प्रभूतप्राभृतपूर्णपुरुषाणां समूहेन महतानुगम्यमानः प्रविवेश राजमन्दिरम् । आगत्य च पञ्चाङ्गालिङ्गिताङ्गनः प्रणाममकरोत् । 'एह्येहि' इति सबहुमानमाहूतश्च प्रधावितोऽप्यनुनतः पादपीठसमीपे [illegible] स्पृष्टः पृष्ठे पार्थिवेनोपसृत्य भूयो नमश्चक्रे । क्षितिपतिना [illegible] निर्दिष्टमभिमुखं च प्रदेशमध्यास्त । ततो राजा स्निग्धो [illegible] इव सुधाप्रासादाभिमुखमन्तरान्तवर्तिनी [illegible] सम्मुखमवस्थाय पप्रच्छ—'हंसवेग, श्रीमान्कच्चित्कुशली कुमारः'

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] इति ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

इति । स समन्ववादीत्—'अद्य कुशली येनैवं स्नेहार्पितया सौहार्दद्रवार्द्रया सगौरवं गिरा पृच्छति देवः' इति ।

स्थित्वा च मुहूर्तमिव पुनः स चतुरमुवाच—'चतुरम्भोधिभोगभूतिभाजनभूतस्य देवस्य सद्भावगर्भमुपदाय हृदयमेवमन्यदनुरूपं प्राभृतमेव दुर्लभं लोके तथाप्यस्मत्स्वामिना संदेशमनल्पतां नयता पूर्वजोपार्जितं वारुणातपत्रमाभोगाख्यमनुरूपस्थानन्यासेन कृतार्थीकृतमेतत् । अस्य च कुतूहलकारीणि बहूनि आश्चर्याणि दृश्यन्ते । प्रतिदिवसं प्रविशति शैत्यहेतोश्छायायाः किरणसहस्रादेकः सोमस्य रश्मिरस्मिन् । अस्मिन्प्रविष्टे मध्यानानन्तरं स्वादवो दन्तवीणोपदेशाचार्याश्च्योतन्ति चन्द्रभासामम्भसां मणिशलाकाभ्यो यावदिच्छमच्छा धाराः । प्रचेता इव चतुर्णामर्णवानामधिपतिर्भूतो भावी वा समनुगृह्णाति च्छायया नेतारम् । इदं च न सप्तार्चिर्दहति, न पृषदश्वो हरति, नोदकमार्द्रयति, न रजांसि मलिनयन्ति, न जरा जर्जरयति । एतत्तावदनुगृह्णातु इदं देवः संदेशमपि विस्रब्धं श्रोष्यति ।' इत्येवमभिधाय विवृत्यात्मीयं पुरुषमभ्यधात्—'उत्तिष्ठ । दर्शय देवस्य' इति ।

स वचनानन्तरमुत्थाय पुमानूर्ध्वीचकार सद्धौतदुकूलकल्पिताच्च निचोलकादकोशीत् । आकृष्यमाण एव च यस्मिन्विकसितमहसि सरभसमहासीव हरेण रसातलादुदलासीव शेषफणिफणाफलकमण्डलेन, अस्थायीव चक्रीभूयान्तरिक्षे क्षीरोदेन, अघटीव गगनाङ्गने गोष्ठीबन्धः शारदेन बलाहकव्यूहेन, विश्रान्तमिव विततपक्षतिना वियति पितामहविमानहंसयूथेन, अत्रिनेत्रनिर्गतस्य धवलधाममण्डलमनोहरो दृष्ट इव जनेन जन्मदिवसः कुमुदबन्धोः, प्रत्यक्षीकृत इवोद्गमनक्षणो नारायणनाभिपुण्डरीकस्य, आहितेव कौमुदी प्रदोषदर्शनानन्दसुभिरक्ष्णाम्, उदमाङ्क्षीदिव मन्दाकिनीपुलिन-

भोगः पालनम् । शीतोद्भवो दन्तानामन्योन्याघातो दन्तवीणा । सप्तार्चिरग्निः । पृषदश्वो वायुः । विवृत्य स्थित्वा ।

निचोलकादाच्छादनप्रसेवकात् । अकोशीन्निष्काशितवान् । उदलासीदुल्लसितम् । अस्थायि स्थितम् । अघटि घटितम् । विश्रान्तं व्यश्रमत । उद्गमनक्षण उदयसमयः । उदमाङ्क्षीदुन्मग्नम् । प्रत्यक्षीकृतः साक्षात्कृतः ।

मण्डलं महदम्बरोदरे, परिवर्तित इव दिवसः पौर्णमासीनिशा मन्दमन्दमिन्दूदयसंदेहहूयमानमानमैर्विघटितं घटमानचञ्चुच्युतमृणालकोटिभिरामन्नकमलिनीचक्रवाकमिथुनैः शरज्जलधरपटलाशङ्कासंकोचितकेकारवमूकमुखपुटैः पराङ्मुखीभूतं भवनशिखण्डिमण्डलैः, प्रबुद्धमाबद्धचन्द्रानन्दोद्दामोद्दलदलपुटाट्टहासविशदं कुमुदषण्डैः ।

चित्रीयमाणचेताश्च सराजको राजा दण्डानुसाराधिरोहिण्या दृष्ट्या सादरमैक्षिष्ट तत्तिलकमिव त्रिभुवनस्य, शैशवमिव श्वेतद्वीपस्य, अंशावतारमिव शरदिन्दोः, हृदयमिव धर्मस्य, निवेशमिव शशिलोकस्य, दन्तमण्डलधवलं मुखमिव चक्रवर्तित्वस्य, मौक्तिकजालपरिकरसितं सीमन्तचक्रमिव दिवः, बहलज्योत्स्नाशुक्लोदरमैन्दवमिव परिवेशवलयं शौक्ल्यहसितशङ्खश्रीकं श्रवणमण्डलमिव निश्चलतां गतमैरावतस्य श्वेतगङ्गावर्तपाण्डुरं पदमिव त्रिभुवनवन्दनीयं त्रिविक्रमस्य, प्रचेतसश्चूडामणिमरीचिशिखाभिरिव श्लिष्टाभिर्मानसबिसतन्तुमयीभिश्चामरिकावलीभिर्विरचितपरिवेशम्, उपरि चक्रवर्तिलक्ष्मीनूपुरस्वनश्रवणदोहदनिश्चलेनेव लक्ष्मणा विततपत्रेण हंसेन सनाथीकृतशिखरम्, स्पर्शवता च प्रभावस्तम्भितेन मन्दाकिनीमृणालेन मुकुलितफणेन वासुकिनेव नीतेन दण्डतां द्योतमानम्, धवलिम्ना क्षालयदिव नक्षत्रपथम्, प्रभाप्रवाहप्रथिम्ना प्रावृण्वदिव दिवसम्, समुच्छ्रायेणाधःकुर्वदिव दिवम्, उपरिस्थितमिव सर्वमङ्गलानाम्, श्वेतमण्डपमिव श्रियः, स्तबकमिव महास्तम्बस्य, नाभिमण्डलमिव ज्योत्स्नायाः, विशदं हासमिव कीर्तेः, फेनराशिमिव खड्गधाराजलानाम्, यशःपटलमिव शौर्यशालितायाः, त्रैलोक्याद्भुतं महच्छत्रम् ।

दृष्टे च तस्मिन्राज्ञा प्रथमे शेषमपि प्राभृतं प्रकाशयांचक्रुः क्रमेण कार्माः । तद्यथा परार्घ्यरत्नांशुशोणीकृतदिग्भागान्, भग-

निवेशं स्थानम् । दन्तमण्डलकं दशनकृतं चक्रवालम्, दशनसमूहश्च । मुखमारम्भः, वक्त्रं च । परिकरं परिवेष्टनम् । परिवेशवलयं परिधिचक्रम् । 'स्तादाशौऽम्भसां भ्रमः' । आवर्तनमावर्तः । प्रावृण्वदाच्छादयत् ।

कार्माः शूनकाः । आदतलक्षणान्गुणैः प्रसिद्धान् । उक्तं च—'गुणैः प्रतीते तु

दत्तप्रसूतिरत्नातपार्थिवपरागजालाद्वलक्षणानलंकारान्, प्रभालेपिनां च चूडामणीनां समुद्गकान्, क्षीरोदधेर्धवलताद्दुकूलिव हारान्, अनेकरागरुचिरवेत्रकरण्डकुण्डलीकृतानि शरच्चन्द्रमरीचिकाञ्चि शौचक्षमाणि क्षौमाणि कुशलशिल्पिलोकोल्लिखितानां च शुचिरत्नस्वर्णमसृणानां पानभाजनानां निचयान्, निचोलकरक्षितरुचो च रचितरत्नपत्रभङ्गभङ्गुराणामतिबन्धुरपरिवेशानां कार्दरङ्गचर्मणां संभारान्, भूर्जत्वक्कोमलाः स्पर्शवतीः जातिपट्टिकाः चित्रपटानां च महीयसां समूरकोपधानादीन्विकारान्, प्रियङ्गुप्रसवपिङ्गलत्वञ्चि चासनानि वेत्रमयान्यगुरुवल्कलकल्पितसंचयानि च सुभाषितभाञ्जि पुस्तकानि, परिणतपाटलपटोलत्विषि च तरुणहारीतहरिन्ति द्राक्षारीणि च पूगानां बहलवर्णानि सरसानि फलानि, सहकारलतारसानां च कृष्णागुरुतैलस्य च कुसितकपिकपोटकरितकापोतिकापलाशकोशीकषविताञ्जीः स्थवीयसीर्वेणवीर्नाडीश्च पट्टसूत्रप्रसेवकार्पितांश्च भिन्नाञ्जनकृष्णस्य कृष्णागुरुणः गुरुपरितापमुषश्च गोशीर्षचन्दनस्य, तुषारशिलाशकलशिशिरस्वच्छसितस्य च कर्पूरस्य, कस्तूरिकाकोशकानां च पक्वफलजूटजटिलानां च कक्कोलपल्लवानाम्, लवङ्गपुष्पमञ्जरीणां जातीफलस्तबकानां च राशीन्, अतिमधुरमधुरसामोदनिर्हारिणीश्चोरुकलशीः सितासितस्य च चामरजालस्य निचयान्, अपलम्बमानतूलिकालाबुकांश्च लिखितालेख्यफलकसंपुटान्, कुतूहलकन्ति कनकशृङ्खलानियमितग्रीवाणां किंनराणां च वनमानुषाणां च जीवञ्जीवकानां च जलमानुषाणां च मिथुनानि, परिमलामोदितककुभश्च कस्तूरिकाकुरङ्गान्, गेहपरिसरणपरिचिताश्च चमरीः, चामीकररसचित्रवेत्रपञ्जरान्तर्गतांश्च

कुलक्षणाद्दललक्षणौ' इति । समुद्गकान्नतिशयान् । गल्वर्को मसारगल्वो मणिभेदः, चन्द्रकान्त इत्यन्ये । शौचो धावनम् । कार्दरङ्गचर्मणां कार्दरङ्गदेशभवानां स्फेटकानाम् । जातीपट्टिकाः श्वेतानि जघनमण्डनानि । संचयाः पत्रसमूहाः । पटोलतिक्तक ओषधिभेदः । उक्तं च—'अथ कुलकं पटोलतिक्तकः पटुः' इति । कपोतिका ओषधिभेदः । गोशीर्षचन्दनस्य चन्दनभेदस्य । कोशका नामसः । अतिमधुरं मधुरसामा इवामोदानि हरन्ति मुष्णन्ति यास्ताः । मधुरसा द्राक्षा । उक्तं च—'मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा माध्वी मधुरसेति च' इति । अन्ये मधुरसं मकरन्दं ह-

मिदमातपत्रमहार्षीत् । महात्मनस्तस्यान्वये भगदत्तपुष्पदत्तवज्रद-त्तप्रभृतिषु व्यतीतेषु बहुषु मेरूपमेषु महत्सु महीपालेषु प्रपौत्रो महाराजभूतिवर्मणः पौत्रश्चन्द्रमुखवर्मणः पुत्रो देवस्य कैलास-स्थिरस्थितेः स्थितिवर्मणः सुस्थिरवर्मा नाम महाराजाधिराजो जज्ञे तेजसां राशिर्मृगाङ्क इति यं जना जगुः । योऽयमजेनैवाजायत सहैवाहंकारेण । यश्च बाल एव प्रीत्या द्विजातीनप्रीत्या चारातीन-मग्रान्प्रतिग्रहानग्राहयत् । यत्र चातिदुर्लभं लवणालयसंभूतायाः परं माधुर्यमभूल्लक्ष्म्याः । तथा च यो वाहिनीनाथानां शङ्काग्रहार न रत्नानि, पृथिव्याः स्थैर्यं जग्राह न करम्, अवनिभृतां गौरवमादद न नैष्ठुर्यम् । तस्य च सुगृहीतनाम्नो देवस्य देव्यां श्यामादेव्यां भास्करद्युतिर्भास्करवर्मापरनामा तनयः शंतनोर्भागीरथ्यां भीष्म इव कुमारः समभवत् । अयमस्य च शैशवादारभ्य संकल्पः स्थेयान्स्थाणुपादारविन्दद्वयादृते नाहमन्यं नमस्कुर्यामिति । ईदृश-श्चायं मनोरथस्त्रिभुवनदुर्लभस्त्रयाणामन्यतमेन संपद्यते सकलभुव-नविजयेन वा मृत्युना वा यदि वा प्रचण्डप्रतापज्वलनदिग्दाहेन जगत्येकवीरेण देवोपमेन मित्रेण । मैत्री च प्रायः कार्यव्यपेक्षिणी क्षोणीभृताम् । कार्यं च कीदृशं नाम तद्भवेद्यदुपन्यस्यमानमुपन-येन्मित्रतां देवम् । देवस्य हि यशांसि संचिचीषतो बहिरङ्गभूतानि धनानि । बाहावेव च केवले निषण्णस्य शेषावयवानामपि साहा-य्यकसंपादनमनोरथो निरवकाशः किमुत बाह्यजनस्य । चतुःसा-गरमात्रग्रहणघस्मरस्य पृथिव्येकदेशदानोपन्यासेनापि का तुष्टिः । अभिरूपकन्याविश्राणनविलोभनमपि लक्ष्मीमुखारविन्ददर्शनदुर्ल-लितदृष्टेरकिंचित्करम् । एवमघटमानसकलोपायसंपादितपदार्थे-ऽस्मिन्प्रार्थनामात्रमेव केवलमनुरुध्यमानः शृणोतु देवः । प्रा-ग्ज्योतिषेश्वरो हि देवेनैकपिङ्ग इवानङ्गद्विषा, दशरथ इव गोत्र-भिदा, धनंजय इव पुष्कराक्षेण, वैकर्तन इव दुर्योधनेन, मलया-निल इव माधवेन, अजर्यं संगतमिच्छति । यदि च देवस्यापि मनो यत्निहृदयमवगच्छति च पर्यायान्तरितं दास्यमनुतिष्ठन्ति सुहृद इति ततः किमास्यते समाज्ञाप्यतामनुभवतु विष्णोर्मन्दर-गिरिरिव विकटकेयूरकोटिमणिविघट्टनकणितकटकमणिशिलाङ्ग-

फलानि साटोपगृहीतानि देवस्य कामरूपाधिपतिः । अभिमप्राकृतेरनवरतविमललावण्यसौभाग्यसुधानिर्झरिणि सुरसदनेनि चिरायधुषी लालयतु प्राग्ज्योतिषेश्वरश्रीः । नाभिनन्दति चेद्देवः प्रणयमालापयतु किं कथनीयं मया स्वामिनः' इति ।

विरतवचसि तस्मिन्भूपालः पूर्वोपलब्धैरेव गुरुभिर्गुणैरारोपितबहुमानः कुमारे सुदूरमाभोगातपत्रव्यतिकरेण तु परां कोटिमारोपिते प्रेम्णि लज्जमान इव सादरं जगाद—'हंसवेग, कथमिव तादृशि महात्मनि महाभिजने पुण्यराशौ गुणिनां प्राग्रहरे परोक्षसुहृदि तिष्ठति मद्विधस्यान्यथा स्वप्नेऽपि प्रवर्तेत मनः । सकलजगदुत्तापनपटवोऽपि शिशिरायन्ते त्रिभुवननयनानन्दकरे कमलाकरे करास्तिग्मतेजसः । सुभद्रगुणगणक्रीताश्च के वयं सख्यस्य । सज्जनमाधुर्याणामभूवद्दासो दश दिशः । एकान्तावदातशोभानस्वभावसंभृतमार्दवस्य कुमुदस्य कृते केनाभिहितः शिशिररश्मिः । श्रेयांश्च संकल्पः कुमारस्य । स्वयं बाहुशाली मयि च समालम्बितशरासने सुहृदि दुरात्मते कमन्यं नमस्यति । संवर्धिता मे प्रीतिरमुना संकल्पेन । अवलेपिनि पदावपि केसरिणि बहुमानो हृदयस्य किं पुनः सुहृदि । तथथा यतेथाः यथा न चिरमियमस्मान्क्लेशयति कुमारदर्शनोत्कण्ठा' इति ।

हंसवेगस्तु विज्ञापयांबभूव—'देव, किमपरमिदानीं क्लेशयस्यभिज्ञातमभिहितं देवेन । सेवाभीरवो हि सन्तः, तत्रापि विशेषेणायमहंकारघनो वैष्णवो वंशः । आस्तां तावदसत्स्वामिवंशः । पश्यतु देवः पुरुषस्य हि सेवां प्रति दुर्जनस्येवानिभृतया दुर्गत्यावाभिमुखीक्रियमाणस्य, कुटुम्बिन्येवासंतुष्टया तृष्णया वा प्रेर्यमाणस्य, दुरपत्यैरिव यौवनजनितैर्नानाभिलाषिभिरसत्संकल्पैर्वाङ्गुलीक्रियमाणस्य, जरत्कुमारीमिव परभागंणयोग्यामतिमहतीं वा अवस्थां पश्यतः, स्वगृहे दुर्बन्धुभिरिव दुःस्थितैः समर्मभेदैर्वा भाष्यमाणस्याभियोगं पुरातनैरतिदुस्त्यजैर्भृत्यैरिव मलिनैः कर्मभिर्वानुवर्त्यमानस्य, सकलशरीरसंतापकरं करीषाग्निमिव दुष्कृतिनः

हस्तिनो युद्धशिक्षार्थं चर्ममयो हस्ती । प्रतिहारमण्डलेन दौवारिकसमूहेन । प्रतिसंहारेण वेष्टनेन मण्डलं यस्य करस्य तत्प्रहारेण । निधिपादपप्ररोहो

कृतचित्तस्य संप्रवेष्टुं राजकुलमुपहतसकलेन्द्रियशक्तेरिव निर्वैर
हृदयगतविषयग्रामग्रहणाभिलाषस्य, प्रथममेव तोरणतले वन्दन·
मालाकिसलयस्येव शुष्यतो द्वाररक्षिभिर्निरुद्धस्य, पीडितस्य
प्रविशतो द्वारे हरिणस्येवापरैर्हन्यमानस्य, करिकर्मचर्मपुटस्येव मुहु·
र्मुहुः प्रतिहारमण्डलकरप्रहारैर्निरस्यमानस्य, निधिपादपप्ररोहस्येव
द्रविणाभिलाषादधोमुखीभवतः, दूरममार्गणस्याप्यतिविप्रकृष्टवे·
सविसर्जितस्योद्वेगं व्रजतः, अकण्टकस्यापि चरणतलप्रसादस्य
क्षेपीयः क्षिप्यमाणस्य, अमकरकेतोरप्यकालोपसर्पणप्रकुपितेश्वर·
दृष्टिदग्धस्य, प्रलयमुपगच्छतः कपेरिव कोपनिर्भर्त्सितस्यान·
भिन्नमुखरागस्य, ब्रह्मघ्न इव प्रतिदिवसवन्दनोद्घृष्टशिरःकपालस्य,
स्पर्शरहितस्याशुभकर्माणि निर्वहतः, त्रिशङ्कोरिवोभयलोकभ्रंश·
नक्तंदिनमवाक्शिरसमवस्थितः, वाजिन इव कवलयशेन मुखरा·
क्षमात्मानं विदधानस्य, अनशनशायिन इव हृदयशापितजीव·
नाशस्य, शरीरं क्षपयतः शुन इव निजदारपराङ्मुखस्य, जघन्य·
कर्मलग्नमात्मानं पातयतः, प्रेतस्येवानुचितभूमिदीयमानाग्रपिण्डस्य,
बलिभुज इव जिह्वालौल्योपयुक्तपुरुषचर्वतो वृथा विहितायुषो
जीवतः, श्मशानपादपानिव पिशाचस्य दग्धभूत्या पक्षीकृताग्रास·

दृष्टजन्मा । द्वाःस्थैः । स च गर्तो निधिप्रभावादधोमुखीभावः प्रणामः । अपूर्व· [illegible] च अतिविप्रकृष्टः प्रकृष्टे । पूर्वं भिन्नः [illegible] [illegible] सविसर्जितस्य उद्वेगं मनुं व्रजन । मार्गेण [illegible] कर्णान्ते [illegible] [illegible] । अमकरकेतोरपि [illegible] । अकालेऽप्रस्ताव [illegible] । तथा । [illegible] दृष्ट्या दग्धो दाहः । तथो [illegible] । [illegible] कपेर्निर्भर्त्सितम्, त्रासश्च । [illegible] प्रतिदिवसमेव्यादि । ब्रह्मघ्नो [illegible] कपालमादाय भिक्षते । त्रिशङ्कुर्नाम [illegible] विश्वामित्रेण [illegible] । [illegible] । स च [illegible] विश्वामित्रप्रभावात् [illegible] तथैव दूरे [illegible] । [illegible] । मुखेन [illegible] । [illegible] । मुखे [illegible], [illegible] च । [illegible] । [illegible] । जघन्यं निकृष्टम्, जघन्ये अर्थे जघन्यं च कुत्सम् । अनुचित [illegible] मृते । पिशाचाः [illegible] । बलिभुजः काकाः । [illegible] हम्, [illegible] च । [illegible], [illegible] च । [illegible]

स्तम्भानुसरणपरः, विपरीतनिद्रागमनिमाद्युर्वैरोहमानमदवदिनगते रामनुपान्तरैः किलौरिव गुणविलोभ्यमानम्, रैवालस्येव मरे-रमभाषारिम्व न सिपिताषरणः, विभ्रमद्गुप रणातीवमुना-स्पारोहैरविद्यानिलनाम्य निर्वाणतेजसः, संमार्जनीगगुपार्जित-रजसोऽग्रवस्तूलस्येव निर्माल्यवाहिनः, मधुविरागिण इव दिने दिने वहुभैरहेल्यमानम्, गोमयस्येवापेशुल्पशिलमिवजनितवैराग्यस्य कामावाणदभित्रपनः, गिरामसी मारुपनिपिपदस्येव रिपु विपि-स्यमानस्य, अशौपगतस्येव कुलायनजनितसमधिकपटुःखरूपिणः, गु-णवतस्येव पद्माकृतगौरवस्य गोवार्पसमपि नमतः, अतिहृस्वस्य शिरसा वेत्रनोसामुष्टस्य बधगापि पादौ गृह्णतः, निर्दयवेत्रिवेत्र-ताडनप्रस्येव त्रपया त्यजतः, दैन्यसंवोधितदस्यटताववामावेशा-टोपुर्वर्विवदा परिवर्जितस्य, कुलितवर्णाङ्गीकरणपुपिनदेवोसना विपुलस्य, धनमदया हंसानुरागतः, मगृद्धिपुष्णाप्यमानं पर्ष-पतो मूढस्य, मनयि विविधकुसुमाधिवासगुर्सभिनि वने कृष्णानु-गियुपरम्परमः, कुलपुत्रस्यापि कृतागस इव वीतशीलस्य समीप-मुपसर्पतः, दर्शनीयस्याप्यशेषपकुसुमस्येव निष्फलजन्मनः, विदु-षोऽपि वैधेयस्येवापत्रपदुरवस्य, शक्तिमतोऽपि विश्विन इव संको-

---

चिरेण कृत्स्नदुर्दशस्य, विम्न. पक्षिभ्यो हितमद्दुर्दशस्य, इमा निष्फलं जीवनः सेवा-वक्स मूर्धस्य । भूतिः संपद्, भस्म च । राजानः तुषा इव, राजकुलय । राजपु-रुषेवनः । नरेन्द्रो राजा, मल्लविष । गुण शब्दं, उल्ल च गुण । निर्वाणं प्रशा-न्तम्, निर्गमनस्येव । अवकरकूटो मार्जनीक्षिप्तं रजस्तृणादिसंचयः । उक्तं च—'संमार्जनी शोधनी स्यात्संकरोऽवकरस्तथा । क्षिप्ते' इति । अमरत्वमहितेन निर्धीकलगुम्फते । वटुभिः ब्रह्मचारिभिः, सेव्यनेव । अर्धशून्यवृत्ता निष्फलता । निर-स्ता प्रार्थनया कुलोद्गमस्य । श्रीमदामहेति काललपुरुषदाने विहर्गति । अतीवे गमनादि । कुलायनं कुलितशयनं, भूमिव कु । पद्माकृतं वर्जितम्, कृपण च कृपणम् । गौरवं महत्त्वम्, गुरुत्वं च । दोषवतो अक्षेपलमुक्तं । गोत्रं जलं च पादस्पर्शनमपि । त्रपया लज्जया । 'अहोपुरुषिका दर्पात्स्यात्संभाव-नात्मनि' । सभ्यता, मनं च । उक्तं च—'स्रो हृत्पादास्मति क्वं त्रिधामस्वैव स्ये-रथिवो पत्रे' इति । अधिवासः सौगन्ध्यम्, मानस च । वनं काननम्, जलं च । तृष्णा धनस्पृहा मृगतृष्णा च । विदुषो ज्ञानवतः, पण्डितस्य च । अपगतत्रपं मुखं यस्य, स्मरहीनस्य । दम्भोऽपत्रपः ।

चित्रकरयुगलस्य, समसमुत्कर्षेषु निरभिपच्यमानस्य, नीचसमीक- रणेषु निरुच्छ्वासं म्रियमाणस्य, परिभवैस्तृणीकृतस्य, दुःखाग्निना- निर्वृतेः ज्वलतः, भक्तस्याप्यभक्तस्य, निरूष्मणः संतापयतो बन्धून्, विमानस्याप्यगतिकस्य, च्युतगौरवस्याप्यवसादं गच्छतः, निःस- त्त्वस्यापि महामांसविक्रयं कुर्वतः, निर्मदस्यासत्प्रवृत्तेः, अयोगिनो ध्यानवशीकृतात्मनः, शय्योत्थायं प्रणमतो दग्धमुण्डस्य, गोपथीपू- पकस्य नक्तंदिनं नृत्यतो मनस्विजनं हासयतः, कुलाङ्गारस्य वंशं दहतः, नृपसोः तृणेऽपि लब्धे कन्धरामवनमयतः, जठरपिठर- पूरणमात्रप्रयोजनजन्मनो मांसपिण्डस्य गर्भरोगस्य मातुः, अपुण्यानां कर्मणामापरणाकृतस्य किं प्रायश्चित्तम्, का प्रतिपत्तिक्रिया, क गतस्य शान्तिः, कीदृशं जीवितम्, कः पुरुषाभिमानः, किमानतो विलासाः, कीदृशी भोगश्रद्धा, प्रपलायत इव सर्वंसमपम्याभरणी- दारुणो हासशब्दः । धिक्तदुच्छ्वसितमुपयातु तद्वनं निधनमभव- निर्मूलेगस्तु तस्याः नमो भागधन्येभ्यः सुखेभ्यस्तस्यायमश्री- रैश्वर्यस्य तिष्ठतु दूर एव मा भीः शितं स परिच्छदः कोऽ- यदर्थमुत्तमाङ्गं गा गमिष्यति मुखाभियरतः क्लीबो पूर्णिमा- समयः कृतिरगण्यमानो नरकः, पाददरजोधूसरोत्तमाङ्गो जङ्गमः पादपीठः पुंस्कोकिलः कामुकजितेषु, शिल्पी सुभाषकेषु, रा-

समसमुत्कर्षहीनः । [illegible] । [illegible]

[illegible]

स्थूलैः कोदण्डदण्डेषु, भ्रमा मौर्वीघातानुचरणेषु, वेणुर्मूर्च्छनासु, वेदगा-धारः करणबन्धेषु, पलालं सबशालिषु, कृकलासः शिरो-विकम्पनासु, जाहकः आत्मसंकोचनेषु, प्रतिपादकः पादसंवाह-नासु, कन्दुकः करतलताडनेषु, वीणादण्डः कोणाभिघातेषु, चषकः सेवकोऽपि, सर्वसम्पदे शाङ्गिलोऽपि वा, भोगी पुलाकोऽपि वा, वल्लभः सर्वं क्षमयसि कृता मानवता मानवता न मतो नम-तश्चेत्कथाधिगम्योपभोगोऽपि सर्वात्मनः । तदेवमभिनन्दिताम्य-र्थितमयो देवोऽपि दिवसैः कतिपयैरेव पर्यागतः प्राग्ज्योतिषे-श्वर इति करोतु चेतसि' इत्युक्त्वा तूष्णीमभूत् । अचिराच्च नमस्कृत्य निर्जगाम ।

राजापि रजनीं तां कुमारदर्शनोत्सुकवशीकृतहृदयः समनै-षीत् । आत्मार्पणं हि महतामगूढमन्त्रमयं वशीकरणम् । प्रभाते च प्रभूतं प्रतिप्राभृतं प्रधानप्रतिदूताधिष्ठितं दत्त्वा हंसवेगं प्राहि-णोत् । आत्मनापि ततः प्रभृति प्रयाणैरजस्रैरभ्यमित्रं प्राव-र्तत । कदाचित्तु राज्यवर्धनभुजबलोपार्जितमशेषं मालवराजसाध-नमादायागतं समीप एवावासितं लेखहारकाद्भण्डिमशृणोत् । श्रुत्वा चाभिनवीभूतभ्रातृशोकहुताशनः कातरहृदयो बभूव मूर्च्छान्धकारमिव विवेशानिमिष समुत्सृष्टसकलव्यापारः प्रतीहार-निवारणनिभृतनिःशब्दपरिजने निजमन्दिरे सराजकपरिवारस्य-दागमनमुदीक्षमाणो मुहूर्तम् ।

अथ भण्डिरेकेनैव वाजिना कतिपयकुलपुत्रपरिवृतो मलिन-वासा रिपुशरशल्यपूरितेन नितान्तमुक्तोद्धृतोल्कापरिकररक्षित-

---

स्वात्मकोश्रद्धा । कृकलासोऽप्यनवरतं शिर उत्कम्पयमाने । जाहकः आखुरूपः प्राणिभेदः, शूर्प इत्यन्ये । मूर्च्छना मोह, स्वराणां विशिष्टा स्थितिश्च । करण धारिणम्, मन्त्रो वा । कामशास्त्रोदितकरणानि । कोणो लगुडश्च । यथा । शालिषु पलालप्रयोजनं तद्ग्रहणे । शाङ्गिलो डिण्डिभाख्यो निर्विषः सर्पः । पुलाकः फलदरिद्र. । चाटिः दुग्धामाकशायः । मानवताऽर्द्धकारिणा, मानवस्य कर्म मानवता पौरुषम् । न मतः नेष्टः, नमतः प्रणामं कुर्वतः ।

मात्स्योपधयः । साधनं हस्त्यादि । निभृतः सभयः ।

स्फुटनेनेव हृदयेन, हृदयलग्नैः स्वामिसत्कृतैरिव असुभिः, शुचं समुपदर्शयन्दूरीकृतव्यायामशिथिलभुजदण्डदोलायमानमङ्गलवलयैककेशालंकृतिरनादरोपयुक्तताम्बूलविरलरागेण शोकदहनदह्यमानस्य हृदयस्याङ्गारेणेव, दीर्घनिःश्वासवेगनिर्गतेनाधरेण शुष्कः स्वामिविरहविधृतजीवितापराधवैलक्ष्यादिव, बाष्पवारिपटलेन पटेनेव प्रावृतवदनः, चिराभिव दुर्बलीभूतैः स्वाङ्गमपत्रपयाङ्गैः वमन्निव च व्यर्थीभूतमुजोष्माणमायतैर्निःश्वसितैः, पातकीव, अपराधीव, द्रोहीव, मुषित इव, छलित इव, यूथपतिपतनविषण्ण इव वेगदण्डवारणः, सूर्यास्तमयनिःश्रीक इव कमलाकरः, दुर्योधननिधनदुर्मना इव द्रौणिः, अपहृतरत्न इव सागरो राजद्वारमाजगाम। अवतीर्य च तुरङ्गमादवनतमुखो विवेश राजमन्दिरम्। दूरादेव च विमुक्ताक्रन्दः पपात पादयोः।

अवनिपतिरपि दृष्ट्वा समुत्थाय विरलैः पदैः प्रत्युद्गम्योत्थाप्य च गाढमुपगृह्य कण्ठे करुणमतिचिरं रुरोद। शिथिलीभूतमन्युवेगश्च पुनरेव पुनरागत्य निजासने निषसाद। प्रथमप्रक्षालितमुखे च भण्डी मुखमक्षालयत्। समतिक्रान्ते च कियत्यपि काले भ्रातृमरणवृत्तान्तमप्राक्षीत्। अथाकथयच्च यथावृत्तमखिलं भण्डिः। अथ नरपतिरभ्युवाच—'राज्यश्रीव्यतिकरः कः' इति। स पुनरवादीत्—'देव, देवभूयं गते देवे राज्यवर्धने गुप्तनाम्ना च गृहीते कुशस्थले देवी राज्यश्रीः परिभ्रश्य बन्धनाद्विन्ध्याटवीं सपरिवारा प्रविष्टेति लोकतो वार्तामशृणवम्। अन्वेष्टारस्तु तां प्रति प्रभूताः प्रहिता जना नाद्यापि निवर्तन्ते' इति। तदाकर्ण्य भूपतिरब्रवीत्—'किमन्यैरनुपदिभिः यत्र सा तत्र परित्यक्तान्यकृत्यः स्वयमहं यास्यामि। भवानपि कटकमादाय प्रवर्ततां गौडाभिमुखम्।' इत्युक्त्वा चोत्थाय स्नानभुवमगात्। आलिङ्गितस्नपुष्करनष्टसंज्ञा च प्रतीहारमण्डलेन, शालिरक्षणवन्तुमुक्तगण्डंधारसैन्यसरसिरुहगर्भेन मज्जना स्नानमकुरुत, भिक्षा च तेनैव सह स्नानम्।

[illegible] प्रतिरत्नसमीपे पाठः। [illegible]। [illegible]

अथापरेद्युरुपसृत्यैव भण्डिर्भूपालमुपायनान्यदर्शयत्—'पश्यतु देवः श्रीराज्यवर्धनभुजबलार्जितं साधनं सपरिबर्हं मालवराजस्य' इति । नरपतिना च 'एवं क्रियताम्' इत्यभ्यनुज्ञातो दर्शयां बभूव । तद्यथा—अनवरतगलितमदसरिदामोदमुदितमधुकरजूटजटिलकरटकटपट्टिलगण्डान्, गण्डशैलानिव जङ्गमान्, गम्भीरगर्जितवाचालघनानिव महीपतीनामनुगुणगतस्यन्दनवनामोदमुषः, शरदिघनानिव पुञ्जभूतान्, अनेकसहस्रसंख्यान्करिणः चारुचामीकरचित्रचामरमण्डलमनोहरांश्च हरिणरंहसो हरीन्, बालातपविसरवर्षिणां च किरणैरनेकेन्द्रायुधीकृतदशदिशामलंकाराणां विशेषान्, विस्मयकृतः स्मरोन्मादितमालवीकुचपरिमलदुर्ललितांश्च निजज्योत्स्नापूरप्लावितदिगन्तानपि तारान्हारान्, उडुपतिपादसंपर्कद्रुतीनि निजयशांसीव चारुचन्द्रजलानि, जातरूपमयनालं च निधानपुण्डरीकमिव श्रियः श्वेतातपत्रम्, अप्सरस इव मधुसमररसमादसानुरागवर्तीनां वारविलासिनीः, सिंहासनशयनासन्दीप्रभृतीनि राज्योपकरणानि, कालायसनिगडनिश्चलीकृतचरणयुगलं च सकलं मालवराजलोकम्, अशेषांश्च गमंद्यालेख्यपत्रान्, सालंकारपीठपीडान् कोशकलशान् । अथालोच्य सकलसैन्यपतिपालः स्वीकर्तुं यथाधिकारमादिशदध्यक्षान् । अन्यस्मिन्नहनि हर्षः स्वसारमन्वेष्टुमुपपाल विन्ध्याटवीमवाप च परिमितैरेव प्रयाणकैस्ताम् ।

अथ प्रविशन्दूरादेव दह्यमानपटिष्ठकुसविसरविसारिविभावसूनां वन्यधान्यबीजधानीनां धूमेन धूसरिमाणमादधानैः, शुष्कशाखासंचयरचितगोवाटवेष्टितविकटवटैः, व्यापादितवत्सरूपकरोषरचितव्याघ्रयन्त्रैः, धर्षितवनपालहठहियमाणपरमोमीणकाष्ठिककुठारैः, गहनतरुषण्डनिर्मितचामुण्डामण्डपैर्वनप्रदेशैः, प्रकाशमानमटवीप्रायप्रान्ततया कुटुम्बभरणाकुलैः कुद्दालप्रायकृषिभिः कृषीवलैरबलवद्भिरल्पभागभाषितेन भज्यमानभूरिशालिखलक्षेत्रखण्डलकमल्पावकाशैश्च कापिलैः, कालायसैरिव कृष्णमृत्तिकाकठिनैः, स्थानस्थानस्थापितस्थाणूत्थितस्थूलपल्लवैः दुरुपगमश्यामाकप्रकृतिसरलम्युसबहुलैः, अविरहितकोविदारकुसुपैर्विरलविरलैः केदा

तान्, भानांश्च मधुनो माक्षिकस्य मयूराङ्गमल्यादिशुभमधूच्छिष्ट- सञ्चयानां लम्बमानलामज्जकजूटजटानामपत्यवर्धां मदिरकाष्ठानां तुप्तम्य कठोरचर्मशिमटाभारश्च धुन्वन् रोध्रस्य भूयसो भारकान्, कोपेनाकार प्रजना प्रविचित्रविविधपनकलपूरितपिटकमनवाभि- माल्यसंभाराणां परीभिश्च चरमाणामभिविचयचिन्ताकरमाभिमांसेविका- भिर्नानाविधदिग्गन्तनिलयनाम पुरातनपुराणकायरागी पुराणपांसु- निरवधि परिगृहपातिनीनां भूतपूर्वविभूतगोरिभग्नयोगमरसायंमा- पानां संबीढघतुरः पञ्चीरथारिर्णीनां समष्टश्रेणीनां संपातैः, संतान- मानतुषन्तोर्या विकटशेषसंभारकारदक्षितशालयाद्रकदण्डोद्धीयमान- दृणिचोलकल्पिवशुभ्र वर्णपवृत्तिभिश्च निग्रानगौरकरद्रुमद्रुतद्रुम- उताबरकलितगुणपूर्दैः, प्रथमप्रसूतविसृष्टविटपैर्वाटैराग्रयपदुभिः श्यामायमानोपवनमतिविमलशान्तैर्मरकतरन्ध्रिपदुग्धावाटवेष्टितैः, पार्श्वपत्रमंचयपंशरविटपसंकटैः, कण्टकितकरवुराजिदुमवेश्मैः उच्चपूर्ण्यपायप्रकपुरगसूरणशिग्रुमन्दियपर्णगवेणुकागगुग्गुल्मगहनगृ- पाटिवैः, निग्रालोपयाष्ठारोपितवाटालुवल्लताप्रतानविहितच्छायैः, पथ परिमण्डलबदरीमण्डपकमलनिग्रानमादिरपीतलयद्धवल्मकोः,

---

मधुन क्षौद्रस्य । मयूराङ्गकस्य बर्हिपिच्छस्य । मधूच्छिष्टं सिक्थकम् । लामज्ज कमिति । 'लामज्जकं सुतूणम्' इत्यमर । उशीरभेद इत्यन्ये । बभ्रुण करिलस रोध्रस्येति । रोध्रो लोध्र । शाबरक 'तिल्लक तिल्लकसार' । तिरीट बल ... शाबरपादप' । शाकुलफला' । शाबरा बलीवर्दा । करीष शुष्क ... मत्र शुष्कं करीषोऽस्त्री' इति । ... ताडन प्राकारमय । ... वृत्तिरित्यन्ये । प्रसूता पोषि ... कदल । तदुपलक्षिता द्रुमश ... अतिविमलशान्तेत्यादि । अट विसृष्टा विस्तीर्णा । विटपा शाखा । सुधा सुधाक्ष । उक्तं च—'सु ... स्त्रिना गृहदर्शनमिति वनमार्गविशेषणम् । सुहा सुधाक्ष । समन्तदुग्धी गण्डीरी सेहुण्डो वज्रद्रु च सुधाक्ष स्नुही निस्त्रिंशपत्रक । करञ्जो नक्तमाल । उक्तं च—'करञ्जो न इति । कर्मणि साधु कर्मण्य । करञ्जो नक्तमाल । उरुबूक एरण्ड । उक्तं च—'उरुबूक स्यात्पञ्चाङ्गुलिर्वर्धमानक' इति । उरुबूक एरण्डः । उक्तं च—'उरुबूक ... दनको वातनाशन । पञ्चाङ्गुलो वर्धमानश्चित्रो गन्धर्वपालया ॥' वचा उग्र उक्तं च—'वचोग्रगन्धा गोलोमी जटिलोग्रा शतग्रन्थी' इति । वच ... कविशेष । सुरसा भूतघ्नी । उक्तं च—'सुरसा तुलसी स्यादलसो भू अपेतो राक्षसो गौरी भूतघ्नी देवदुन्दुभि ।' इति । सूरण कन्दविशेष ।

अष्टम उच्छ्वासः ।

सहसा संपादयता मनोरथप्रार्थितानि वस्तूनि ।
दैवेनापि क्रियते भव्यानां पूर्वसेवेव ॥ १ ॥
विद्वज्जनसंपर्को नष्टेष्टालोकदर्शनाभ्युदयः ।
कस्य न सुखाय भवने भवति महारत्नलाभश्च ॥ २ ॥

अथापरेद्युरुत्थाय पार्थिवस्तस्माद्ग्रामकान्निर्गत्य विवेश विन्ध्याटवीम् । अटंश्च तस्यामितश्चेतश्च सुबहून्दिवसान् । एकदा तु नृपतेर्भ्रमत एवाटविकसामन्तशरभकेतोः सूनुर्व्याघ्रकेतुर्नाम कुतोऽपि कज्जलश्यामन्तश्याममलिनावलेपेनाधिल्लाटमुखैः कृतमौलिबन्धम्, अन्धकारिणीमधरारण्यभुवा भ्रुकुटिभङ्गेन त्रिशाखेन त्रियामामिव मानससहचारिणीं ललाटस्थलीं सदा समुद्वहन्तम्, अपर्वसितैव शुकपक्षकम्रमादरितायमानेन पिनद्धकाचरकाचमणिकर्णिकेन श्रवणेन शोभमानम्, किंचिदुत्तम्भ प्रविरलपक्ष्मणश्चक्षुषः सहजेन रागरोचिषा रसायनरसोपयुक्तं नारक्षं क्षतजमिव क्षरन्तम्, अवनाटनासिकम्, चिपिटाधरम्, चिविनचिबुकम्, अहीनहनूत्कटकपोलकूटास्थिपर्यन्तमीपद्धामसीमाबन्धम्, रक्तसरकन्धाधोभागम्, अनवरतधनोद्दण्डकुण्डलीकरणकर्कशव्यायामविस्तारितेनांसलेनोरसा हसन्तमिव तटशिलामधिमानम्, विन्ध्यगिरेरजगरगरी-

सहसेत्यादिगुणकेन श्रीहर्षाभ्युदयचिवाख्यामित्रराज्यश्रीप्राप्तिकावतीलाभान्सूचयति । भव्यानां पूर्वसेवा दैवेन शुभसंपादनेन । शुभान्यासभावितचिन्ता भूयोऽपि क्रियत इति प्रतिपाद्यते ।

एकदा विलासो व्याघ्रकेतुर्नाम कुतोऽपि शबरयुवानमादाय भूपतेरभ्यासमुपाजगामेति संबन्धः । अटव्यां भव आटविकः । श्यामा मन्दश्रियः । मौलयः केशाः । अन्धकारिणीं कृष्णाम् । त्रिशाखेन त्रिरेखेण । पिनद्धो बद्धः काचरस्य कपिलस्य काचमणेः कर्णिका यत्र तत्तेन । मुकुलित. । उक्तं च—'शुः त्रिभागे मुकुलितपिङ्गः त्रिकोऽक्षि वाप्यमी' इति । 'ताम्रसु नुणादन:' । आरण्यत्वेऽप्यर्थ. । तस्येदं तारक्षम् । तच्च कश्चिद्रसायनेनोपयुज्यते । अवनाटो निम्न. । चिपिटः स्थूल., ईषत्पृथु । चिविनं स्थूलेपृतम् । चिबुकमधराध. । उक्तं च—'अधराचिबुकं गण्डो कपोलौ तत्परा हनु.' इति । अधाःप्रावनता ग्रीवा कंधरा स्कन्धः शुष्कः, लम्बमानो वा, उन्नतो वा । 'स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री' । अंसलता । उरसा वक्षसा । अजगरः सर्पभेदः । अधिमात्रं दीर्घतरम् ।

प्राग्रहरः शबरसेनापतेर्भूकम्पो नाम । तस्यायं निर्घातनामा स्वस्रीयः सकलस्यास्य विन्ध्यकान्तारारण्यस्य पर्णानामप्यभिज्ञः किमुत प्रदेशानाम् । एनं पृच्छतु देवः योग्योऽयमाज्ञां कर्तुम्' इति कथिते च निर्घातस्तु क्षितितलनिहितमौलिः प्रणाममकरोदुपनिन्ये च तित्तिरिणा सह शशोपायनम् । अवनिपतिस्तु संमानयन्नेवमप्राक्षीत्—'अङ्ग, अभिज्ञा यूयमस्य सर्वस्योद्देशस्य । विहारशीलाश्च दिवसेष्वेतेषु भवन्तः । सेनापतेर्वान्यस्य वा तदनुजीविनः कस्यचिदुदाररूपा नारीगता भवेद्दर्शनगोचरम्' इति ।

निर्घातस्तु भूपालालापनप्रसादेनात्मानं बहुमन्यमानः प्रणम्य दर्शितादरं च व्यज्ञापयत्—'देव, प्रायेणात्र हरिण्योऽपि नापरिगताः संचरन्ति सेनापतेः कुत एव नार्यः । नाप्येवंरूपा काचिदबला । तथापि देवादेशादिदानीमन्वेषणं प्रति प्रतिदिनमनन्यकृत्यैः क्रियते यत्नः । इतश्चार्धगव्यूतिमात्र एव मुनिमहिते महति महीधरमालामूलवहि महीरुहां षण्डे पिण्डपाती प्रभूतान्तेवासिपरिवृतः पाराशरी दिवाकरमित्रनामा गिरिनदीमाश्रित्य प्रतिवसति स यदि विन्देद्वार्ताम्' इति । तच्छ्रुत्वा नरपतिरचिन्तयत्—'श्रूयते हि तत्रभवतः सुगृहीतनाम्नः स्वर्गतस्य ग्रहवर्मणो बालमित्रं मैत्रायणीयस्त्रयीं विहाय ब्राह्मणायनो विद्यानुरूपसमाधिः सौगते मते युवैव काषायाणि गृहीतवान्' इति । प्रायशश्च जनस्य जनयति सुहृदपि दृष्टो भृशमाश्वासम् । अभिगमनीयाश्च गुणाः सर्वस्य । कस्य न प्रतीक्ष्यो मुनिभावः । भगवती वैधेयेऽपि धर्मगृहिणी गरिमाणमापादयति प्रव्रज्या किं पुनः सकलजनमनोमुषि विदुषि जने । अतो नः कुतूहलि हृदयमभूत्सततमस्य दर्शनं प्रति प्रासङ्गिकमेवेदमापतितमतिकल्याणं पश्यामः प्रयत्नप्रार्थितदर्शनं जनमिति । प्रकाशं चाब्रवीत्—'अङ्ग, समुपदिश तमुद्देशं यत्रास्ते स पिण्डपाती' इति । एवमुक्त्वा च तेनैवोपदिश्यमानवर्त्मा प्रावर्तत गन्तुम् ।

सुविहम. । महीरुहाणी नामा द्विपक । विश्वकथा यया गन्धतोऽप्यपराजेयश्चासकः । पाराशरी भिक्षुः । विन्देल्लभेत । मैत्रायणीयः शाखाया अध्येता । 'ऋग्यजुःसामनामाय त्रयी वेदास्त्रयः स्मृताः' । ब्राह्मणायनो द्विजवरिष्ठः ।

पाञ्चरात्रिकैरन्यैश्च स्वान्स्वान्सिद्धान्ताञ्शृण्वद्भिरभियुक्तैश्चिन्तयद्भिश्च प्रत्युच्चरद्भिश्च संशयानैश्च निश्चिन्वद्भिश्च व्युत्पादयद्भिश्च विवदमानैश्चाभ्यसद्भिश्च व्याचक्षाणैश्च शिष्यतां प्रतिपन्नैर्दूरादेवावेद्यमानम्, अतिविनीतैः कपिभिरपि चैत्यकर्म कुर्वाणैस्त्रिशरणपरैः परमोपासकैः शुकैरपि शाक्यशासनकुशलैः कोशं समुपदिशद्भिः शिक्षापदोपदेशोपशमशालिनीभिः शारिकाभिरपि धर्मदेशनां दर्शयन्तीभिरनवरतश्रवणगृहीतालोकैः कौशिकैरपि बोधिसत्त्वजातकानि जपद्भिरालीनसौगतशीलशीतलस्वभावैः शार्दूलैरप्यमांसाशिभिरुपास्यमानम्, आसन्नोपान्तोपविष्टविस्रम्भसुप्तकेसरिशावकतया मुनिपरमेश्वरम्, अकृत्रिम इव सिंहासने निषण्णम्, उपशममिव पिबद्भिर्नवहरिणैर्जिह्वालताभिरुल्लिह्यमानपादपल्लवम्, वामकरतलनिविष्टेन नीवारमश्नता पारावतपोतेन कर्णोत्पलेनेव श्रियं मैत्रीं प्रसादयन्तम्, इतरकरकिसलयनखमयूखलेखाभिर्जनितजलव्यामोहम्, उद्ग्रीवं मयूरं मरकतमणिकरकमिव वारिधाराभिः पूरयन्तम्, इतस्ततः पिपीलिकाश्रेणीनां श्यामाकतण्डुलकणानन्यदपेव विकिरन्तम्, अरुणेन चीवरपटलेन अतीयसा संवीतम्, पद्मरागातपानुलिप्तमिव पौरंदरं दिग्भागम्, उद्भिन्नपद्मरागप्रभाप्रतिमया रक्तावदातया देहप्रभया पाटलीकृतानां काषायग्रहणमिव दिशामप्युपदिशन्तम्, अनीद्गम्यादघोषेण मन्दमुकुलितमुखाकरेण स्निग्धधवलप्रभेण चक्षुषा जनकृष्णमुद्गजन्तुजीवनार्थममृतमिव वर्षन्तम्, सर्वशास्त्राक्षरपरमाणुभिरिव निर्मितम्, परमसौगतमप्यवलोकितेश्वरम्, अत्यन्तविजितमपि

भागवतैः । लोकायतिकैश्चार्वाकैः । जैनैर्बौद्धैः । कापिलैः सांख्यैः । काणादैर्वैशेषिकैः । औपनिषदैर्वेदान्तवर्तिभिः । ऐश्वरकारणिकैर्नैयायिकैः । कारन्धमिभिः धातुवादिभिः । धर्मशास्त्रिभिः स्मार्तैः । पौराणिकैः । साप्ततन्तवैर्मीमांसकैः । शाब्दैर्वैयाकरणैः । पाञ्चरात्रिकैर्वैष्णवभेदैः । सिद्धान्ताञ्शास्त्रार्थान् । त्रिशरणपरैः । बुद्धो धर्मः संघः । शाक्यो बुद्धः । कोशो बुद्धसिद्धान्तो वसुबन्धुकृतः । देशना कथनम् । कौशिकैरुलूकैः । बोधिसत्त्वजातकानि बुद्धस्य पूर्वजन्मकथा । मुनिपरमेश्वरं मुनीश्वरं बुद्धम् । अकृत्रिमसिंहासनं सिंहपीठम् । पीठभेदः । नीवारं मुनिधान्यम् । सर्वैर्मान्यवन्दितम् । उद्ग्रीवं । कृष्णः सर्पः । अवलोकितेश्वरनामा बुद्धविशेषोऽपि । प्रीतिः । त्वयि चेतःसु क्षमा अपि सत्वरस्थापितासु स्वयं ।

मे भदेन्तवृत्तिः । पादमप्युपार्थवम् । आगतो भवन्तो यथागुरम् । आसीनोऽहम्' इत्यभिधाय क्षितावेवोपाविशत् ।

'अलंकारो हि परमार्थतः प्रभवतो प्रश्रयातिशयः, रत्नादिकस्तु शिलाभारः' इत्याकलय्य पुनः पुनरभ्यर्थ्यमानोऽपि यदा न प्रत्यपद्यत पार्थिवो यथनं तदा स्वमेवासनं पुनरपि भेजे भदन्तः । भूपतिमुपलक्षितनिर्दिष्टनिश्चलनयनयुगलनिगडनिश्चलीकृतहृदयश्च स्थित्वा कांचित्कालकलां कलिकालकल्मषकालुष्यमिव क्षालयन्नमलाभिर्दन्तमयूखमालाभिर्मूलफलाभ्यवहारसंभवमुद्गमभिव च परिम्लानशुभगं विकचकुसुमपटलपाण्डुरं लक्षयन्नभवादीत्—'अद्यप्रभृति न केवलमयमनिन्द्यो वन्द्योऽपि प्रकाशितसत्सारः संसारः । किं नाम नालोकयन्ते जीवद्भिरद्भुतं येन रूपमचिन्तितोपनतमिदं दृष्टमनुपगतम् । एवंविधैरनुमीयन्ते जन्मान्तरावस्थितसुकृतानि हृदयोत्सवैः । इहापि जन्मनि दत्तमेवास्माकममुना तपःक्लेशेन फलमतुल्यदर्शनं दर्शयता देवानांप्रियम् । आ स्मृतेः पीतममृतमीक्षणाभ्याम् । जातं निरुत्कण्ठं मानसं निवृत्तिसुखस्य । महद्भिः पुण्यैर्विना न विश्राम्यन्ति सज्जने त्वादृशि दृशः । सुदिवसः स त्वं यस्मिञ्जातोऽसि । सा सुजाता जननी या सकलजीवलोकजीवितजनकमजनयदायुष्मन्तम् । पुण्यवन्ति पुण्यान्यपि तानि येषामसि परिणामः । सुकृततपसस्ते परमाणवो ये तव परिगृहीतसर्वावयवाः । तत्सुभगं सौभाग्यमाश्रितोऽसि येन । भव्यः स पुरुषभावो भवत्यवस्थितो यः । यत्सत्यं मुमुक्षोरपि मे पुण्यभाजमालोक्य पुनः श्रद्धा जाता मनुजजन्मनि । नेत्रैरनङ्गेनाप्यस्माभिर्दृष्टः कुसुमायुधः । कृतार्थमद्य चक्षुर्वनदेवतानाम् । अद्य सफलं जन्म पादपानां येषामसि गतो गोचरम् । अमृतमयस्य भवतो वचसां माधुर्यं कार्यमेव । अस्य त्वीदृशे शैशवे विनयस्योपाध्यायं ध्यायन्नपि न संभावयामि भुवि । सर्वथा शून्य आसीदजाने दीर्घायुषि गुणग्रामः । धन्यः स भूभृतस्य वंशो मणिरिव मुक्तामयः संभूतोऽसि । एवंविधस्य च पुण्यवतः कथंचित्प्राप्तस्य केन प्रियं समाच-

नयनयुगलमेव निगडो बन्धनशृङ्खला । निवृत्तिश्चित्तविभ्रमः ।

करोति । यतोऽमृतमयत्वमतो भवद्वचसां माधुर्यं कार्यं प्रयोज्यं

भाषमाण एव तस्मिन्नकस्मादागत्यापरः शशिनि वयसि वर्तमानः संभ्रान्तरूप इव पुरस्तादुपरचिताञ्जलिर्जातकरुणः प्रक्षरितचक्षुर्भिक्षुरभाषत—'भगवन्भदन्त, महत्करुणं वर्तते । बालेव बलवद्व्यसनाभिभूता भूतपूर्वापि कल्याणरूपा स्त्री शोकावेशविवशा वैश्वानरं विशति । संभावयतु तामप्रोज्झितप्राणां भगवान् । अभ्युपपन्नां समुचितैः समाश्वासनैः । अनुपरतपूर्वं कृमिकीटमपि दुःखितं दयाराशेरार्यस्य गोचरगतम्' इति ।

राजा तु जातानुजाशङ्कः सोदर्यास्नेहादन्तर्हुत इव दुःखेन दोधूयमानहृदयः कथमपि गद्गदिकागृहीतकण्ठो विगलद्बाष्पायमाणदृष्टिः पप्रच्छ—'पाराशरिन्, कियद्दूरे सा योषिदेवंजातीया जीवेद्वा कालमेतावन्तमिति । दृष्टा वा त्वयाकारि, कल्याणि, कुतोऽसि, किमर्थं वनमिदमभ्युपगतासि, विशसि च किंनिमित्तमनलमित्यादितः प्रभृति कार्त्स्न्येन कथ्यमानमिच्छामि श्रोतुं कथमार्यस्य गता गोचरमाकारतो वा कीदृशी' इति ।

तथाभिहितस्तु भूभुजा भिक्षुराचचक्षे—'महाभाग, श्रूयताम् । अहं हि प्रत्यूष एवाद्य वन्दित्वा भगवन्तमनेनैव नदीरोधसा सैकतसुकुमारेण यदृच्छया विहरन्नानतिदूरम् । एकस्मिंश्च वनलतागहने गिरिनदीसमीपभाजि भ्रमरीणामिव हिमहतकमलाकरवासिनीनां रसितं गायमानानामतितारतानवर्तिनीनां वीणानामवीणानामिव शोकारमेकतानं नारीणां रुदितमभूतपूर्वमतिकरुणमाकर्णितवानस्मि । समुपजातकृपश्च गतोऽस्मि तं प्रदेशम् । दृष्टवानस्मि च रूपत-[illegible] पाणिप्रविष्टशरालापालयसूत्र-[illegible] लोहितेन च [illegible] संकोचितचक्षुषा [illegible] स्थाणवगम-[illegible] गुरुपथभुजंगमया च [illegible] जातज्वरेण च [illegible] पांसुपाण्डुरपिण्डितेन च खर्जूरजूटजटाजर्जरितजानुना च [illegible]

[illegible] । [illegible] हिलोके वा । [illegible] वा । [illegible] एकमेकरूपम्, [illegible] । [illegible] परिपूर्णा [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

दपत्पाम्, प्रभातचन्द्रमूर्तिमिव लोकान्तरमभिलषन्तीम्, मित्र-जन्मोत्कर्षितदर्शितधवलायतनेत्रशोभां मन्दाकिनीमृणालिनीमिव परिम्लायमानाम्, दुःसहरविकिरणसंस्पर्शखेदनिमीलितां कुमुदिनीमिव दुःखेन दिवसं नयन्तीम्, दग्धदशाविसंवादितां प्रत्यूषप्रदीपशिखामिव क्षामक्षामां पाण्डुवपुषम्, पार्श्ववर्तिवारणाभियोगरक्ष्यमाणां वनकरिणीमिव महाह्रदे निमग्नाम्, प्रविष्टां वनगहनं ध्याने च, स्थितां तरुतले मरणे च, पतितां धात्र्युत्सङ्गे महानर्थे च, दूरीकृतां भर्त्रा सुखेन च, विरेचितां भ्रमणेनायुषा च, आकुलां पेशलालापेन मरणोपायेन च, विवर्णितामध्वधूलिभिरङ्गवेदनाभिश्च, दग्धां चण्डातपेन वैधव्येन च, धृतमुखीं पाणिना मौनेन च, गृहीतां प्रियसखीजनेन मन्युना च, मया च भ्रष्टैर्बन्धुभिर्विलासैश्च, मुक्तेन श्रवणयुगलेनात्मना च, परित्यक्तैर्भूषणैः सर्वारम्भैश्च, भग्नैर्वलयैर्मनोरथैश्च, चरणलग्नाभिः परिचारिकाभिर्दर्भाङ्कुरसूचीभिश्च, हृदयविनिहितेन चक्षुषा प्रियेण च, दीर्घैः शोकश्वसितैः केशैश्च, क्षीणेन वपुषा पुण्येन च, पादयोः पतन्तीभिर्वृद्धाभिरश्रुधाराभिश्च, स्वल्पावशेषेण परिजनेन जीवितेन च, अलसामुन्मेषे, दक्षामसुमोक्षे, संततां चिन्तासु, विच्छिन्नामाशासु, कृशां काये, स्थूलां श्वसिते, पूरितां दुःखेन, रिक्तां सत्त्वेन, अध्यासितामायासेन, शून्यां हृदयेन, निश्चलां निश्चयेन, चलितां धैर्येण, अपि च वसतिं व्यसनानाम्, आधानमाधीनाम्, अवस्थानमनर्थानाम्, आधारमधृतीनाम्, आवासमप्रमादानाम्, आस्पदमापदाम्, अभियोगमभाग्यानाम्, उद्वेगमुद्वेगानाम्, वारणं करुणायाः, पारं परायत्ततायाः योषितम्। चिन्तितवानस्मि च विश्रमीदृशीमप्याकृतिमुपतापाः स्पृशन्तीति। सा तु समीपगते मयि तदवस्थापि सबहुमानमानतमौलिः प्र-

भूमिमवतीर्णां च। वनकुसुमानि अजस्रान्तकाङ्कुमुदादि च, पादरजोऽपि। लोकान्तरे परलोकम्, मेरुशिखरपार्श्वे च। अक्षयपुरैश्वम्, अक्षिमध्ये च। दग्धदशा दुरवस्थाः, कुदीपभागश्च। प्रत्यूषः कल्यम्। वारणा निषेध, हस्ती, च वारण.। महाह्रदे निमग्नामनुसरणार्थं गुरुजनक्षयरूपानाम्, विस्तीर्ण मत्तां च। स्थिरा कृतनिश्चया च। विगतो धवो यस्यास्तद्भावो वैधव्यम्। धवो बन्धुभिरित्यादाभिर्धर्मलक्षणे तृतीया। मुक्तेन निरलंकारेण।

सनैर्विक्लवीकृतहृदया, दारुणं दुःखमपारयन्ती सोढुं निवारय-न्तमनतिक्रान्तपूर्वं स्वप्नेऽप्यवगणय्य गुरुजनमनुनयन्तीरखण्डि-तप्रणया नर्मस्वपि समवधीर्य प्रियसखीर्विज्ञापयन्तमशरणम-श्रुव्याकुलनयनमपरिभूतपूर्वं मनसापि परिभूय भृत्यवर्गमग्नि प्रविशति । परित्रायताम् । आर्योऽपि तावदसह्यशोकापनयनोपा-यपायोपदेशनिपुणां व्यापारयतु वाणीमस्याम्' इति चातिकृपणं व्याहरन्तीमद्भुत्थाप्योद्विग्नतरः शनैरभिहितवान्—'आर्ये, यथा कथयसि तथा । अस्मद्गिरामगोचरोऽयमस्याः पुण्याशयायाः शोकः शक्यते चेन्मुहूर्तमात्रमपि त्रातुमुपरिष्टान्न व्यर्थेयमभ्यर्थना भवि-ष्यति । मम हि गुरुरपर इव भगवान्सुगतः समीपगत एव परमदयालुः । दुःखिते मयास्मिन्नुदन्ते नियतमागमिष्यति दर्शितनिदर्शने-रन्धकारपटलभिदुरैश्च सौगतैः सुभाषितैः स्वकैश्च नानागमगुरुभिर्गिरां कौशलैः कुशलशीलामेनां प्रबोधपदवीमारोप-यिष्यति' इति । तच्च श्रुत्वा 'त्वरतामार्यः' इत्यभिदधाना सा पुनरपि पादयोः पतितवती । सोऽहमुपगत्य त्वरमाणो व्यतिकर-मिममधृतिकरमशरणकृपणबहुयुवतिमरणमतिकरुणमत्रभवते गुरवे निवेदितवान्' इति ।

अथ भूभृद्देक्षयं समवधार्य तद्भाषितमश्रुमिश्रितमश्रुतेऽपि स्वसुर्नाम्नि निष्प्रीकृतमना मन्युना सर्वाकारसंवादिन्या दशयैव दूरी-कृतसंदेहो दग्ध इव सोदर्यावस्थाश्रवणेन श्रवणयोः श्रमणाचा-र्यमुवाच—'आर्य, नियतं सैवेयमनार्यस्यास्य जनस्यातिकठिनहृद-यस्यातिनृशंसस्य मन्दभाग्यस्य भगिनी भागधेयैरेतामवस्थां नीता निष्कारणवैरिभिर्वराकी विदीर्यमाणं मे हृदयमेवं निवेदयति' इत्युक्त्वा तमपि श्रमणमभ्यधात्—'आर्य, उत्तिष्ठ । दर्शय क्वासौ । गमः सुतभूतप्राणपरित्राणपुण्योपार्जनाय यामः, यदि कथंचिज्जी-वन्तीं संभावयामः' इति भाषमाण एवोत्तस्थौ ।

सममशिष्यवर्गानुगतेनाचार्येण तुरगेभ्यश्चायतीयं समस्तेन

स्यमि प्रविशति तदार्योऽपि तावदस्यां वाणीं व्यापारयतिति

· ।

परिचिते, धन्यासि वचनमभिप्रेते प्रेतनगरे । नागरिके, गरिमागमा- गतास्मि त्वया स्वामिभक्तया । विरजिके, विराजितासि राजपुत्री- नियति जीवितव्यवत्परित्यागेन । भृगुपतनाभ्युपगमभागाभिहे भृङ्गा- रधारिणि, धन्यासि । केतकि, पुनः पुनरीदृशी जन्मान्तरेऽपि सुभा- षिणी । मेनके, जन्मनि जन्मनि देवीदास्यमेव ददातु देवो देहं- दहनदहनः । विजये, वीजय कृशानुम् । शानुमति, नर्मतां निर्दय- रिता दिवं गन्तुकामा । कामदासि, देहि दहनप्रदक्षिणायवकाशम् । निधरिके, विरचय वह्निम् । विकिर विरातिके, कुसुमप्रकरम् । कुर्वरिके, कुरु कुरवककोरकाचितां चिताम् । चामरं चामरग्रा- हिणि, गृहाण । पुनरपि कण्ठे सर्वविलग्नानि नर्मदे, नर्मनिर्भि- मानि निर्मर्यादरसितानि । भद्रे सुभद्रे, भद्रमस्तु ते परलोकग- मनम् । अमानीगुणानुरागिणि धार्मिके, गच्छ सुगतिम् । चम- रके, अन्तरं प्रयच्छ । आपृच्छते छत्रधारी देवि, देहि दृष्टिम् । नैवं सुनिका सुक- टा नय जहाति जीवितं विजयसेना । पादयोः पतति ते ताम्बू- लभारकरति निकटे नाट्यसूत्रधारी । कलिङ्गसेने, अयं पश्चिमः संवादिनी बहुमता राजपुत्रि, पत्रलता । अमवः प्रथमन्ति परि- परिष्वङ्गः । पीडय निर्भरमुरसा माम् । सुदुःसहदुःखसहस्रा- क्रान्तमेने । मञ्जुलिके, मार्जयसि कलिङ्कत्वः सुदुःसहदुःखसहस्रा- नर्दिग्धं चक्षुरिदं रोदिषि कियदाश्लिष्य च माम् । निर्माणमी- दृशं प्रायशो पयोधने । धीरयस्यथापि किं मां माधविके । केय- मधस्या सन्धापनानाम् । गतः कालः कालिन्दि, सखीजनानुन- यवस्या सन्धापनानाम् । उन्मत्तिके मत्तपालिके, कृताः पृष्ठतः प्रणयिनीप्र- गाढलीनाम् । शिथिलय चकोरवति, चरणग्रहणं ग्रहिणि । न प्राप्तं चिरं लिपानानुरोधाः । किमनेन पुनः पुनर्दैवोपालम्भेन । सरसि कमलिनि, नमस्कारः । आर्ये महत्तरिके तरङ्गसेने, नमस्कारः । समुपनय हव्यवाहनार्चनकुसुमानि कुसु मर्गाजनसंगमसुभगम् । आर्ये महत्तरिके तरङ्गसेने, नमस्कारः । सरसि- मोदामिनि, दृष्टासि । समुपनय हव्यवाहनार्चनकुसुमानि अम्ब- दिके । देहि चितारोहणाय रोहिणि, हस्तावलम्बनम् । अम्ब- धात्रि, धीरा भव । भवन्त्येवंविधा एव कर्मणां विपाकाः पापका-

भृगु प्रपात. । उक्तं च—'प्रपातस्त्वतटो भृगु' इत्यमर. । निर्माणं विधानम् । अर्थात्संसारस्य । संस्थापनानां सान्त्वनानाम् । ग्रहोऽभिनिवेशः । इत्यद उत्कण्ठा । एवमादिना निमित्तेन दर्शागमनं सूच्यते ।

रिणीनाम् । आर्यचरणानामयमञ्जलिः । परः परलोकप्रयाणप्रणामोऽयं मातः । मरणसमये कस्माद्वलिके, हलहलको बलीयानानन्दमयो हृदयस्य मे । हृष्यन्त्युच्चरोमाञ्चमुञ्चि किमङ्गीकृत्याङ्गानि । वामनिके, वामेन मे स्फुरितमक्ष्णा । वृथा विरमसि वयस्य वायस, वृक्षे क्षीरिणि क्षणे क्षणे क्षीणपुण्यायाः पुरः । हरिणि, हेषितमिव हयानामुत्तरतः । कस्येदमातपत्रमुच्चमत्र पादपान्तरेण प्रभावति, विभाव्यते । कुरङ्गिके, केन सुगृहीतनाम्नो नाम गृहीतममृतमयमार्यस्य । देवि, दिष्ट्या वर्धसे देवस्य हर्षस्यागमनमहोत्सवेन ।' इत्येतच्च श्रुत्वा सत्वरमुपससर्प । ददर्श च मुह्यन्तीमग्निप्रवेशायोद्यतां राजा राज्यश्रियम् । आललम्बे च मूर्च्छामीलितलोचनाया ललाटं हस्तेन तस्याः ससंभ्रमम् ।

अथ तेन भ्रातुः प्रेयसः प्रकोष्ठबद्धानामोषधीनां रसविरसमिव प्रत्युज्जीवनक्षमं क्षरता वमतेव पारिहार्यमणीनामचिन्त्यं प्रभावममृतमिव नखचन्द्ररश्मिभिरुद्गिरता वध्नतेव चन्द्रोदयच्युतशिशिरशीकरं चन्द्रकान्तचूडामणि मूर्धनि मृणालमयाङ्गुलिनेवातिशीतलेन निर्वापयता दह्यमानं हृदयं प्रत्यानयतेव कुतोऽपि जीवितमाह्लादकेन हस्तसंस्पर्शेन सहसैव समुन्मिमील राज्यश्रीः । तथा चासंभावितागमनस्याचिन्तितदर्शनस्य सहसा प्राप्तस्य भ्रातुः स्वप्नदृष्टदर्शनस्येव कण्ठे समाश्लिष्य तत्कालाविर्भावनिर्भरेणाभिभूतसर्वात्मना दुःखसंभारेण निर्दयं नदीमुखप्रणालाभ्यामिव मुक्ताभ्यां स्थूलप्रवाहमुत्सृजन्ती वाष्पवारि विलोचनाभ्याम् 'हा तात, हा अम्ब, हा सख्यः' इति व्याहरन्ती, मुहुर्मुहुरुच्चैस्तरां च समुद्भूतभगिनीस्नेहसद्भावभारभावितमन्युना मुक्तकण्ठमतिचिरं विक्रुश्य 'वत्से, स्थिरा भव त्वम्' इति भ्रात्रा करस्थगितमुखी समाश्वास्यमानापि, 'कल्याणिनि, कुरु वचनममजस्य गुरोः' इत्याचार्येण याच्यमानापि, 'देवि, न पश्यसि देवस्यावस्थाम् । अलमतिरुदितेन' इति राजलोकेनाभ्यर्थ्यमानापि, 'स्वामिनि, भ्रातरमवेक्षस्व' इति परिजनेन विज्ञाप्यमानापि, 'दुहितर्, विश्रम्य पुनरारटितव्यम्' इति निवार्यमाणापि बान्धववृद्धाभिः, प्रियसखि, कियद्रोदिषि ।

अथेत्यादौ भ्रातुर्हस्तसंस्पर्शेन राज्यश्रीः सहसैव समुन्मिमीलेति सबन्धः ।

तूष्णीमास्व । इदं दूयते देवः' इति सखीभिरनुनीयमानापि, चिरसंभावितानेकदुःसहदुःखनिवहनिर्वहणबाष्पोत्पीडपीड्यमानकण्ठभागा, प्रभूतमन्युभारभरितान्तःकरणा करुणकाहलेन स्वरेण कतिचित्कालमतिचिरं रुरोद । विगते च मन्युवेगे बहुः समीपादाक्षिण्य भ्रात्रा नीता निकटवर्तिनि तरुतले निषसाद ।

शनैराचार्यस्तु तथा हर्षं इति विज्ञाय त्रिवर्धितादरः सुतरां मुहूर्तमिवातिवाह्य निभृतसंज्ञाज्ञापितेन शिष्येणोपनीतं नलिनीदलैः स्वयमादाय नम्रो मुखप्रक्षालनायोदकमुपनिन्ये । नरेन्द्रोऽपि सादरं गृहीत्वा प्रथममनवरतरोदनाताम्रं चिरप्रवृत्ताश्रुजलजातं रक्तपङ्कजमिव स्वसुश्चक्षुरक्षालयत्पश्चादात्मनः । प्रक्षालितमुखशशिनि च महीपाले सर्वतो निःशब्दः संवभूव सकलो लिखित इव लोकः । ततो नरेन्द्रो मन्दमन्दमब्रवीत्ससारम्—'वत्से, वन्दस्वाश्रमवन्तं भदन्तम् । एष ते भर्तुर्हृदयं द्वितीयमस्माकं च गुरुः' । राजवचनात्तु राजदुहितरि पतिपरिचयश्रवणोद्घातेन पुनरतिनेत्राम्भसि नमन्त्यामाचार्यः प्रयत्नरक्षितागतबाष्पाम्भःसंरभज्यमानधैर्याद्रलोचनः किंचित्पराकृत्तनयनो दीर्घं निशश्वास । धृत्वा च क्षणमेकं प्रदर्शितप्रश्रयो मृदुवादी मधुरया वाचा व्याजहार—'कल्याणराशे, अलं रुदित्यातिचिरम् । राजलोको नाद्यापि रोदनान्निवर्तते । क्रियतामवश्यकरणीयः स्नानविधिः । स्नात्वा च गम्यतां तामेव भूयो भुवम्' ।

अथ भूपतिरनुवर्तमानो लौकिकमाचारमाचार्यवचनं चोत्थाय स्नात्वा गिरिसरिति सह स्वस्रा तामेव भूमिमयासीत् । तस्यां च मपरिजनां प्रथममादिनाथप्रधानः पार्श्ववर्ती परवर्ती सुधा पनिषिण्डप्रदर्शितप्रश्रयमतिप्रभाव्यवहारकरणां भगिनीमभोजयत् । अनन्तरं स्वयमादारस्थितिमकरोत् । भुक्तवांश्च बन्धनात्प्रभृति विस्तरतः स्वसुः वान्यकुब्जाद्गौडसंभ्रमं गुप्तितो गुप्तनाम्ना कुलपुत्रेण निष्कासनं निर्गतायाश्च राज्यवर्धनमरणश्रवणं श्रुत्वा चाहारनि-

परिहार्यं कटकम् । तदा देवदो ताकोरिति ऐन्य । दुःखितस्य नि-
हर्षं प्रवटन समदुष्लोपीतरिति समाग । वाह्येन बहुना ।
उदधा प्रकाव । रुमोऽयं एकस्येवधिर रहिता स्वपरि वेरन्दिय
तमानसंधि तिदन्निति ।

राकरणमनाहतप्रागल्भ्याशा निष्पादनीयमंदनगोरं अतर्नि-
द्राः पावकप्रेमोत्सकमलं मालाग्रंथगृहोद्यानशीदर्दं परिजनः।
ततः सुगतागमनमेकत्र सकले त्रिभिरुपरि भगिनीद्वितीयं सू-
भिमानुजीवितनं गजानमानार्थैः समुपसृत्य सनैगगांधर्वं। मित्रा
च कंनि कालांशं नेत्रनो पप्रुपुरनकम्ने—'श्रीमन्, आक-
र्णयताम्। आत्मेयमपि नः किंचित्—

अयं हि यौवनोन्मादादभिभूय मृगशीर्षांणां यौवनावस्थान-
लतगम्भारराजो रजनीकर्णपूरः पुरुहूतपुरोगमो निजगम्य गुरो
धर्मपत्नीं पत्नीयमनिवरलम्भागां नामायमकार। नाचलत्र पर्याप्ते
चके। चकितचकोरलोचनया तया सहालिकामया सर्वाङ्गलि-
रामया रममाणो रमणीयेषु देशेषु चचार। चिराच कथंचिन्मर-
गीर्वाणवाणीगौरवाद्गिरां पत्युः पुनरपि प्रत्यर्पयामास ताम्। इत्थं
स्थनिन्धनमदहन विरहाद्वगरोहायामस्याः मननम्।

एकदा तु शैलादुदयादुदयमानो विमले वारिणि चरणालयन
संक्रान्तमात्मनः प्रतिबिम्बं विलोकितवान्। दृष्ट्वा च तदा मन्द-
सस्मरः स्मेरगण्डस्थलस्य तारायाः मुखस्य। मुमोच च मन्मथो-
न्मायमप्यमानमानसः स्वःस्थोऽप्यस्वस्थः स्थवीयसः पीतमकर-
मुदवनप्रभाप्रवाहधवलताराभ्यामिव लोचनाभ्यां बाष्पवारिबिन्दून्।
अथ पततस्तानुदन्वति समस्तानेवाचेमुर्मुक्ताशुक्तयः। तासां च
कुक्षिकोषेषु मुक्ताफलीभूतानवाप तान्कथमपि रसातलनिवासी
वासुकिर्नाम विषमुचामीशः। स च तैर्मुक्ताफलैः पातालतलेऽपि
तारागणमिव दर्शयद्भिरेकावलीमकल्पयत्। चकार च मन्दाकिनीति
नाम तस्याः। सा च भगवतः सोमस्य सर्वासामोषधीनामधिपतेः
प्रभावादत्यन्तविषघ्नी हिमामृतसंभवत्वाच्च स्पर्शेन सर्वसत्त्वसंतापहा-
रिणी बभूव। यतः स तां सर्वदा विषोष्मशान्तये वासुकिः पर्यधत्त।
विक्रान्ते च कियत्यपि काले कदाचित्तामेकावलीं तस्मा-
त्पु. ण्डरीको नाम नागैरेवानीतः पातालतलं भिक्षुरभि-

परायत्ताम्। मुक्तितो बन्धनात्।
बृहस्पतेः। पत्नीयतात्मनः पत्नीमिच्छन्
खेदः। स्वःस्थः स्वर्गस्थः। अस्वस्थः पीडितः

स्त हेमे च । निर्गत्य हस्तान्तादिवमनुनाथितवते ताम्बादननाम्ने नरेन्द्राय सुहृदे स ददौ ताम् । सा चात्मानं कालेन शिल्पपरम्- । कथमपि हन्तुरगता । ययावि च परिमथ इव भवति भया- तं ददिम उरचारम्यपाम्योपधिसुरना सुचिमता सर्वसमयराशि- सानुचेन रहणीयशरीरेणानुपमना शिरस्थारेधया गृध्रनाम् । नभिधाय मिश्रोत्कारहर्तिनश्रीवरपटान्तसंयता सुमोच ताम- लावनी मन्दाकिनीम् ।

उन्मुच्यमानाया एव यस्याः प्रभालेपिनि रुच्यायगाने विगद- सदि मर्दायति विसर्पति रश्मिमण्डले युगपदुपलायमानेषु दिग्भागेषु मुकुलितलतावधूकण्ठैरामूलाद्विकासितमिव तदभिः, मनवमृणालकुपर्यांचितमिव धुवसप्तपुटपटलधवलितगगनं घन- र्तीर्दंसयूथैः, स्फुटितमिव भरपशविशीर्यमाणधूलिधवलैर्गर्भभेद- चितमुपीसंचयसुचिभिः केतकीवाटैः, उद्गलितदलदन्तुराभिः मुकुलिव कुमुदिनीभिः, विपुलसितसटाभारभरितदिक्चक्रैश्चलित- मिव केसरिकुलैः, प्रहसितमिव दशनांशुमालालोकलिप्यमानवनं वनदेवताभिः, विकसितमिव शिथिलितकुसुमकोशकेसराट्टहास- निरङ्कुशं काशकाननैः, भ्रान्तमिव संभ्रमभ्रमितबालपल्लवपरिवेश- तायमानैश्चमरीकदम्बकैः, प्रप्लुतमिव स्फायमानफेनिलजलतर- रङ्गोद्गारिणा गिरिनदीपूरेण, अपरभागगगनामुदितेनोदितमिव विकचमरीचिचक्राक्रान्तककुभा, पूर्णचन्द्रेण प्रक्षालित इव दावा- नलधूलिधूसरितदिगन्तो दिवसः, पुनरिव धौतान्यभुजलधिस्थानि नार्णां भुवनानि ।

राजा तु मांसलेनास्याः संमुखैर्मयूखैराकुलीक्रियमाणं मुहुर्मुहु- रुन्मीलयन्निमीलयंश्च चक्षुः कथमपि प्रयत्नेन ददर्श सर्वाशापूरणीं पङ्कीकृतामिव दिङ्नागकर्णाकरसंहतिम्, घनमुक्तां शारदीमिव हेलीकृतां ज्योत्स्नाम्, प्रकटपदचिह्नां सचरणवीथीमिव चले- ोनिश्चलीभूतां सप्तर्षिमालामिव हस्तमुक्ताम्, अभिभूतसकल-

दानेन निर्वृत्तो दत्रिम । अभ्याशो निकटः ।
महत्तरः धरती । केतकयो वृक्षभेदाः । काशास्तृणभेदाः । परिवेशः परिव- नम् । स्फायमाना वर्धमाना ।
आशा आस्था', दिशश्च । घनमुक्तां निरन्तरमौक्तिकाम्, मेघत्यक्तां च

भुवनभूषणभूतिप्रभावामीशानीमिव शशिकलाम्, धवलतागुणगृहीतां कान्तिमिव निर्गतां क्षीरराशेः, अनेकमहामहीभृत्परम्परागतां गङ्गामिव दुर्गतिविहराम्, अनवरतस्फुरिततरलांशुकां पुरःसरपताकामिव महेश्वरभावागमस्य, घनसारशुभ्रां दन्तपङ्क्तिमिवाभिमुखस्येश्वरस्य, वरमनोरथपूरणसमर्थां स्वयंवरस्रजमिव भुवनश्रियः, निजकरपल्लवावरणदुर्लक्ष्यां चक्षूरागविहसतिकामिव वसुधायाः, मन्त्रकोपसाधनप्रवृत्तस्याक्षमालामिव राजधर्मस्य, समुद्रालंकारभूतां संख्यालेख्यपट्टिकामिव कुबेरकोशस्य । पश्यंश्चैतां विस्मयमाजगाम मनसा सुचिरम् । आचार्यस्तु तामुद्धृत्य बबन्ध बन्धुरे स्कन्धभागे भूपतेः । अथ नरपतिरपि प्रीतिविमुपदर्शयन्नभ्यवादीत्—'आर्य, रत्नानामीदृशानामनर्हाः प्रायेण पुरुषाः । तपःसिद्धिरियमार्यस्य देवताप्रसादो वा । के च वयमिदानीमात्मनोऽपि किमुत ग्रहणस्य प्रत्याख्यानस्य वा । दर्शनात्प्रभृति प्रभूतगुरुगुणगणहृतेन हृदयेन परवन्तो वयम् । संकल्पितमिदमामरणादार्योपयोगाय शरीरम् । अत्र कामचारो वः कर्तव्यानाम्' इति ।

समतिक्रान्ते च कियत्यपि काले गते चैकावलीवर्णनालापे लोकस्यानन्तरं लब्धविश्रम्भा राज्यश्रीस्ताम्बूलवाहिनीं पत्रलतामाहूयोपांशु किमपि कर्णमूले शनैरादिदेश । दर्शितविनया च पत्रलता पार्थिवं व्यज्ञापयत्—'देव, देवी विज्ञापयति न स्वाम्यार्यस्य पुरः कदाचिदुच्चैर्वचनमपि । कुतो विज्ञापनम् । इयं हि

पदक मध्यमणिः । पदमेव च पदकम् । हस्तमुक्ताम् । परिवर्तुलत्वाद्धस्ते यः स्थितिं न बध्नाति । हस्तो हस्तसंज्ञा वा, नक्षत्रं च हस्तः । सकलभुवनभूषणं कौस्तुभादिः, हरश्च । भूतिः समृद्धिः, भस्म च । गुणो धर्मः, तन्तुश्च । महीभृतो राजानः, पर्वताश्च । दुर्गतिर्दारिद्र्यम्, नरकादिगतिश्च । तरलो हारमध्यगतो मणिः, चञ्चलश्च । अंशुका रश्मयः, उत्तरीयं चांशुकम् । घनसारवच्छुभ्रां कर्पूरवच्छुभ्राम्, निरन्तरदृढधवलां च । अभिमुखस्य प्रतिमुखमागच्छतः, दन्तपङ्क्तिश्च मुखस्याभिमुखी भवति । वरः श्रेष्ठः, जामाता च । निजाः कराः सहजा रश्मयः, स्वकश्च हस्तो .. । चक्षूरागः प्रीतिस्तया विहसतिश्च नर्मदानम् । मन्त्रः कर्तव्यावधारणम् । ...षो गजः । साधनं हस्त्यश्वादि । तेन प्रवृत्ताचरितस्य मन्त्रगुप्त्यपचय... । समुद्रः सागरः, सह मुद्रया च यो वर्तते । बन्धुरे रुचिरे । प्रत्याख्या... । परवन्तोऽस्वायत्ताः ।
... सुखम् । अलीनं जीवितम् । अस्वाधीनता धर्मम् ।

शुचामसहता व्यापारयन्ती हतदैवदत्तादेशा शिथिलयति विनयम् । अबलानां हि पतिरपत्यं वावलम्बनम् । उभयविकलानां तु दुःखानलेन्धनायमानं प्राणितमशालीनत्वमेव केवलम् । आर्यागमनेन च कृतोऽपि प्रतिहतो मरणप्रयत्नः । अतः काषायग्रहणाभ्यनुज्ञयानुगृह्यतामयमपुण्यभाजनं जनः' इति । जनाधिपस्तु तदाकर्ण्य तूष्णीमेवावतिष्ठत ।

अथाचार्यः सुधीरमभ्यधात्—'आयुष्मति, शोको हि नाम पर्यायः पिशाचस्य रूपान्तरमाक्षेपस्य तारुण्यं तमसो विशेषणम् । विषस्यानन्तकः प्रेतनगरनायकः । अयमनिर्वृतिधर्मा दहनः । अयमक्षयो राजयक्ष्मा । अयमलक्ष्मीनिवासो जनार्दनः । अयमपुण्यप्रवृत्तः क्षपणकः । अयमप्रतिबोधो निद्राप्रकारः । अयमनलसधर्मा संनिपातः । अयमशिवसहचरो विनायकः । अयमबुधसेवितो ग्रहवर्गः । अयमयोगसमुत्थो ज्योतिःप्रकारः । अयं स्नेहाद्वायुप्रकोपः, मानसादग्निसंभवः, आर्द्रभावाद्रजःक्षोभः, रसादभिशोषः, रागात्कालपरिणामः । तदस्याजस्रस्राविणो हृदयमहाव्रणस्य बहुलदोषान्धकारलब्धप्रवेशप्रसरस्य प्राणतस्करस्य शून्यताहेतोर्महाभूतग्रामपातकस्य सकलविषदक्षपणदक्षस्य दोषपक्ष-

आक्षेपस्यापस्मारस्य । अनन्तान्कायति शब्दयतीत्यनन्तकः । अनिर्वृतिरस्वास्थ्यम्, निर्वाणाभावश्च । अक्षयश्चिरस्थायी, क्षयरहितश्च । जनानर्दयति पीडयतीति जनार्दन, कृष्णश्च । अपुण्यप्रवृत्तः पापप्रवृत्तः । क्षपणको य क्षपयति, श्मशानचरश्च । प्रतिबोधो विवेकः, ज्ञानादुत्थानं च । निद्रां प्रतिरुणद्धि हिनस्ति निद्राप्रकार । धर्मत्वम् । निद्राविशेषश्च मोहरूप । अनलेनाग्निना सधर्मा सदृश । अलमलसो यमी आलस्यं यस्य सोऽलसधर्मा नालसधर्मोऽनलसधर्मा । सहवृद्धिप्रापयति चलयति य । त्रिदोषजो व्याधिश्च संनिपात. । शिव श्रेय, हरश्च शिव । विशेषेण नयति मारयतीति विनायक, विनायको विघ्नो वा, गणपतिश्च विनायक. । बुधा पण्डिता, ग्रहभेदश्च बुध । ग्रहो व्यसनम्, सूर्यादिश्च । अयोगोऽनवद्यहृदेहम्, चित्तवृत्तिनिरोधाभावश्च । ज्योति प्रकारोऽग्निभेद, पर ज्ञानं च । स्नेह प्रीति, घृतादि. । वायुप्रकोप उन्मादोऽस्य । मानस चेत, देवसरश्च । आर्द्रभावो वासनाम्, रसमयत्वं रजोगुणविशेषो धूलिश्च । रस प्रीति, रसायनं च । तालोऽधिकश्च, तैलादिश्च । कालोऽन्तक, कृष्णश्च । तदस्येत्यादौ तस्यास्य शोकस्य पं विद्रवन्ति हृदयानि सोढुं न क्षमम् । किं पुनरबलानां हृदयमिति हेतव । अज्वरं सदा । अर्द्र वाष्प, रसं च । अर्थं च रुष्ट यति । एतदुपलक्षणं हेतव ।

वर्तिनः कार्यग्रामप्रलोपोपद्रवबहुलस्य दीर्घरोगस्यासद्ग्रहस्य सकल-लोकक्षयधूमकेतोर्जीवितापहारदक्षस्याक्षणरुचेरनभ्रप्रपातस्य स्फु-रदनवद्यविद्याविद्युद्योतमानानि गहनग्रन्थग्रन्थिगूढगर्भग्रहणगम्भी-राणि भूरिकाव्यकथाकठोराणि बहुशास्त्रोद्वहनदृढानि विदुषामपि हृदयानि नालं सोढुमापातं किमुत नवनवमालिकाकुसुमकोमलानां सरसबिसतन्तुदुर्बलकमबलानां हृदयम् ।

एवं सति मत्यन्ते, वद किमत्र क्रियते, कस्य उपालभ्यते, कस्य पुर उच्चैराक्रन्द्यते, हृदयदाहि दुःखं वा व्याख्यते । सर्वम-क्षिणी निमील्य सोढव्यममूढेन मर्त्यधर्मणा । पुण्यवति, पुरातन्यः स्थितय एताः केन शक्यन्तेऽन्यथाकर्तुम् । संसरन्त्यो नक्तंदिवं द्राघीयस्यो जन्मजरामरणघटनघटीयन्त्रराजिरज्जवः पञ्चजनानाम् । पञ्चमहाभूतपञ्चकुलाधिष्ठितान्तःकरणव्यवहारदर्शननिपुणाः सर्व-कपा विषमा धर्मराजस्थितयः । क्षणमपि क्षममाणा गलन्त्यायु-ष्कालाकलनकुशला निलये निलये कालनालिकाः । जगति सर्व-जन्तुजीवितोपहारपातिनी संचरति झटिति चण्डिका यमाज्ञा । प्रति-रटन्त्यनवरतमखिलप्राणिप्रयाणप्रकटनपटवः प्रेतपतिपटहाः । प्रति-दिशं पर्यटन्ति पेटकैः प्रतिपुरं प्रतप्तलोहलोहिताक्षाः कालकूट-

बहलदोषा बहवोऽपगुणाः, कृष्णपक्षरात्रयश्च । अन्धकारो मोहः, तमश्च । शून्यता किंकर्तव्यतामूढता । महाभूतग्रामो जन्तुसमूहः तद्घातकश्चायं, महान्तो भूताः प्राणिनो यस्मिन् । ग्रामे जनपदसमूहे तस्य यो घातकः स शून्यताया जनरहि-तस्य हेतुर्भवति । विग्रहः शरीरम्, विरोधश्च । दोषचक्रे मुख्यतया वर्तते यः स दोषचक्रवर्ती च सार्वभौमः । उपद्रवो बाधा, व्याधेरुपर्यन्यो व्याधिश्च । उक्तं च—'व्याधेरुपरि यो व्याधिर्भवत्युत्तरकालजः । उपक्रमविरोधित्वात्स ह्युपद्रव उच्यते ॥' इति । दीर्घरोगः क्षयादिः । असद्ग्रहोऽनर्थासक्तिः, धूमकेतुश्च । अशोभनो मूढः । न विद्यमाना क्षणमपि रुचिर्भोजनाभिलापः, क्षणरुचिस्तडिच्च । स्फुरन्त्याः प्रकाशमा-नाया अनवद्याया विद्याया विद्युता किंचिन्मात्रज्ञानेन विद्युदपि सकृदेव स्फुरति । तथा ग्रहणानां दुरवग्रहाणां ग्रन्थानां ये विषमतमाः प्रदेशास्तेषां गुप्तो यो गर्भः तद्ग्रहणेन गम्भीराणि ।

पुण्यवति पुरातन्य इत्यादौ ध्वनिच्छायाजन्मजरामरणघटनान्येव घटीयन्त्रर-ज्ज्वा रज्जवः । पञ्चजना मानुषाः । 'मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः । स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥' इति । पञ्चकुलोऽध्यक्षः । अन्तःकरणं मनः । कला भागाः, कलनं संख्यानम् । नालिका होराः । चण्डिका भीषणा, रौद्रदेवता-

घान्तिवाल्ककायाः कालपाशपाणयः कालपुरुषाः । प्रतिभवनं भ्रमन्ति भीषणाकिरकरघट्टितयमघण्टाटुटपटुटांकारभयंकराः सर्वसत्त्वसंपसंहरणाय घोराघातघोषणाः । दिशि दिशि वहन्ति बहुचिताधूमधूसरितप्रेतपतिपताकापटुपतितगृध्रघटाः शोककृतकोलाहलाकुलकुटुम्बिनीविकीर्णकेशकलापवहलशवशिबिकासहस्रसंकुलाः किलकिलायमानश्मशानशिबिरशिवारावकाः परलोकावसथपथिकमार्गप्रस्थानविशिखा वीथयः । सकललोककवलावलेहलम्पटा वहला वहंलिहा लेढि लोहिताचिता चिताङ्गारकाली कालरात्रिजिह्वा जीवितानि जीविनाम् । दृप्तिमशिक्षिता च भगवतः सर्वभूतभुजो बुभुक्षा मृत्योः । अविद्रुतवाहिनी चानित्यतानदी । क्षणिकाश्च महाभूतग्रामगोष्ठ्यः । रात्रिषु भङ्गुराणि पात्रवत्पञ्चरदारूणि देहिनाम् । अशुभशुभावेशविवशा विशरारवः शरीरनिर्माणपरमाणवः । छिद्वरा जीववन्धनपाशतन्त्रीतन्तवः । सर्वमात्मनोऽनीश्वरं विश्वं नश्वरम् । एवमवधृत्य नात्यर्थमेवार्हसि मेधाविनि मृदुनि मनसि तमसः प्रसरं दातुम् । एको हि प्रतिसंख्यानक्षण आधारीभवति धृतेः । अपि च दूरगतेऽपि हि शोके नन्विदानीमपेक्षणीय एवायं ज्येष्ठः पितृकल्पो भ्राता भवत्या गुरुः । इतरथा को न बहु मन्येत कल्याणरूपमीदृशं संकल्पमत्रभवत्याः काषायग्रहणकृतम् । अखिलमनोज्वरप्रशमनकारणं हि भगवती प्रव्रज्या । ज्यायः खल्विदं पदमात्मवताम् । महाभागस्तु भिनत्ति मनोरथमधुना । यदयमादिशति तदेवानुष्ठेयम् । यदि भ्रातेति यदि ज्येष्ठ इति यदि वत्सल इति यदि गुणवानिति यदि राजेति सर्वथा स्थातव्यमस्य नियोगे ।' इत्युक्त्वा व्यरंसीत् ।

भेदश्च । पेटके समूहे । घोषणा राजाज्ञया घण्टादिसंबद्ध. पटहादिशब्दो दिशि दिश्येवंविधा रीतिर्विधेयेति । विशिखा वीथय. रथ्या मार्गा वहन्तीति संगतिः । कुटुम्बिन्योऽवहेल्य । शिबिका वाहनम् । श्मशानमेव शिबिरं येषां ते । बहुल दीर्घगोध । उक्तं च—'बहुल. कृत्तिका गाव' इति च । वहंलिहा छिन्नवेषिणी, वहंलिहा च गोर्वरसस भवति । देहिनो शरीरवतो जीवा प्राणिन एव वन्धनपाशतन्त्रीतन्तव । आत्मनोऽनीश्वरं न स्वायत्तम् । परतन्त्रमित्यर्थ प्रतिसंख्यानं विवेककुशला मति. । दूरगते परपराहदे । ज्येष्ठो भ्रातेत्यादिगुण स्तं साभिप्रायं व्याख्येयम् ।

उपरतवचसि च तस्मिन्निजगाद नरपतिः—'आर्यमपहाय कोऽन्य एवमभिदध्यात् । अनभ्यर्थितदैवनिर्मिता हि विषमविपदवलम्बनस्तम्भा भवन्तो लोकस्य । स्नेहार्द्रमूर्तयो मोहान्धकारध्वंसिनश्च धर्मप्रदीपाः । किंतु प्रणयप्रदानदुर्ललिता दुर्लभमपि मनोरथमतिप्रीतिरभिलषति । धीरस्यापि धार्ष्ट्यमारोपयति हृदयलघिमलङ्घितमतिवल्लभत्वम् । युक्तायुक्तविचारशून्यत्वाच्च शालीनमपि शिक्षयन्ति स्वार्थतृष्णाः प्रागल्भ्यम् । अभ्यर्थनाया रक्षन्ति च जलनिधय इव मर्यादामार्याः । दत्तमेव च शरीरमिदमनभ्यर्थितेन प्रथममेवातिथ्याय माननीयेन भवता मह्यम् । अतः किंचिदर्थये भदन्तमियं नः स्वसा बाला च बहुदुःखखेदिता च सर्वकार्यावधीरणोपरोधेनापि यावल्लालनीया नित्यम् । अस्माभिश्च भ्रातृवधापकारिरिपुकुलप्रलयकरणोद्यतस्य बाह्योर्विधेयैर्भूत्वा सकललोकप्रत्यक्षं प्रतिज्ञा कृता । पूर्वावमाननाभिभवमसहमानैरर्पित आत्मा कोपस्य । अतो नियुङ्क्ष्व कियन्तमपि कालमात्मानमार्योऽपि कार्ये मदीये । दीयतामर्थिने शरीरमिदम् । अद्य प्रभृति यावदयं जनो लघयति प्रतिज्ञाभारम्, आश्वासयति च तातविनाशदुःखविठ्वाः प्रजाः, तावदिमामत्रभवतः कथाभिश्च धर्म्याभिः, कुशलप्रतिबोधविधायिभिरुपदेशैश्चारजोभिः, शीलोपशमदायिनीभिश्च देशनाभिः, क्लेशप्रहाणहेतुभूतैश्च तथागतैर्दर्शनैः, असत्पार्श्वोपयायिनीमेव प्रतिबोध्यमानामिच्छामि । इयं तु महीष्यति मयैव समं समाप्तकृत्येन काषायाणि । अर्थिजने च किमिव नातिसृजन्ति महान्तः । सुरनाथमात्मास्थिभिरपि यावत्कृतार्थमकरोद्वैर्याद्दधिर्दधीचः । मुनिनाथोऽप्यनपेक्षितात्मस्थितिरनुकम्पेति कृत्वा कृपावानात्मानं यठरसत्त्वेभ्यः कतिकृत्वो न दत्तवान् । अतः परं भवन्त एव बहुतरं जानन्ति ।' इत्युक्त्वा तूष्णीम्बभूव भूपतिः ।

अनभ्यर्थितेत्यादौ भनिच्छायामगन्तव्या । धीरस्य गम्भीरस्य । अङ्घितमाकाम् । शालीनमधृष्टम् । भदन्तेति बौद्धकर्मविशेषप्रावचनम् । अवधीरणमुपे॰ . । विधेयैरायत्तैः । नियुङ्क्ष्व स्वीकरोतु । देशनाभिः शिक्षाभिः । क्लेशा अविद्या॰ । प्रहाणम् । तथागतैर्बौद्धैरात्मास्थिभिरपि । यावदिति यावच्छब्दोऽव॰ . । मुनिनाथः सुगतः । यठरसत्त्वा जडप्राणिनः [illegible] । एवं किल श्रूयते— . वावन [illegible] प्रमवधाडे कुशुअनुप म्याधानात्मभर्यिर्तुं प्रशंस्य गौत्तेन च समस्तोपकारितात्यन्तमांसप्रदानेन तम्मारितारितेति ।

भूयस्तु चमापे भदन्तः—'भव्या न द्विरुच्चारयन्ति वाचम्। चेतसा प्रथममेव प्रतिपादिता गुणाः कायबलिमिमाम्। अमुना अनेनोपयोगस्तु निरुपयोगस्यास्य लघुनि गुरुणि वा कृत्ये गुणवदायस्तः' इति। अथ तथा तस्मिन्नभिनन्दितप्रणये प्रीयमाणः पार्थिवस्तत्र तामुषित्वा विभावरीमुषसि वसनालंकारादिप्रदानपरितोषितं विसर्ज्य निर्घातमाचार्येण सह स्वसारमादाय प्रयाणकैः कतिपयैरेव कटकमनुजाह्नवि निविष्टं प्रत्याजगाम।

तत्र च राज्यश्रीप्राप्तिव्यतिकरकथां कथयत एव प्रणयिभ्यो रविरपि ततार गगनतलम्। बहलमधुपङ्कपिङ्गलः पङ्कजाकर इव संचुकोच चक्रवाकवल्लभो वासरः। प्रकीर्णानि नवरुधिररसारुणवर्णानि लोकालोककूंषि यजूंषीव कुपितयाज्ञवल्क्यवक्त्रान्तानि निजवपुषि पूषा पापमुषि पुनरपि संजहार जालकानि रोचिषाम्। क्रमेण च समुपोह्यमानमांसलरागरोचिष्णुरुष्णांशुरुष्णीषबन्धसहजचूडामणिरिव वृकोदरकरपुटोत्पाटितः, प्रत्यग्रशोणितशोणाङ्गरागरौद्रो द्रौणायनस्य रुद्रभिक्षादानशौण्डपुरमथनमुक्तमुण्डशिरानाडीरुधिरपूर्णकपिलः, कपालकर्पर इव च पैतामहः, पितृवधरुधितरामरागरचितः, पृथुविकटकार्तवीर्यांसकूटकुट्टाककुठारकुण्डतटदुष्प्रियकण्ठकुहररुधिरकुल्याप्रणालसहस्रपूरितो ह्रद इव दूररोषी रौधिरो भयनिगूढकरचरणमुण्डमण्डलाकृतिर्गुरुगरुडनखरपञ्जराक्षेपक्षपणक्षिप्तक्षतजोक्षितो ऽप्यसुर्विभावसुः, कमठ इव च लोटयमानः, नभस्तरणगर्भमांसपिण्डाण्ड इव च खण्डिमानमानीतः,

---

भव्या भाग्यवन्तः। काय एव बलिहेतुत्वाद्बलिरिव कायबलिताम्। पद्मषण्डोऽपि चक्रवाकप्रिये मुकुलितो भवति। रुधिररसवर्णेन चारुणवर्णानीति। यजूंषीति वेदोपलक्षणार्थं.। याज्ञवल्क्य. शाकल्यस्य मुनेर्वेदानधीत्याज्ञामकुर्वन्गुरुणोपालब्ध. 'वेदान्परित्यज' इति। ततस्तेन बलादोऽपि वेदा रुधिरोपलिप्ता उद्वान्ताः। तेन शाकल्यमुनिना स्वे वपुषि संचान्ता इति श्रुतिः। क्रमेणेत्यादरुष्णाघटिकामुहूर्तमेवविधो दृश्यत इति संबन्धः। समुपोह्यमानो वर्धमान इत्यर्थः। उष्णीषो बध्यते यत्र स उष्णीषबन्धो मस्तकः। वृकोदरो भीमसेनः। द्रौणायनोऽश्वत्थामा। अत्र कथा—अश्वत्थामा सौप्तिके हतपुत्रया द्रौपद्या भीमसेनोऽभिधाय वधबन्धनाय. शिरःछेदो मानीयते तदाहं जीवितं त्यक्ष्यामीति। ततोऽहमेव करोमीति प्रतिज्ञाय यान्तं भीमं दृष्ट्वा व्यासाश्रमस्थो रणश्रान्तो धनाभ्यपोऽश्वत्थामा च संमुख्य ब्राह्ममस्त्रं भीमवधाय ददौ। एकाकिनश्च भ्रातुर्गमनाद्दीनेनार्जुनेन

नियतकालातिपातदूयमानदाक्षायणीक्षिप्तः, धातुनट इव च सुमेरोरसुरवधाभिचारचरुपचनपिशुनः, शोणितक्वाथकषायितकुक्षिरतिविशंकटः, कटाह इव च वार्हस्पत्यः, सद्योगलितगजदानवदेहलोहितोपलेपभीषणः, मुखमण्डलाभोग इव महाभैरवस्य मुहूर्तमदृश्यत । जलनिधिजलप्रतिबिम्बितरविबिम्बराजिभास्वराभ्रावलम्बिनी गृहीतार्द्रमांसभारेव चावभासे वासरावसानवेला वेतालनिभा । ज्वलत्संध्यारागरज्यमानजलप्रवाहः पुनरिव पुराणपुरुषपीवरोरुसंपुटपिष्टमधुकैटभरुधिरपटलपाटलवपुरभवदधिपतिरर्णसाम्। अवसिते संध्यासमये समनन्तरमपरिमितयशःपानदृषिताय मुक्ताशैलशिलाचषक इव निजकुलकीर्त्या, कृतयुगकरणोद्यतायादिराजराजतशासनमुद्रानिवेश इव राज्यश्रिया, सकलद्वीपजिगीषाचलिताय श्वेतद्वीपदूत इव चायत्या, श्वेतभानुरुपानीयत निशया नरेन्द्रायेति ॥

इति श्रीबाणभट्टकृतौ हर्षचरितेऽष्टम उच्छ्वासः ।

सहितेन तमेवानुसरता ब्रह्मशिरोऽस्त्रं मुमुचे । तदवमरागतैश्च नारदाद्यैर्मध्यस्थैर्भूलोकं द्रौणिरस्त्रमभिमन्त्र्य प्रियाया गर्भे पतत्विति अर्जुनेनाप्यात्मीयेऽस्त्रे संहृते भीमोऽश्वत्थाम्नः सहजं मूर्धमणिमुच्चीय नातिचिरेणागच्छेति । मुक्तं त्यक्तम् । मुण्डं शिरः । सिरा रुधिरवाहिन्यो नाड्यः । कुट्टाकश्छेदनशीलः । कुठारखण्डं कुठारधारा । आक्षेपक्षपणमुत्क्षिप्य परित्यागः । क्षिप्तं नि.सृतम् । लोठ्यमानः परिभ्रमन् । नियतकालातिपातः प्रलयागमः । दाक्षायणी काली । पिशुन' सूचकः । वेतालोऽपि गृहीतार्द्रमांसभरो भवति । पटलं समूहः । अवसिते निवृत्ते संध्यासमये निशया । नरेन्द्राय श्वेतभानुरुपानीयतोपायनीकृत इति संबन्धः । आदिराजस्य मनोः, वैन्यस्य वा । मुद्रानिवेशो राज्याधिकारमद्रामुद्रा । चलिताय निर्गताय । आगत्यागामिशुभदैवेनेति भद्रम् ॥

दुर्बोधे हर्षचरिते संप्रदायानुरोधतः ।
गूढार्थोन्मुद्रणां चक्रे शंकरो विदुषां कृते ॥

इति महाकविचूडामणिशंकरकविरचिते हर्षचरितसंकेतेऽष्टम उच्छ्वासः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

यनालय ।